

21

Ερευνητικά
Κείμενα

Ιανουάριος, 2021

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Παραγωγική αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου

Γιώργος Λαμπρινίδης

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

Παραγωγική αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου

Γιώργος Λαμπρινίδης

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων

Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας

Αριστοτέλους 46, 104 33 Αθήνα

Τηλ: 210 8846852, Φαξ: 210 884653

Email: info@imegsevee.gr

www.imegsevee.gr

Τίτλος: «Παραγωγική αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου»

Τύπος δημοσίευσης: Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Χρονολογία δημοσίευσης: Ιανουάριος 2021 Νο: 21/ 2021

Συγγραφέας: Γιώργος Λαμπρινίδης

Σχεδιασμός εξωφύλλου: The Birthdays Design

Σελιδοποίηση: Γιάννης Μισεντζής

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμπρινίδης Γ., (2020), «Παραγωγική αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου», *Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ* 21/2021, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, σσ. 116

Οι γνώμες και τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στο παρόν Ερευνητικό Κείμενο δεσμεύουν τους συντάκτες του και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις επίσημες θέσεις του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και της ΓΣΕΒΕΕ

Το παρόν ερευνητικό κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Υποέργου 1: "Μηχανισμός μελέτης και ανάλυσης οικονομικού περιβάλλοντος λειτουργίας μικρομεσαίων επιχειρήσεων" της Πράξης "Παρεμβάσεις της ΓΣΕΒΕΕ για τη συστηματική παρακολούθηση και πρόγνωση αλλαγών του παραγωγικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων" με κωδικό ΟΠΣ 5003864, του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑΝΕΚ)

Βιογραφικό συγγραφέα

Ο Γιώργος Λαμπρινίδης είναι μεταδιδακτορικός ερευνητής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (πρώην ΑΣΟΕΕ), διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών και συγκεκριμένα του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών (UADPhilEcon) και Υπότροφος του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Έχει παρουσιάσει εργασίες του σε διεθνή επιστημονικά συνέδρια κι έχει δημοσιεύσει άρθρα του σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Η συγγραφική του δραστηριότητα βρίσκεται αναρτημένη στην ιστοσελίδα Voice of People (www.voiceofpeople.eu). Είναι τακτικός συνεργάτης στο ηλεκτρονικό περιοδικό Κατιούσα (www.katiouσα.gr). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν μέχρι τώρα την γέννηση και εξέλιξη της Ευρωζώνης από οικονομική σκοπιά, το χρήμα, την ανισόμετρη ανάπτυξη, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, τον ιμπεριαλισμό, την απόλυτη φτώχεια, την κλαδική ανάλυση και τις ιδιαιτερότητες των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων της Ελληνικής οικονομίας με έμφαση στη μεταποίηση.

Επιπλέον, ο Γιώργος Λαμπρινίδης είναι απόφοιτος της Σχολής Δημόσιας Διοίκησης και τοποθετημένος στο Υπουργείο Ανάπτυξης και Οικονομίας, στη Γενική Γραμματεία Βιομηχανίας, στη Διεύθυνση Στήριξης Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων.

 geolabros@gmail.com

 <https://independent.academia.edu/GeorgeLabros>

 [George Labrinidis](#)

 https://www.researchgate.net/profile/George_Labrinidis2

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ανδριάνα Βλάχου για χρήσιμα σχόλια και υποδείξεις που αναδείχθηκαν στην πολυετή συνεργασία μας. Ειδικότερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στη συνεργασία με την Ανδριάνα Βλάχου στο πλαίσιο της μετα-διδακτορικής μου έρευνας στο ΟΠΑ, όπου έγινε περαιτέρω επεξεργασία του θεωρητικού πλαισίου για την ανισόμετρη ανάπτυξη. Επίσης, ευχαριστώ τον Κώστα Πασσά για την παλαιότερη συνεργασία μας, η οποία διαμόρφωσε σε πρώτη μορφή κάποια από τα επιχειρήματα που διατυπώνονται εδώ. Η έρευνα επωφελήθηκε από εκτενείς συζητήσεις και τη χρόνια συνεργασία με τον Γιώργο Μαγγανά, τον Θανάση Αργυρίου και τον Τιμόθεο Ρέκκα, τους οποίους ευχαριστώ με την ευκαιρία. Ξεχωριστή μνεία θα πρέπει να γίνει στους συναδέλφους συνολικά της Διεύθυνσης Στήριξης Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων, της Γενικής Γραμματείας Βιομηχανίας, που ενθάρρυναν και υποστήριξαν με κάθε αναγκαίο μέσο τη διεκπεραίωση της έρευνας. Ευχαριστώ επίσης τον Θανάση Χατζηραφαηλίδη για την υπόδειξη μιας χρήσιμης βιβλιογραφίας που αγνοούσα. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τον Λεωνίδα Βατικιώτη και τον Δημήτρη Γιακούλα για τα εκτενέστατα, λεπτομερέστατα και πολύ ουσιαστικά σχόλια και υποδείξεις πάνω σε προηγούμενη έκδοση του κειμένου καθώς και την εξαιρετική συνεργασία. Προφανώς όλα τα λάθη και οι παραλείψεις βαρύνουν τον συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	19
Θεωρητικό πλαίσιο	23
Μια απαραίτητη εισαγωγή: βασικές παραδοχές	23
Ανισόμετρα ανάπτυξη στην ΕΕ	26
Συγκεντροποίηση και μονοπωλιακός καπιταλισμός	30
Ο εθνικός κλάδος	35
Η ελληνική οικονομία στο χρονικό και θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ	39
Από το Χρυσό Αιώνα στην ΕΟΚ και από εκεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση	39
Ανάπτυξη με τον βούρδουλα	39
Προσαρμογή εν μέσω θύελλας	43
Επενδυτικός βάλτος και χρηματοδότηση της κατανάλωσης	47
Ελλειμματικό ταμείο	53
Η αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας	57
Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και απασχόληση	57
Διάρθρωση των καθαρών εξαγωγών	66
Οι ιδιαίτερες εισροές κεφαλαίων	72
«Με το ευρώ καλύτερα»	75
Στα πρόθυρα της κρίσης	78
Κρίση και πάλι κρίση	82
Εισαγωγή	82
Το μοντέλο της εξωστρέφειας στο κρεβάτι του Προκρούστη	84
Προκλήσεις	101
Συμπεράσματα	108
Βιβλιογραφία	112

Παραγωγική αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου

Εισαγωγή

Η έρευνα που κρατάτε ανά χείρας αφορά στην παραγωγική αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα την περίοδο του τελευταίου μισού αιώνα. Έρχεται όμως στην δημοσιότητα την περίοδο που η βιομηχανική παραγωγή στη Γερμανία είχε τη μεγαλύτερη μείωση στο ίδιο διάστημα (-18% τον Απρίλιο του 2020 σε σύγκριση με τον ίδιο μήνα το 2019)¹. Η κατάσταση αυτή της οικονομίας – ατμομηχανή της ΕΕ απαντάται και στις άλλες μεγάλες οικονομίες (Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία κλπ) αλλά και στο σύνολο της ΕΕ (Arnold, 2020a). Ένας νέος, ακόμα πιο συντονισμένος κύκλος καπιταλιστικής κρίσης έχει ξεκινήσει με διεθνή εμβέλεια και επίκεντρο πλέον τη βιομηχανική παραγωγή.

Η κρίση αυτή αποδίδεται στην πανδημία του κορονοϊού και σίγουρα η τελευταία πυροδότησε τις εξελίξεις και κατάφερε τη βίαιη παύση της παραγωγής. Το κατά πόσο όμως ευθύνεται γι' αυτήν την κρίση μας το λένε οι ίδιες πηγές οι οποίες, λίγους μήνες πριν το ξέσπασμα της επιδημίας, εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για την πορεία της γερμανικής οικονομίας προς μια νέα κρίση, καθώς σημείωναν ότι η βιομηχανική παραγωγή βρισκόταν στο χειρότερο επίπεδο από το 2009 (Arnold, 2019).

Το έλλειμα ανταγωνιστικότητας του βιομηχανικού κεφαλαίου στην ΕΕ είχε εντοπιστεί ήδη από το 2012 όταν πρωτοσυστάθηκε στη Γαλλία το φόρουμ των Φίλων της Βιομηχανίας με ακριβώς αυτό το αντικείμενο. Από τότε κύλησε αρκετός χρόνος διαπραγματεύσεων και ζυμώσεων ώστε να καταλήξει αυτό το φόρουμ αφενός να πάρει μια ημι-επίσημη μορφή, με την συμμετοχή των αρμόδιων υπουργών των χωρών-μελών της ΕΕ, κι αφετέρου με την υιοθέτηση ενός βασικού πλαισίου για μια νέα ευρωπαϊκή βιομηχανική πολιτική, που θα πρέπει μετά να εξειδικευτεί και να υλοποιηθεί μέσα από εθνικές βιομηχανικές πολιτικές. Συστατικό στοιχείο αυτής της πολιτικής είναι ο προστατευτισμός μέσα και από τις κρατικές ενισχύσεις και η αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από την τεχνολογική εξέλιξη και τις επενδύσεις σε τεχνολογίες αιχμής.

Και στην Ελλάδα αυτή η διαδικασία βρίσκεται σε εξέλιξη με την πρόσφατη συγκρότηση του Εθνικού Συμβουλίου για τη Βιομηχανία και του Σχεδίου Εθνικής Βιομηχανικής Στρατηγικής (AEGIS, 2020). Το άμεσο διακύβευμα είναι η επιτάχυνση των

---

¹ Σύμφωνα με τον Arnold (2020b) που επικαλείται στοιχεία της ομοσπονδιακής στατιστικής υπηρεσίας, αυτή είναι η μεγαλύτερη πτώση από το 1991 που η υπηρεσία αυτή ξεκίνησε να διατηρεί τα σχετικά στοιχεία. Η ιστοσελίδα Trading Economics παραθέτει στοιχεία που φτάνουν την μείωση στο 25,3% σε μια περίοδο που εκτείνεται από το 1979 (<https://tradingeconomics.com/germany/industrial-production>).

στόχων αυτής της πολιτικής και η αξιοποίηση των κονδυλίων για την αντιμετώπιση της πανδημίας για κρατικές ενισχύσεις προς τη βιομηχανία. Η πανδημία εκ των πραγμάτων ευνόησε την στοχευμένη ενίσχυση κάποιων κλάδων, έναντι της πρότερης κατεύθυνσης για οριζόντιες πολιτικές ενίσχυσης του κεφαλαίου.

Μαζί με αυτές τις πρόσφατες εξελίξεις, αναβαθμίστηκε και η σημασία της παρούσας έρευνας. Σε κάθε περίοδο, μια επικαιροποιημένη έρευνα της αναδιάρθρωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου, πέρα από τη σημασία της, μπορεί να τροφοδοτήσει μια σειρά από επιχειρήματα στο δημόσιο διάλογο, όμως στην τρέχουσα συγκυρία αυτή η ανάγκη χρειάζεται ακόμα λιγότερη τεκμηρίωση· γίνεται ακόμα πιο έκδηλη. Αν όμως δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος να τεκμηριωθεί η ανάγκη για μια τέτοια έρευνα, γίνεται ακόμα πιο επιτακτικό το ερώτημα: τι προσθέτει αυτή η έρευνα στις τόσες που υπάρχουν; Τι νέο έχει να δώσει η συζήτηση της εξέλιξης της βιομηχανίας, και μάλιστα των τελευταίων δεκαετιών, όταν τόσα έχουν γραφεί;

Υπάρχουν τέσσερα αλληλένδετα στοιχεία πρωτοτυπίας αυτής της έρευνας. Το πρώτο αφορά στη μέθοδο προσέγγισης του ζητήματος. Εδώ υιοθετείται η μαρξιστική πολιτική οικονομία ως αφετηρία, ενώ σημαντική θέση έχει ο νόμος της ανισόμετρης ανάπτυξης μεταξύ επιχειρήσεων, κλάδων και χωρών. Από αυτήν την αφετηρία, αναπτύσσονται τα ζητήματα του χώρου αναφοράς και η χρήση του εθνικού κλάδου, ως του πλέον κατάλληλου για την περίπτωση του συγκεκριμένου αντικειμένου που μελετάται εδώ. Ο εθνικός κλάδος αντανakλά τη λεπτή ισορροπία της ΕΕ και της Ευρωζώνης ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό². Τα ζητήματα αυτά αναπτύσσονται στο πρώτο κεφάλαιο, στην ενότητα του θεωρητικού πλαισίου.

Από το πλαίσιο αυτό προκύπτει και η αντίληψη του βιομηχανικού κεφαλαίου ως μια κατηγορία σαφώς ευρύτερη της μεταποίησης. Για τον προσδιορισμό των ορίων του αξιοποιείται η Μαρξιστική θεωρία παραγωγής και διανομής της υπεραξίας και των μορφών της (βιομηχανικό κέρδος, εμπορικό κέρδος, τόκος), η θεωρία της γεωπροσόδου καθώς και η θεωρία κράτους. Η εξέλιξη του βιομηχανικού κεφαλαίου εξετάζεται ταυτόχρονα με την εξέλιξη και των άλλων κλάδων της οικονομίας που προκύπτουν από αυτήν την προσέγγιση³. Η εσωτερική αναδιάρθρωση της βιομηχανίας δεν αφορά μόνο την παραγωγή απτών υλικών προϊόντων, αλλά και τις περιπτώσεις όπου η παραγωγή και η κατανάλωση της παραγωγής συμπίπτουν, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στη βιομηχανία μεταφορών και στην αποθήκευση εμπορευμάτων.

---

² Το θεωρητικό πλαίσιο επεξεργάστηκε στα πλαίσια της μετα-διδακτορικής μου έρευνας (Labrinidis, 2019).

³ Η προσέγγιση αυτή διαμορφώθηκε από τη συνεργασία με τον Κώστα Πασσά (Passas & Labrinidis, 2016) τον οποίον ευχαριστώ με την ευκαιρία και βασίζεται στον Μανιάτη (2005).

Εκτός από την ευρύτερη αντίληψη της βιομηχανίας πέρα από τα στενά όρια της μεταποίησης, η εξέλιξή της και η αναδιάρθρωσή της γίνονται εδώ αντιληπτές ως διαδικασίες της εξέλιξης του καταμερισμού εργασίας. Το επιχείρημα είναι ότι η γενική τάση της προσαρμογής ενός κλάδου όπως η βιομηχανία προσδιορίζεται από τον διεθνή καταμερισμό εργασίας ο οποίος, στην περίπτωση της Ελλάδας, εμπεριέχει και τον ειδικό ευρωενωσιακό καταμερισμό εργασίας. Χωρίς να παίρνει θέση στη σύνθετη σχέση εθνικού – υπερεθνικού, η έρευνα εξετάζει ουσιαστικά το υπόδειγμα ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην ενιαία αγορά και τις επιπτώσεις της κρίσης σε αυτό το υπόδειγμα, με έμφαση πάντα στο βιομηχανικό κεφάλαιο.

Τέλος, η έρευνα αξιοποιεί στοιχεία της επίσημης ευρωπαϊκής βάσης δεδομένων EU KLEMS που έχουν το πλεονέκτημα να εκτείνονται σε μεγάλη χρονική διάρκεια και να παρέχουν πληροφορία σε μεγάλο βάθος κλαδικής ανάλυσης. Για την ακρίβεια, χωρίς αυτά τα στοιχεία, η προσέγγιση εδώ δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί. Δεδομένου ότι η βάση αυτή ανανεώνεται σε μεγάλα χρονικά διαστήματα και ότι τα στοιχεία της προτελευταίας ανανέωσης που έγινε πριν από 11 χρόνια έφταναν μέχρι το 2007, θεωρείται μεγάλο ευτύχημα για την έρευνά μας ότι μόλις πριν λίγους μήνες δημοσιεύτηκε η τελευταία ανανέωση με στοιχεία που καλύπτουν και την περίοδο της κρίσης⁴. Τα στοιχεία τα ίδια, η επιστημότητά τους, αλλά και το εύρος των χρόνων αυτής της βάσης είναι μοναδικά στοιχεία, τα οποία δεν μπορούν να αναπληρωθούν από άλλες πηγές, χωρίς σοβαρή απώλεια πληροφορίας.

Με αυτές τις σημειώσεις κατά νου, η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το υπόδειγμα ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην ΕΕ και το διεθνή καταμερισμό εργασίας προσδιορίστηκε από την αξιοποίηση της προνομιακής γεωγραφικής θέσης της χώρας και στηρίχτηκε σε τρεις πυλώνες. Αυτοί αφορούν την εξέλιξη της χώρας, πρώτον, ως *κόμβος* διύλισης και μεταφοράς πετρελαίου, διαχείρισης, τραπεζικής, μεταφορών και logistics του βορειοευρωπαϊκού βιομηχανικού κεφαλαίου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη· δεύτερον, ως *ορμητήριο* για την εξαγωγή βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου στην ίδια περιοχή· και τρίτον ως *τουριστικός παράδεισος* για τους βορειοευρωπαίους (κυρίως Βρετανούς και Γερμανούς) εργαζόμενους. Οι πυλώνες αυτοί δίνουν ένα ουσιαστικό περιεχόμενο στην λεγόμενη «εξωστρέφεια» της ελληνικής οικονομίας. Το βιομηχανικό κεφάλαιο αναδιάρθρωθηκε, δηλαδή συρρικνώθηκε,

---

4 Η προτελευταία έκδοση, στην οποία βασίζεται το πρώτο μέρος της έρευνας, μέχρι δηλαδή και το ξέσπασμα της καπιταλιστικής κρίσης του 2008, εκδόθηκε το 2009 με στοιχεία που έφταναν μέχρι το 2007, ενώ υπήρξε μια επικαιροποίηση το 2011, η οποία όμως δεν επέκτεινε τη χρονική περίοδο (EU KLEMS, 2011). Η τελευταία έκδοση δημοσιεύτηκε το 2019 με στοιχεία που φτάνουν μέχρι το 2017 (Stehrer et al., 2019).

μετανάστευσε και μετασχηματίστηκε ώστε να δημιουργηθεί αυτός ο καταμερισμός εργασίας. Για την ακρίβεια, αυτή η αναδιάρθρωση οδήγησε στο συγκεκριμένο υπόδειγμα ενσωμάτωσης. Η κρίση του 2008 αμφισβήτησε πλευρές του υποδείγματος, ενώ ενίσχυσε άλλες. Τέλος, οι προκλήσεις της οικονομικής συγκυρίας και η νέα επερχόμενη κρίση είναι σίγουρο ότι θα οδηγήσουν σε παραπέρα αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου και ανάδειξη ενός τροποποιημένου καταμερισμού εργασίας.

Η έρευνα διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια, πέρα από αυτήν την εισαγωγή και τα συμπεράσματα. Στο πρώτο, όπως αναφέρθηκε, αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο και οι αναγκαίες υποθέσεις. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η διαμόρφωση του υποδείγματος ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην ΕΕ το χρονικό διάστημα που εκτείνεται από την μεταπολίτευση μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης του 2008. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει το διάστημα μετά την κρίση και τις επιπτώσεις αυτής στο υπόδειγμα που είχε διαμορφωθεί μέχρι τότε. Το τελευταίο τμήμα του τρίτου κεφαλαίου εξετάζει αναλυτικότερα τις μεγάλες προκλήσεις της οικονομικής συγκυρίας και διακινδυνεύει να σκιαγραφήσει κάποιες προβλέψεις.

Το ξεδίπλωμα της νέας κρίσης στην Ελλάδα, πριν ακόμα καλά-καλά καταλαγιάσουν οι φλόγες από την προηγούμενη, αναμένεται να ξαναφέρει στο προσκήνιο τα ζητήματα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και συγκεκριμένα τα ερωτήματα: τι; ποιος; και για ποιόν; Μέσα μάλιστα στο περιβάλλον διαμόρφωσης βιομηχανικής πολιτικής, θα ήταν αναμενόμενο αυτά τα ερωτήματα να γίνουν αντικείμενο ευρύτερης αναζήτησης. Η έρευνα έχει σίγουρα πολλές αδυναμίες οι οποίες έχουν ως αντικειμενική βάση το εύρος και βάθος του αντικειμένου προς μελέτη. Με την ελπίδα να απαλλαχτεί από την αδυναμία της αλαζονείας ότι επιλύει τα μεγάλα ερωτήματα, ευελπιστεί να συμβάλει στο δημόσιο διάλογο ακριβώς με τη θέση αυτών των ερωτημάτων. Αν καταφέρει αυτό, θα είναι ήδη μια συμβολή.

Θεωρητικό πλαίσιο

Μια απαραίτητη εισαγωγή: βασικές παραδοχές

Το αντικείμενο της έρευνας είναι η εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο τόσο του διεθνούς, όσο και του ειδικού ευρωενωσιακού καταμερισμού εργασίας και ανταγωνισμού. Παρά την έμφαση στο βιομηχανικό κεφάλαιο, ένα τέτοιο αντικείμενο είναι εξαιρετικά ευρύ και απαιτητικό. Για την πλήρη ανάπτυξή του απαιτείται συνδυασμός πολλών επιστημών, περιλαμβανομένης της ιστορίας, της πολιτικής επιστήμης και φυσικά της πολιτικής οικονομίας, και θεωριών, περιλαμβανομένων των θεωριών διεθνούς εμπορίου, ανταγωνισμού, ανισόμετρης ανάπτυξης, παραγωγής και διανομής κέρδους, κι όλ' αυτά από διάφορες σχολές σκέψης και για όλες τις χώρες που εμπλέκονται με την Ελλάδα μέσω των ροών εμπορευματικού, παραγωγικού και χρηματικού κεφαλαίου για πολλές δεκαετίες. Ένα τέτοιο έργο, όσο ενδιαφέρον και χρήσιμο κι αν είναι, δεν θα μπορούσε εύκολα να χωρέσει ούτε στο πλαίσιο ενός βιβλίου μιας πολυπληθούς διεπιστημονικής ερευνητικής και συγγραφικής ομάδας.

Για να οριοθετήσουμε λοιπόν το αντικείμενο της έρευνας και να παραχθεί ένα συνεκτικό και χρήσιμο σύνολο συμπερασμάτων με τους περιορισμούς αυτής της έρευνας – μονογραφίας, απαιτούνται μια σειρά από παραδοχές τις οποίες θα παραθέσουμε ευθύς αμέσως. Η πρώτη παραδοχή είναι ότι η έρευνα ακολουθεί την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας, χωρίς αναφορά στην αντίστοιχη εξέλιξη άλλων οικονομιών οι οποίες ήταν κατά καιρούς βασικοί εταίροι ή ανταγωνιστές, εν μέρει ή εν συνόλω. Σε διάφορα σημεία, γίνονται στιγμιαίες συγκρίσεις στην συζήτηση κάποιων μεγεθών για ν' αποκτηθεί μια αίσθηση και ως έμμεση αναγνώριση αλλά και επίλυση αυτής της αδυναμίας. Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε ότι δεν υπάρχει μελέτη που να τεκμηριώνει ποιες χώρες θα έπρεπε να συμπεριλάβουμε στο δείγμα μας, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη το εύρος της συζήτησης.

Επιπλέον, το χρονικό πλαίσιο αναφοράς περιορίζεται στην περίοδο ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ / ΕΕ. Η ανάλυση των δεκαετιών του 1950 και 1960, καθώς και η περίοδος της χούντας είναι πολύ σημαντικές για τους λόγους που οδήγησαν στην ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, καθώς και για τη διαμόρφωση της βιομηχανικής βάσης. Παρ' όλ' αυτά, η έρευνα δεν φιλοδοξεί να εξετάσει τους λόγους ένταξης, ενώ αναγνωρίζει την αδυναμία αναλυτικής εξέτασης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων. Η μεγαλύτερη δυσκολία βρίσκεται στην έλλειψη συγκρίσιμων στοιχείων που να αφορούν την κλαδική διάρθρωση της οικονομίας, έστω και για τους βασικούς κλάδους

που εξετάζονται εδώ. Μια πολύ σύντομη εισαγωγή επιχειρεί να συνοψίσει αυτές τις εξελίξεις για την περίοδο 1950–1973, με την παράθεση βασικών μεγεθών για το σύνολο της οικονομίας.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η έρευνα παρακολουθεί την εξέλιξη μόνο της ελληνικής οικονομίας, κι έτσι όχι μόνο δεν εξετάζεται η πορεία άλλων οικονομιών, αλλά ούτε αυτή του εκάστοτε συνόλου της ΕΟΚ / ΕΕ. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί και αυτή η αδυναμία, δεδομένης μάλιστα της σημασίας και του ρόλου της ΕΕ στο αντικείμενο της μελέτης μας, η έρευνα ξεκινάει ακριβώς με την θεωρητική αντιμετώπιση της ΕΕ. Οι βασικές υποθέσεις που διατρέχουν την έρευνα παρουσιάζονται σε αυτό το μέρος.

Το γεγονός ότι η έρευνα ξεκινάει ακριβώς με την θεωρητική παρουσίαση της ΕΕ δεν αποτελεί θέση στο σύνθετο ερώτημα της διαλεκτικής σχέσης εθνικού – υπερεθνικού, ούτε της κυριαρχίας του πόλου. Εξάλλου, κάτι τέτοιο θα απαιτούσε την ανάλυση ενός άλλου αντικειμένου μέσα από το πρίσμα της πολιτικής επιστήμης, ενώ στον πυρήνα του θέματος θα ήταν η εξέλιξη του κράτους. Αντίθετα, σε αυτήν την έρευνα γίνεται αφαίρεση από το συνολικό σύνθετο ρόλο του κράτους, ενώ στην καθαυτό ανάλυση παρακολουθείται η παρέμβαση του κράτους ως ένας ξεχωριστός τομέας της οικονομίας. Σε διάφορα σημεία, όπου κρίθηκε σκόπιμο, γίνονται διάσπαρτες αναφορές σε εθνικές ή/και υπερεθνικές πολιτικές όπως οι κρατικοποιήσεις / ιδιωτικοποιήσεις και η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ).

Επιπρόσθετα, η έρευνα δεν συνυπολογίζει τις εξελίξεις στο χρήμα, και ειδικότερα την μορφή του και τις λειτουργίες του. Και αυτή η παραδοχή είναι κρίσιμη και το λιγότερο που μπορεί να γίνει είναι να αναγνωριστεί. Οι λόγοι της κρισιμότητας είναι δύο. Αφενός, την υπό εξέταση περίοδο υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στο παγκόσμιο χρήμα με την εδραίωση μιας νέας μορφής που λέγεται οιονεί παγκόσμιο χρήμα ή ιμπεριαλιστικό χρήμα. Μια πολύ σημαντική εξέλιξη είναι η γέννηση του ευρώ ως τέτοιο χρήμα (Labrinidis, 2021). Αφετέρου, η Ελλάδα εντάχθηκε στη ζώνη του ευρώ. Είναι δεδομένο ότι και οι δύο αυτές εξελίξεις είναι πολύ σημαντικές για την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας και των επί μέρους κλάδων της.

Παρ' όλ' αυτά, μια τέτοια ανάλυση θα έπρεπε να γίνει παράλληλα και όχι ταυτόχρονα με την εδώ έρευνα. Πρώτον, η δομή μιας τέτοιας έρευνας θα ήταν διαφορετική. Το κριτήριο διάκρισης των κλάδων θα ήταν διαφορετικό, ενώ το βιομηχανικό κεφάλαιο δεν θα ήταν στο επίκεντρο της έρευνας. Αντίθετα, θα δινόταν έμφαση στα χρηματικά φαινόμενα, με κυρίαρχο αυτό του πληθωρισμού, καθώς και στις λειτουργίες και μορφές εμφάνισης τους δανειακού κεφαλαίου. Δεύτερον, τα

ζητήματα αυτά δεν είναι λυμένα στην βιβλιογραφία ούτε σε θεωρητικό, αλλά ούτε σε ιστορικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η απλή παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας. Η πολιτική αντιπαράθεση που γεννούν αυτά τα ζητήματα δεν επιτρέπουν εξ ορισμού την συμφωνία στην προσέγγιση και τα συμπεράσματα.

Ως εκ τούτου, οι τράπεζες εδώ αντιμετωπίζονται ως επιχειρήσεις και όχι από την πλευρά της λειτουργίας τους στην οικονομία ως διαχειριστές του δανειακού κεφαλαίου. Η επίδραση του πληθωρισμού απομονώνεται με τη χρήση σχετικών μεγεθών στον ίδιο χρόνο και την εξέλιξη αυτών με τον εαυτό τους⁵. Για το ζήτημα αυτό ευνοεί το γεγονός ότι εξετάζεται μόνο η ελληνική οικονομία. Επίσης, σε όποια σημεία κρίθηκε σκόπιμο, παρουσιάστηκαν στοιχεία και γεγονότα σχετικά με το χρέος, την πιστωτική επέκταση και άλλα φαινόμενα της κυκλοφορίας του χρήματος και της λειτουργίας του χρηματικού κεφαλαίου.

Η τελευταία παραδοχή είναι ότι η έρευνα μπορεί να σταθεί αυτοτελώς και να οδηγήσει σε ένα μερικό συμπέρασμα, παρά τις αδυναμίες. Από τη μια πλευρά, αυτή η παραδοχή δεν είναι τόσο γενναία, και υποστηρίζεται από τη μέθοδο που ακολουθείται εδώ και που παρουσιάζεται ευθύς αμέσως, ενώ από την άλλη, διατρέχει έστω και υπόρρητα τις σχετικές μελέτες (Κουτρούλης, Αθανασίου, Κανελλόπουλος, Κώτση, & Χολέζας, 2018).

Τα υπόλοιπα τμήματα αυτής της ενότητας διαρθρώνονται ως εξής: το επόμενο τμήμα οριοθετεί την έρευνα χρονικά και χωρικά στο πλαίσιο της ΕΕ και αναπτύσσει τις βασικές θέσεις του συγγραφέα για την Ένωση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Το επόμενο μέρος διαχειρίζεται το ζήτημα της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, της ανάδυσης του μονοπωλίου και της σχετιζόμενης εξαγωγής κεφαλαίου. Το ζήτημα αυτό είναι πολύ σημαντικό για την ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην ΕΕ, όπως θα δούμε, και το θεωρητικό τμήμα είναι μια εισαγωγή σε αυτές τις εξελίξεις. Τέλος, αντιμετωπίζεται το ζήτημα του πεδίου αναφοράς και η τεκμηρίωση της κλαδικής ανάλυσης που υιοθετείται σε αυτήν την έρευνα.

---

⁵ Αυτή η επιλογή προκρίνεται στην περίπτωση της κλαδικής έρευνας έναντι της επιλογής σταθερών τιμών γιατί η εφαρμογή ενιαίου αποπληθωριστή για την παραγωγή σταθερών τιμών μπορεί να είναι ακόμα πιο μεροληπτική και ως εκ τούτου παραπλανητική. Αν εξεταζόταν το σύνολο της οικονομίας ή αν υπήρχε αξιόπιστος διαφοροποιημένος αποπληθωριστής για κάθε κλάδο, τότε οι σταθερές τιμές θα ήταν πιο αξιόπιστες.

Ανισόμετρα ανάπτυξη στην ΕΕ

Η έρευνα βασίζεται στη μαρξιστική μέθοδο και ακολουθεί τη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στην άνιση ανάπτυξη⁶ στο πλαίσιο του διεθνοποιημένου καπιταλισμού⁷. Ο καπιταλισμός ως σύστημα δημιουργεί διαφορές στην ανταγωνιστικότητα και μη ισορροπημένη ανάπτυξη μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι διαφορές αυτές, οι οποίες οδηγούν στην ανακατανομή της νέας αξίας και στην απώλεια μέρους του πλεονάσματος στις πλέον ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, αποτελούν την ανισόρροπη ανάπτυξη των περιφερειών και των εθνικών κρατών. Ο καπιταλισμός, ως ένα σύνολο ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων, οριοθετείται εδαφικά και οικοδομείται πολιτικά (Serfati, 2013).

Το κεφάλαιο, στη διεθνή κίνησή του, επικουρείται από το εθνικό κράτος και υπερεθνικούς οιονεί κρατικούς μηχανισμούς ή θεσμούς⁸. Η «σημαντικότητα των εθνών» είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση της σύγχρονης γεωπολιτικής οικονομίας γενικά (Desai, 2013) και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (Serfati, 2016). Σημασία έχει εδώ ότι το κράτος, όσο κι αν αλλάζει ο ρόλος του στη μορφή ή και το

6 Συνεισφορά για την ανάπτυξη της θεωρίας της Άνισης Ανάπτυξης που ερμηνεύει τη μη ισορροπημένη ανάπτυξη των περιφερειών και των εθνικών κρατών μπορεί να ζητηθεί, μεταξύ άλλων, στους ακόλουθους συγγραφείς: Desai, 2013; Harvey, 2003; Lenin, 1963; Serfati, 2015; N. Smith, 2008. Για τις διάφορες εκδοχές της κυρίαρχης αστικής οικονομικής θεωρίας, η ανισόμετρα ανάπτυξη δεν προκύπτει λογικά από τις βασικές υποθέσεις και πυλώνες της γενικής ισορροπίας. «Στην νεοκλασική θεωρία, η υπόθεση των φθινουσών αποδόσεων εγγυάται ότι η διαρκής ανισομετρία είναι αδύνατη, καθώς οι πρόσθετες επενδύσεις σε οποιοδήποτε άτομο, επιχείρηση, βιομηχανία [βλ. κλάδο, ΓΛ] ή περιοχή καθίστανται λιγότερο κερδοφόρες μετά από κάποιο σημείο, έτσι ώστε οι επενδυτικοί «πόροι» θα μετατοπιστούν αλλού» (McIntyre, 1992, p. 82). Θα μπορούσε να βρει κάποιο χώρο στο βραχυπρόθεσμο ορίζοντα ως ένα έκτακτο φαινόμενο που παράγεται από ελλείψεις ενός γενικά άψογου σχήματος ανάπτυξης σταθερής κατάστασης. Σε αυτό το θεωρητικό ρεύμα, μπορεί κανείς να βρει και επιχειρήματα που κατηγορούν την αρχική κατάσταση μιας οικονομίας για την ανισόμετρα ανάπτυξή της. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται αναφορά στην οικονομία στο σύνολό της και όχι στο εσωτερικό μιας οικονομίας ή σε ένα τομέα-κλάδο.

7 Από τις απαρχές του καπιταλισμού, η αντιπαλότητα μεταξύ των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και ο αγώνας του κεφαλαίου έναντι της εργασίας για αυξημένη κερδοφορία οδηγούν στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου με τη μορφή του διεθνούς εμπορίου, των διεθνών ροών χρήματος, των άμεσων επενδύσεων σε άλλες χώρες και της μετανάστευσης των εργαζομένων.

8 Η έρευνα δεν φιλοδοξεί να συμβάλει στο διάλογο που διεξάγεται ακόμα και μέσα στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας για το μηχανισμό μέσω του οποίου το αστικό κράτος ενισχύει το κεφάλαιο. Η κλασική θέση που πηγάζει από τον Ένγκελς είναι ότι το κράτος λειτουργεί ως ο «ιδεατός συλλογικός καπιταλιστής, εκφράζοντας και υπερασπιζόμενος τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της αστικής τάξης» (Altvater, 1973; Engels, 1978; Hay, 1999; Hirsch, 1978; Offe, 1974). Το κράτος εκτελεί μια σειρά λειτουργιών σε οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο που βοηθούν στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος μακροπρόθεσμα (Vlachou, 2009, Harvey, 1999, 2006, Andriana Vlachou & Christou, 1999). Για τις ανάγκες της έρευνας εδώ, ακόμα και η θέση του Πουλαντζά (1980) ότι το κράτος είναι μια κοινωνική σχέση που εκφράζει τον συσχετισμό των δυνάμεων μεταξύ τάξεων ή μερίδων τάξεων δεν έρχεται σε αντιπαράθεση με το επιχειρήματά μας. Μια εμπεριστατωμένη έκθεση για τις θεωρίες κράτους μπορεί κανείς να βρει στον Jessop (2016) και μια εγχειριδιακή προσέγγιση στο λήμμα του ίδιου για το κράτος του Elgar Companion (Fine, Saad-Filho, & Boffo, 2012).

περιεχόμενο, διατηρεί κάποιες σημαντικές λειτουργίες, αποτελώντας έτσι τον ένα πυλώνα στην αντίφαση μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού που βρίσκεται στον πυρήνα της πολιτικής θεώρησης της ΕΕ. Επιπλέον, «οι κυβερνήσεις συνήθως καθυστερούν τη μεταφορά των οδηγιών στο εθνικό δίκαιο για διάφορους λόγους, όπως οι τεχνικές δυσκολίες στη μεταφορά των οδηγιών στο εθνικό δίκαιο και την προστασία των εγχώριων συμφερόντων» (Kalemli-Ozcan, Pappaioannou, & Peydró, 2010, p.6). Θα προσθέταμε σε αυτό το σχόλιο ότι, όχι μόνο καθυστερούν, αλλά ενίοτε δεν εφαρμόζουν καθόλου αυτές τις οδηγίες, προκειμένου να προστατεύσουν κεφάλαια με συγκεκριμένη εθνική αναφορά.

Από την αρχή της, η ευρωπαϊκή ενοποίηση είχε ως στόχο τη σταθεροποίηση και τη διαφύλαξη του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη, ο οποίος, κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, φαινόταν να απειλείται από την κοινωνική αναταραχή που επικρατούσε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και από την ενίσχυση της Σοβιετικής Ένωσης. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση αναμενόταν να προωθήσει την καπιταλιστική ανάπτυξη και να ενισχύσει τα κρατικά ευρωπαϊκά ταμεία έναντι των αμερικανικών ταμείων στον διεθνή ανταγωνισμό, δημιουργώντας μια μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά, σύμφωνα με το πρότυπο των ΗΠΑ, και διατηρώντας τις σχέσεις της ΕΕ με πρώην αποικίες με νέους τύπους επωφελών συμφωνιών (Busch, 1978; Cocks, 1980). Η κεντρική κατεύθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης για την ενδυνάμωση και τη στήριξη των κρατικών ευρωπαϊκών ταμείων φαίνεται να συνεχίζεται σήμερα (Vlachou, 1999).

Εν ολίγοις, η ΕΕ είναι ουσιαστικά μια μακροπρόθεσμη στρατηγική προσπάθεια των εθνικών αστικών τάξεων της περιοχής να συμβιβάσουν τις διαφορές τους προκειμένου να βελτιώσουν τη θέση τους στο «ιεραρχικό διατλαντικό μπλοκ των κρατών», τόσο στην παγκόσμια αγορά όσο και στη γεωπολιτική σκηνή, έναντι των ΗΠΑ και άλλων (Serfati, 2016). Από αυτήν την άποψη θα πρέπει να εξεταστεί το επιχείρημα ότι η ΕΕ οφείλεται για την μακροβιότερη περίοδο ειρήνης που βιώνουν οι λαοί στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Πρόκειται βέβαια για καπιταλιστική ειρήνη, με την εκμετάλλευση ενίοτε να οδηγεί σε φαινόμενα πολέμου, όπως έγινε πρόσφατα με τον κορονοϊό⁹. Επίσης, όπως θα δούμε και παρακάτω, αυτή η στρατηγική δεν μπορεί να εξαλείψει τον ανταγωνισμό. Εξάλλου, ακόμα και μέσα στο πλαίσιο του εθνικού κράτους διεξάγεται ανταγωνισμός

---

⁹ Ένα μεγάλο μέρος των λαών βιώνει φτώχεια όλων των ειδών, συμπεριλαμβανομένης της εργασιακής φτώχειας, της έλλειψης στέγης, της ανεργίας, της τρομοκρατίας στους χώρους εργασίας, της οπισθοχώρησης των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων, των κλειστών συνόρων, της μετανάστευσης, της υποβάθμισης, της δυστυχίας και ακόμη και των δυσκολιών στη φυσική αναπαραγωγή που προέρχονται από απλές και ξεχασμένες ασθένειες όπως η φυματίωση. Ακόμη και αν είναι δύσκολο να αποδείξουμε ότι η ΕΕ είναι υπεύθυνη για αυτήν την αρνητική κοινωνική πορεία που περιγράφηκε παραπάνω, υποστηρίζεται εύκολα ότι δεν την αναχαίτισε.

μεταξύ επιχειρήσεων, κλάδων, ομάδων κλάδων και περιφερειών ολόκληρων που ενίοτε παίρνει και χαρακτηριστικά εθνικού διχασμού (βλέπε π.χ. Brexit). Το ξέσπασμα εμφύλιων συρράξεων έχει παρ' όλ' αυτά μειωθεί στην Ευρώπη. Φαίνεται λοιπόν ότι μέρος ή αντανάκλαση του στρατηγικού συμβιβασμού των αστικών τάξεων των μεγάλων καπιταλιστικών χωρών είναι και η απουσία πολεμικών συρράξεων.

Αυτός ο συμβιβασμός αντανakλούσε τον αρχικό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των κρατών και των αντίστοιχων κεφαλαιοκρατών, και ιδίως των Γάλλων και των Γερμανών. Ο ρόλος της Γερμανίας και της Γαλλίας τόσο στην ΕΕ όσο και στην Ευρωζώνη, σε όλες τις μορφές που έχουν λάβει αυτές οι ενώσεις από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι σήμερα, είναι κεντρικός και διακριτός και χαρακτηρίζεται από ανταγωνισμό και συμβιβασμό (Bordo & James, 2006; Busch, 1978; James, 2012; Labrinidis, 2021; Szász, 1999). Με τα λόγια του Serfati (2016, pp. 256, 258), «τα κυρίαρχα κράτη και τα κυρίαρχα κεφάλαιά τους διαμόρφωσαν το θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ και το έπραξαν σε ένα αρκετά μοναδικό ιστορικό πλαίσιο: την κατάρρευση ή/και επαναστατική πρόκληση για τον κρατικό μηχανισμό στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την ανάγκη ενοποίησης των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων για την προστασία του «ελεύθερου κόσμου» από τη διείσδυση των σοβιετικών δυνάμεων προς τα δυτικά, και την υποστήριξη των ΗΠΑ για την ανοικοδόμηση των καπιταλιστικών χωρών μέσω της μαζικής συσσώρευσης ως μέσο για την προστασία της κυριαρχίας τους». [...] «πίσω από τη σημερινή εποχή της παγκόσμιας επέκτασης της καπιταλιστικής κυριαρχίας, υπάρχει μια ιεραρχία χωρών και μια πολύ ασύμμετρη διαμόρφωση των διακρατικών σχέσεων».

Ως εκ τούτου, και επιπλέον, «[...] η διαδικασία οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης της ΕΕ είναι ένας μηχανισμός δημιουργίας και διατήρησης της ανισομετρίας» (Serfati, 2016, p. 262). Ο Hudson (2003) ισχυρίζεται ότι δεν υπήρχαν ενδείξεις σύγκλισης των οικονομικών επιδόσεων, παρά το γεγονός ότι οι εθνικές οικονομικές δομές είχαν συγκλίνει σε κάποιο βαθμό και υπήρξε επίσης σημαντική σύγκλιση του ρυθμιστικού πλαισίου. «Οι κληρονομίες της άνισης ανάπτυξης του παρελθόντος, που συμμαχούν με τις επιπτώσεις του εντεινόμενου ανταγωνισμού στην αγορά, καθώς οι εταιρείες επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν τις διαφορές μεταξύ των τόπων, έχουν οδηγήσει σε νέες μορφές άνισης ανάπτυξης» (Hudson, 2003). Η ΕΕ εκφράζεται με την απορρύθμιση των αγορών, τις ιδιωτικοποιήσεις και τα αυστηρά φορολογικά κριτήρια με στόχο την σταθερότητα των τιμών, την αποδυνάμωση των κρατών μελών της Ευρωζώνης από τη δυνατότητα αυτόνομης εθνικής νομισματικής πολιτικής κ.λπ., ενώ φαίνεται να περιορίζει τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους

τα κράτη μέλη με οικονομική καθυστέρηση για να αντιμετωπίσουν την άνιση θέση τους. Μετά την κρίση του 2008 όλες αυτές οι προϋπάρχουσες μορφές ανισομετρίας¹⁰ αυξήθηκαν σε πρωτοφανή ύψη¹¹.

Η ανισομετρία στην ανάπτυξη της Ελλάδας στο πλαίσιο αυτό αποτελεί ουσιαστικά το κύριο πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Η διαδικασία ανάπτυξης μιας χώρας είναι μια διαδικασία που εξαρτάται από την πορεία της ιστορικής της εξέλιξης. Οι παράγοντες που διαμορφώνουν αυτή τη διαδρομή είναι τόσο εσωτερικοί όσο και διεθνείς και σε αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Με αυτούς τους όρους, βασικός στόχος της έρευνας είναι η ανάλυση της παραγωγικής δομής με κύρια έμφαση στο βιομηχανικό κεφάλαιο και της θέσης της χώρας τόσο στη διεθνή αγορά όσο και στην ΕΕ, εστιάζοντας στην αναπτυξιακή ανισομετρία της χώρας. Κεντρικό θέμα για την ανάλυση της θέσης της Ελλάδας είναι ο ειδικός διεθνής καταμερισμός της εργασίας σε σχέση με βασικούς τομείς της οικονομίας, όπου δραστηριοποιείται ένα ισχυρό μερίδιο κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, η έρευνα εξετάζει την ιστορική εξέλιξη της δομής της ελληνικής οικονομίας, δίνοντας έμφαση στην εσωτερική της εξέλιξη. Ειδικότερα, εξετάζει την επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας εντός της ΕΕ (Vlachou, 2012; Vlachou, Labrinidis, & Passas, 2012, 2013, 2018) και την αναβάθμιση των εξαγωγών κεφαλαίων προς την περιοχή των Βαλκανίων, συμπεριλαμβανομένης της Τουρκίας (Chouliaras & Bogas, 2011).

Η μέθοδος που ακολουθείται είναι η Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία (Vlachou, 2009, Engels, 2006, Marx, 1978, 1979, 2002, 2010, Fine, 2006, Fine & Saad-Filho, 2014, Harvey, 1999, V.I. Lenin, 1977, Semmler, 1982). Βασισμένος στον ιστορικό και διαλεκτικό υλισμό, ο μαρξισμός αρχίζει από την κοινωνία (σε αντιδιαστολή με το άτομο) εστιάζοντας στην παραγωγή και την ιδιοποίηση του πλεονάσματος (ταξική διαδικασία). Η μαρξιστική πολιτική οικονομία του καπιταλισμού βασίζεται στη θεωρία της αξίας, της παραγωγής, της ιδιοποίησης και της κατανομής της υπεραξίας, της συσσώρευσης και της εδραιωμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και του καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Ειδικότερα, το κεφάλαιο ως σχέση παραγωγής βασίζεται στη μετατροπή του εργατικού δυναμικού σε εμπόρευμα, στην ατομική ιδιοκτησία των παραγόμενων και φυσικών

---

10 Η ύπαρξη ανισομετρίας στην Ελλάδα ήταν επιβεβαιωμένη ακόμα και με οικονομετρικά υποδείγματα (Τσιώνας, Κασάπης, Παπαδάκης, Παπασπύρου, & Πέππας, 2009).

11 Στην εισαγωγική σελίδα του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας αναφέρεται ότι «η κρίση ανέκοψε αυτές τις τάσεις [για σύγκλιση, ΓΛ] και, από το 2008, οι επιδόσεις των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρουσιάζουν στασιμότητα και αποκλίσεις.» <https://bit.ly/2XAcIUU>. Η θέση αυτή φαίνεται να είναι η επίσημη θέση της ΕΕ (European Union, 2016). Επίσης, ο Gros (2018), εξετάζοντας τις χώρες του Ευρώ, διαπιστώνει αύξηση της απόκλισης σε μια σειρά από δείκτες μεταξύ βορρά και νότου μετά το ξέσπασμα της κρίσης.

μέσων παραγωγής, στην παραγωγή νέας αξίας που περιλαμβάνει μη αμειβόμενη εργασία, στη μετατροπή της τελευταίας σε υπεραξία και κέρδος – την ρευστή μορφή της υπεραξίας.

Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός αφορά τη σφαίρα της παραγωγής καθώς και την κυκλοφορία των εμπορευμάτων και την κατανομή της νέας αξίας. Ο ανταγωνισμός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων στον ίδιο τομέα διαμορφώνει μια ενιαία τιμή για ένα ομοιογενές προϊόν, ενώ ο ανταγωνισμός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων διαφορετικών τομέων διαμορφώνει το ενιαίο ποσοστό κέρδους για όλους τους τομείς και την τιμή παραγωγής των εμπορευμάτων. Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία και την αναπαραγωγή διαφορών στην ανταγωνιστικότητα και την άνιση ανάπτυξη μεταξύ των επιχειρήσεων, οι οποίες με τη σειρά τους διαμορφώνουν την ανισόμετρη ανάπτυξη των περιφερειών και των εθνικών κρατών. Αυτή η θεωρητική μορφή διατυπώνεται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης και ειδικεύεται σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες οι οποίες, μέσω του ανταγωνισμού, διαμορφώνουν τους πραγματικούς όρους κερδοφορίας κάθε επενδυμένου κεφαλαίου στο χώρο (Vlachou et al., 2012, 2013, 2018).

Η έρευνα χρησιμοποιεί τα εργαλεία στατιστικής έρευνας, την κλαδική ανάλυση των Εθνικών Λογαριασμών και την έρευνα βιβλιογραφίας. Βασικές πηγές δεδομένων είναι η Ελληνική Στατιστική Αρχή, η Eurostat, η βάση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, του ΟΟΣΑ και της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών (ΤΔΔ). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται επίσης σε κλάδους που σχετίζονται με τη γεωστρατηγική θέση της χώρας και τον ευρύτερο πολιτικό σχεδιασμό. Βασικές πηγές αναφοράς αποτελούν προηγούμενες μελέτες του συγγραφέα που τροφοδοτούν τμήματα της ανάλυσης εδώ (Labrinidis, 2013; Passas & Labrinidis, 2016).

Συγκεντροποίηση και μονοπωλιακός καπιταλισμός

Η ανισόμετρη ανάπτυξη είναι ένα χαρακτηριστικό του καπιταλισμού από την «αρχή», όποτε και αν αυτή τοποθετείται. Οι πρώτες μανιφακτούρες, οι σιδηρόδρομοι, ο ατμός, ο εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας κλπ οδήγησαν σε μονάδες, επιχειρήσεις, κλάδους, περιφέρειες και οικονομίες διαφορετικής ταχύτητας, μεγέθους και προοπτικής, δηλαδή με διαφορετική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Ωστόσο, η ανισόμετρη ανάπτυξη ως θεωρητικό επιχείρημα εμφανίζεται για πρώτη φορά στις

αρχές του 20ου αιώνα μαζί με τον ιμπεριαλισμό και τη δημιουργία «μονοπωλίων»¹². Εναλλακτικά, στη βιβλιογραφία μπορεί να δει κανείς το πρόθεμα «mega-», όπως στις τράπεζες, ή τους όρους «γιγαντιαία», «πολυεθνική», «διακρατική» επιχείρηση ή εταιρεία, ή απλά «μετοχική εταιρεία». Η ουσία εδώ είναι ότι, κατά τη διαδικασία της συσσώρευσης, ορισμένες μονάδες πέρασαν ένα όριο μεγέθους αλλάζοντας έτσι τους όρους του ανταγωνισμού. «Η μετάβαση στη σύγχρονη εκδοχή της MNC [πολυεθνικής επιχείρησης, ΓΛ] εξελίχθηκε με ραγδαίο ρυθμό στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με τον καταλύτη να είναι μια εκτεταμένη σειρά αλληλένδετων γεγονότων που δημιουργούν την κρίσιμη μάζα. Η Βιομηχανική Επανάσταση είχε φθάσει στο απόγειό της, και στο πέρασμά της εκτεταμένες αλλαγές εμφανίστηκαν στο οικονομικό τοπίο. Μεγάλης κλίμακας εργοστάσια άρχισαν να αντικαθιστούν τις μικρές ατομικές επιχειρήσεις.» (Cohen, 2007, p. 43)

Όπως ισχυρίζεται ο Χάρβι (2006, p. 99) , στις Σημειώσεις προς μια θεωρία για την ανισόμετρη γεωγραφική ανάπτυξη, «το μονοπώλιο είναι μια θεμελιώδης έννοια επειδή (α) ο μονοπωλιακός έλεγχος των μέσων παραγωγής υπό τη μορφή ρυθμίσεων ατομικής ιδιοκτησίας βρίσκεται στην ίδια τη βάση του καπιταλισμού, (β) το τελικό αποτέλεσμα του ανταγωνισμού είναι πιθανό να είναι μονοπώλιο (βλέπε την απίστευτη άνοδο των μονοπωλιακών και ολιγοπωλιακών δυνάμεων κατά την πρόσφατη περίοδο της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας) και (γ) οι καπιταλιστές αναζητούν μονοπωλιακές δυνάμεις επειδή αυτό παρέχει μεγαλύτερη ασφάλεια, υπολογιστική ικανότητα, και επιτρέπει ορθολογικές δομές εκμετάλλευσης.»

Η κύρια διαδικασία εμφάνισης του μονοπωλίου και του χρηματιστικού κεφαλαίου είναι αυτή της συγκεντροποίησης. Η τελευταία επιτρέπει στους καπιταλιστές να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σπάζοντας τους φραγμούς ενός τομέα· «αυξάνει και επιταχύνει έτσι τ' αποτελέσματα της συσσώρευσης, πλαταίνει και επιταχύνει ταυτόχρονα τις ανατροπές εκείνες στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, που αυξάνουν το σταθερό του μέρος σε βάρος του μεταβλητού του μέρους και μειώνουν έτσι τη σχετική ζήτηση εργασίας. [...] Είναι αυτονόητο πως η απόλυτη μείωση της ζήτησης

12 Το μονοπώλιο εμφανίζεται ως ένας παραπλανητικός όρος, ειδικά λόγω της χρήσης του από την νεοκλασική θεωρία. Σύμφωνα με την τελευταία, το μονοπώλιο είναι μια εταιρεία που αντιμετωπίζει τη συνολική ζήτηση για το εν λόγω προϊόν. Σε αυτό το καθεστώς αγοράς προσδιορίζει μια τιμή μεγαλύτερη τόσο από το οριακό έσοδο όσο και από το οριακό κόστος. Στο μονοπώλιο, το οποίο μπορεί να είναι προϊόν νομικών εμποδίων που τίθενται από το κράτος ή άλλων εμποδίων που τίθενται σε κάθε πιθανή νεοεισερχόμενη στον κλάδο επιχείρηση, δεν υπάρχει ανταγωνισμός. Η θεωρία αυτή έχει δεχθεί κριτική από πολλές πλευρές, όχι απαραίτητα ριζοσπαστικές (Armentano, 2003). Εδώ το μονοπώλιο έχει την έννοια του προνομιακού, του καθοριστικού και του κυρίαρχου σε ένα πλαίσιο ανισόμετρων οικονομικών πρωτίστων και πλήρως ανταγωνιστικών σχέσεων.

εργασίας, που πηγάζει αναγκαστικά από το γεγονός αυτό, θα είναι τόσο πιο μεγάλη, όσο περισσότερο τα κεφάλαια που διατρέχουν αυτό το προτσές ανανέωσης έχουν κιόλας σωρευτεί κατά μάζες χάρη στη συγκεντροποιητική κίνηση.» (Μαρξ, 2002, π. 651) Αυτή είναι η διαδικασία μέσω της οποίας η συγκεντροποίηση βαθαίνει την ανισόμετρη ανάπτυξη, διευρύνει το χάσμα μεταξύ των μονάδων που είναι τεχνολογικά προηγμένες και εκείνων που υστερούν, ανακηρύσσει πρωταθλητές και ηττημένους.

Η κρίσιμη παρατήρηση που έκανε ο Μαρξ είναι ότι η συγκεντροποίηση δεν εξαρτάται από την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου, σε αντίθεση με τη συγκέντρωση. Η συγκεντροποίηση είναι μια απλή αλλαγή στην ιδιοκτησία, αν και επηρεάζει την παραγωγικότητα και είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με τον ανταγωνισμό. Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ (2002, π. 650) «η συγκεντροποίηση μπορεί να επέλθει με μια απλή διαφορετική κατανομή των κεφαλαίων που υπάρχουν πια, με μια απλή αλλαγή της ποσοτικής διάταξης των συστατικών μερών του κοινωνικού κεφαλαίου. Το κεφάλαιο μπορεί να αυξάνει εδώ σε τεράστιες μάζες στα χέρια ενός ατόμου, επειδή αφαιρείται εκεί από πολλά ατομικά χέρια. Σε ένα δοσμένο κλάδο παραγωγής η συγκεντροποίηση θάφτανε τα έσχατα όριά της, αν όλα τα κεφάλαια που είναι τοποθετημένα σε αυτόν συγχωνεύονταν σε ένα μοναδικό κεφάλαιο. Σε μια δοσμένη κοινωνία το όριο αυτό θα πετυχαινόταν μόνο τη στιγμή που το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο θα συνενωνόταν στα χέρια είτε ενός μόνον κεφαλαιοκράτη είτε μιας μόνης εταιρείας κεφαλαιοκρατών.»

Επιπρόσθετη σε αυτό είναι η εμφάνιση του χρηματιστικού κεφαλαίου, με τη συγχώνευση του βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου (Hilferding, 1981; Varga, 1928; Λένιν, 2009). Στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, το πιστωτικό σύστημα γίνεται «ένα καινούριο και τρομερό όπλο στην πάλη του συναγωνισμού και τελικά μετατρέπεται σε ένα τεράστιο κοινωνικό μηχανισμό για τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων» (Μαρξ, 2002, π. 649). Το χρηματιστικό κεφάλαιο σηματοδοτεί το πέρασμα σε μια νέα εποχή του καπιταλισμού, τη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού ή ιμπεριαλισμού.

Ο Λένιν (1963) ξεκίνησε την ανάλυσή του για τον ιμπεριαλισμό από την επιχείρηση και την ανάδυση του μονοπωλίου. Εκ των προτέρων, πρέπει να τονίσουμε ότι τα παραδείγματα του δεν αναφέρονται ποτέ σε ένα κυριολεκτικό μονοπώλιο (μία μονάδα ή μία επιχείρηση ανά τομέα), αλλά σε γιγαντιαίες επιχειρήσεις που ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής σε έναν δεδομένο τομέα. «Ανάλογα με το είδος του εμπορεύματος και την κατάσταση της αγοράς, 50 τοις εκατό έως 80 τοις εκατό της συνολικής παραγωγής είναι αρκετό για να δώσει τον έλεγχο της αγοράς, και με τα γεωργικά προϊόντα των οποίων η προμήθεια μπορεί να αυξηθεί στην αγορά μόνο

μετά από τουλάχιστον ένα ή δύο έτη, ακόμη και λιγότερο από 50 τοις εκατό είναι συχνά επαρκές.» (Varga, 1928, p. 53)

Ο ανταγωνισμός αλλάζει, αλλά απέχει πολύ από το να εξαλειφθεί· αντιθέτως. «Το βασικό σ' αυτή τη διαδικασία από οικονομική άποψη είναι η αντικατάσταση του καπιταλιστικού ελεύθερου συναγωνισμού από τα καπιταλιστικά μονοπώλια. Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η βασική ιδιότητα του καπιταλισμού και της εμπορευματικής παραγωγής γενικά. Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. Ο τελευταίος αυτός όμως άρχισε μπροστά στα μάτια μας να μετατρέπεται σε μονοπώλιο, δημιουργώντας τη μεγάλη παραγωγή, εκτοπίζοντας τη μικρή, αντικαθιστώντας τη μεγάλη με την πολύ μεγάλη, οδηγώντας τη συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου ως το σημείο που απ' αυτήν αναπτυσσόταν και αναπτύσσεται το μονοπώλιο: τα καρτέλ, τα συνδικάτα, τα τραστ και το συγχωνευόμενο μ' αυτά κεφάλαιο καμιάς δεκάδας τραπεζών που διαχειρίζονται δισεκατομμύρια. Ταυτόχρονα, τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις. Το μονοπώλιο είναι πέρασμα από τον καπιταλισμό σ' ένα ανώτερο σύστημα.» (Λένιν, 2009, pp. 102-103, η υπογράμμιση δική μου) Αυτό το σημείο τονίζεται επίσης από τον Βάργκα (1928, p. 53).

Η αδιαμφισβήτητη ανάδυση του μονοπωλίου ως γιγαντιαία μετοχική εταιρεία οδήγησε σε μια θεωρητική διαμάχη στη Μαρξιστική παράδοση, καθώς ορισμένοι συγγραφείς ισχυρίστηκαν ότι τα μονοπώλια τείνουν να μειώνουν τον ανταγωνισμό, αλλάζοντας σημαντικά τη διαδικασία σχηματισμού των τιμών παραγωγής, μειώνοντας την εξισοροπητική τάση των ποσοστών κέρδους και απορρίπτοντας τελικά το νόμο της αξίας (Hilferding, 1981; Sweezy, 1946). Ο Βάργκα επέκρινε την ιδέα του Χίλφερντινγκ για τη μεταμόρφωση του καπιταλισμού από τον ελεύθερο ανταγωνισμό σε ένα οργανωμένο στάδιο που θα εξάλειφε τις κρίσεις και τον ανταγωνισμό (1928, p. 60). Από μια ειρωνεία της ιστορίας, το θέμα διευθετήθηκε στην πραγματική ζωή λίγους μήνες αργότερα με την έκρηξη της μεγαλύτερης, μέχρι τότε, κρίσης και μερικά χρόνια αργότερα με το μεγαλύτερο, μέχρι τότε, πόλεμο.

Ο διαχωρισμός μεταξύ κεφαλαίου μεγάλης κλίμακας και κεφαλαίου μικρής κλίμακας μέσα σε μια οικονομία και ενός τομέα που τυπικά εκφράζεται από τη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι εμφανής σε όλες τις χώρες και εκδηλώνεται με πολλούς επίσημους και ανεπίσημους τρόπους. Ο Βάργκα (1928, p. 67) προέβλεψε χαρακτηριστικά την προοπτική αυτής της εξέλιξης τονίζοντας ότι «το κεφάλαιο είναι σίγουρα χωρισμένο σε δύο τμήματα: το χρηματιστικό κεφάλαιο οργανωμένο σε μονοπώλια και

το ανοργάνωτο κεφάλαιο μικρής κλίμακας». Αυτή η διάσταση αντικατοπτρίζεται στις οργανώσεις της αστικής τάξης σε μια χώρα, αλλά είναι ακόμη πιο εμφανής στη διεθνή οργάνωση των καπιταλιστών.

Αν και αυτή η αντίθεση είναι σημαντική για όλες τις καπιταλιστικές χώρες, καθίσταται θεμελιώδης στην περίπτωση της Ελλάδας λόγω της κυριαρχίας των σχετικά μικρών κεφαλαιακών μονάδων και λόγω της συμμετοχής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, την Ευρωζώνη και τον αντίστοιχο καταμερισμό της εργασίας. Από την άλλη πλευρά, όπως θα δούμε, οι ελληνικές τράπεζες έχουν, τουλάχιστον μέχρι την έκρηξη της τρέχουσας κρίσης, μια πολύ ισχυρή θέση στα Βαλκάνια, την Τουρκία και την Κύπρο, ακόμη και σε σύγκριση με τα διεθνή μονοπώλια, ενώ είναι γνωστό ότι ο ελληνόκτητος εμπορικός στόλος εξακολουθεί να είναι ο μεγαλύτερος στον κόσμο σε απόλυτους όρους.

Ο Λένιν (2009), βασιζόμενος στον Hilferding (1981) και τον Hobson (1938), σχημάτισε το κλασικό μαρξιστικό επιχείρημα σχετικά με την εξαγωγή κεφαλαίου στον ιμπεριαλισμό¹³. Η εξέλιξη του καπιταλισμού οδηγεί στη συγκέντρωση των μαζών (χρηματικού) κεφαλαίου που αναζητούν μια τοποθέτηση (ποσοστό κέρδους, επίπεδο κινδύνου, μερίδιο αγοράς) που μπορεί να είναι καλύτερη στο εξωτερικό σε σύγκριση με εγχώρια. Με μια σειρά περιφερειακών χωρών να τραβιέται στην τροχιά του παγκόσμιου καπιταλισμού, η ανάγκη για εξαγωγή κεφαλαίου βρίσκει επικερδείς αποδράσεις. Η σημασία των εξαγωγών κεφαλαίου αυξήθηκε στον καπιταλιστικό κόσμο κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και ενίσχυσε με τη σειρά του την εξαγωγή εμπορευμάτων. Ο Λένιν αναφέρεται σε «καθυστερημένες χώρες, [όπου] το κέρδος είναι συνήθως σχετικά μεγάλο, γιατί έχουν λίγα κεφάλαια, η τιμή της γης δεν είναι μεγάλη, ο μισθός εργασίας είναι χαμηλός και οι πρώτες ύλες φτηνές. Η δυνατότητα εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι μια σειρά καθυστερημένες χώρες έχουν πια τραβηχτεί στην τροχιά του παγκόσμιου καπιταλισμού, [...] έχουν εξασφαλιστεί οι στοιχειώδεις όροι για την ανάπτυξη της βιομηχανίας κλπ.» (2009, pp. 73–74)

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων είναι αποτέλεσμα της επέκτασης του κεφαλαίου, δηλαδή της συσσώρευσης. Το γεγονός ότι υπάρχουν λιγότερες μονάδες δεν οδηγεί αναγκαστικά σε λιγότερο ανταγωνισμό (Semmler, 1982; Shaikh, 1979, 1980). Επιπλέον, η πρόβλεψη ότι τα μονοπώλια θα οδηγούσαν σε λιγότερη κινητικότητα του κεφαλαίου δεν επιβεβαιώνεται ούτε θεωρητικά, αλλά ούτε και ιστορικά. Αυτό το

---

13 Ο Λαπαβίτσας (2013) παρέχει μια κριτική έκθεση του επιχειρήματος, ενώ η Ivanova (2013) συσχετίζει τη λειτουργία του δολαρίου ΗΠΑ ως ιμπεριαλιστικού χρήματος με την εξαγωγή κεφαλαίων.

θεωρητικό επιχείρημα θα μπορούσε να είναι το ιστορικό προϊόν της μεταπολεμικής περιόδου όταν η κινητικότητα του κεφαλαίου περιοριζόταν για συγκεκριμένους, και χρηματικούς, λόγους. Η κινητικότητα του κεφαλαίου αποκαταστάθηκε σταδιακά και στις μέρες μας πρόκειται για μια μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία και για μια θεμελιώδη διαδικασία του κεφαλαίου ως λειτουργία. Ο ανταγωνισμός όχι μόνο εξακολουθεί να ισχύει αλλά είναι ακόμη πιο ισχυρός με την κεφαλαιακή κινητικότητα. Λαμβάνει χώρα σε πολλά στρώματα: μεταξύ μονοπωλίων του ίδιου τομέα, μεταξύ μονοπωλίων διαφορετικών τομέων, μεταξύ μονοπωλίων και μικρής κλίμακας παραγωγής.

Το τελευταίο λοιπόν ζήτημα που πρέπει να ξεκαθαρίσουμε πριν περάσουμε στην πραγματική εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας είναι το κατάλληλο πεδίο αναφοράς. Είναι τελικά καθοριστικό το πλαίσιο της εθνικής οικονομίας και πρέπει να η εστίασή μας να γίνεται σε αυτό το πλαίσιο ή θα πρέπει να εξετάσουμε ένα άλλο πεδίο αναφοράς, όπως είναι το πεδίο αναφοράς μεμονωμένων επιχειρήσεων, κλάδων ή περιφερειών;

Ο εθνικός κλάδος

Μια σειρά από πεδία αναφοράς εφαρμόζονται στην ανάλυση της ανισόμετρης ανάπτυξης. Το έδαφος του έθνους-κράτους, όπως εξελίσσεται, είναι σίγουρα ένα τέτοιο πεδίο και συνολικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι φαίνεται σαν το πιο σημαντικό. Η σημασία του κράτους στο ξεδίπλωμα της ανισόμετρης ανάπτυξης όμως είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την ελευθερία του κεφαλαίου να κινηθεί. Με άλλα λόγια, το κράτος ορίζει χώρους ανταγωνισμού, εξασφαλίζοντας εγχώρια και στηρίζοντας διεθνώς την ελευθερία κίνησης του κεφαλαίου. Εάν το κεφάλαιο ήταν (πλήρως) ελεύθερο να κινηθεί διεθνώς, οι χώρες θα ήταν πολύ λιγότερο σημαντικές και το σημαντικότερο πεδίο ανισομετρίας θα ήταν μεταξύ χωριστών επιχειρήσεων, περιλαμβάνοντας κεφαλαιουχικές μονάδες διαφορετικών τομέων. Σε αυτές τις γραμμές, ο Triffin ήδη από τα μέσα τις δεκαετίας του 1960 πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα υποστηρίζοντας ότι ένα παγκόσμιο κράτος είναι απαραίτητο για το δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας.

«Εμείς [ο Δυτικός κόσμος, ΓΛ] έχουμε πλέον ξαναρχίσει, επιτέλους, την ίδια εξέλιξη που διέγραψε τα μεσαιωνικά σύνορα των δουκάτων, των κομητειών και των ηγεμονιών για να τις συγχωνεύσει στα εθνικά κράτη της σύγχρονης εποχής. Τα εθνικά κράτη – τουλάχιστον όλα εκτός από τα μεγαλύτερα – είναι τόσο παρωχημένα σήμερα όσο τα δουκάτα, οι κομητείες και οι ηγεμονίες του παρελθόντος. Θα συγχωνευθούν κάποια μέρα σε μια παγκόσμια κοινότητα, [...]» (Triffin, 1966, p. 95).

Το πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης μοιάζει με την προκειμένη περίπτωση, όπου η ελευθερία κίνησης του κεφαλαίου ενισχύεται, αν και δεν είναι εγγυημένη. «Μια 'ισχυρή' εκδοχή αυτής της θέσης είναι ότι η ΕΕ θα (ή θα έπρεπε να) αναδυθεί ως ένα ισχυρό 'υπερ-κράτος' που θα διαχειρίζεται μια οικονομία της ΕΕ, με την ΕΕ να αντικαθιστά την εθνική ως την κυρίαρχη κλίμακα της ρύθμισης και της οικονομικής οργάνωσης καθώς η σημασία των εθνικών συνόρων ξεθωριάζει.» (Hudson, 2003, p. 49)

Ένα άλλο πεδίο όπου η ανισομετρία ξεδιπλώνεται είναι η περιοχή. Η τελευταία γίνεται όλο και λιγότερο σημαντική και γενικά περιορίζεται στις δραστηριότητες όπου η πρόσβαση σε πρώτες ύλες ή συγκεκριμένες υποδομές είναι θεμελιώδους σημασίας, όπως στην περίπτωση της εξορυκτικής βιομηχανίας ή των κόμβων μεταφορών. Χωρίς να επεκταθούμε λεπτομερώς, θα αρκούσε να πούμε ότι το περιφερειακό κριτήριο για την εξάπλωση της ανισόμετρης ανάπτυξης πρέπει να επιλεγεί ως πρωτεύον μόνο σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις και με συγκεκριμένη επιχειρηματολογία.

Από την άλλη πλευρά, η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση δεν έχουν φθάσει στο σημείο ώστε να μπορέσουμε να διερευνήσουμε την εξάπλωση της ανισομετρίας μέσω επιχειρήσεων, και το πιθανότερο είναι ότι δεν θα φθάσουν σύντομα σε αυτό το σημείο. Μια τέτοια αναζήτηση είναι τόσο κατατοπιστική όσο χαοτική, φετιχιστική και παραπλανητική. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα είναι το έργο του Kauffer *Dissinformation: American Multinationals at war against Europe*¹⁴ (2001) αν και το ίδιο ισχύει γενικά για όλη τη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στις πολυεθνικές χωρίς να εξετάζει τις ταξικές σχέσεις.

Παρά την απορρύθμιση των ροών κεφαλαίων και την οικοδόμηση της ΕΕ και της Ευρωζώνης, εξακολουθούν να υπάρχουν σοβαροί περιορισμοί στην κυκλοφορία του κεφαλαίου. Οι περιορισμοί αυτοί εξακολουθούν να ισχύουν ακόμη και μετά από δύο δεκαετίες μετά την επίσημη έναρξη του ευρώ. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο Triffin (1966, p. 87) είχε ήδη επιχειρηματολογήσει ότι «παρόμοιοι περιορισμοί σε κάθε ιδανικό πρότυπο διεθνών οικονομικών θεσμών είναι πιθανό να παραμείνουν μαζί μας όσο πολιτικές και διοικητικές δυσκολίες κάνουν ουτοπικό το να συλλογιστόμαστε μια συγχώνευση των εθνικών κυριαρχιών σε μια αποτελεσματική παγκόσμια κυβέρνηση». Το αποτέλεσμα είναι μια υβριδική αντιφατική κατάσταση μεταξύ του εθνικού και του υπερεθνικού.

Προκύπτει ότι, στην περίπτωσή μας, το κατάλληλο πεδίο για την ανάλυση της ανισομετρίας είναι ο εθνικός κλάδος που μας επιτρέπει να εξετάζουμε τους μεγάλους

---

14 Αντιπληροφόρηση: αμερικανικές πολυεθνικές σε πόλεμο κατά της Ευρώπης

κλάδους της οικονομίας. Ο εθνικός κλάδος αντικατοπτρίζει τον αντιφατικό χαρακτήρα της ΕΕ και της Ευρωζώνης που εξισορροπούν μεταξύ των εθνικών αρχών και των υπερεθνικών συμβιβασμών. Εξάλλου, αν η ΕΕ μετατραπεί σε πολιτική Ένωση τότε η εθνική διάσταση θα εξαφανιστεί αργά και οι διάφορες χώρες θα μεταμορφωθούν σε περιοχές μιας αυτοκρατορίας. Ο εθνικός κλάδος περιέχει τις δυνάμεις για τη διάλυσή του: εάν μεταφερθεί η εθνική αρχή, τουλάχιστον στην Ευρωζώνη, ο κλάδος θα αναδυθεί ως το απόλυτο πεδίο, ενώ σε περίπτωση διάλυσης της Ευρωζώνης το έθνος-κράτος θα επανεμφανιστεί ως το αδιαμφισβήτητο φυσικό σύνορο. Το ζήτημα αυτό θα επιλυθεί ιστορικά σύμφωνα με την εξέλιξη συγκεκριμένων οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων που θα πρέπει να εξεταστούν ξεχωριστά και προσεκτικά. Η τάση όμως προς τον οικονομικό εθνικισμό και τον προστατευτισμό ευνοεί την δεύτερη διαδικασία.

Είναι λοιπόν προφανές ότι η επιλογή των εθνικών κλάδων που θα εξεταστούν θα κρίνει εν πολλοίς και το αποτέλεσμα της έρευνάς μας. Στην παρούσα έρευνα υιοθετούνται 6 κλάδοι. Η διαμόρφωση των κλάδων εκκινεί από τη Μαρξιστική θεωρία παραγωγής και διανομής της υπεραξίας και των μορφών της (βιομηχανικό κέρδος, εμπορικό κέρδος, τόκος), τη θεωρία της γεωπροσόδου καθώς και τη θεωρία κράτους (Maniatis, 2005). Οι στατιστικές υπηρεσίες λαμβάνουν σε μεγάλο βαθμό υπόψη της αυτές τις διακρίσεις και αναθεωρούν ανά διαστήματα την ακριβή σύνθεση των κλάδων για να αποτυπώνουν αλλαγές σε αυτούς. Τα στοιχεία αντλούνται από τη βάση δεδομένων EU KLEMS σε δύο χρονικές περιόδους λόγω αλλαγών που έγιναν στη βάση, με τη μετατόπιση και αναδιάρθρωση κλάδων. Η πρώτη χρονική περίοδος, στην οποία βασίζεται και αυτή η ενότητα καλύπτει την περίοδο 1970 – 2007, ενώ η δεύτερη την περίοδο 1995 – 2017¹⁵.

Ο τομέας 1 αποτελείται από τη γεωργία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι, τη δασοκομία και την αλιεία (εν συντομία «Γεωργία», η οποία είναι κατά πολύ η κύρια συνιστώσα του τομέα). Ο αγροτικός τομέας έχει πολύ χαμηλό ποσοστό μισθωτής εργασίας στον συνολικό δείκτη απασχόλησης του τομέα, υποδεικνύοντας έναν τομέα που δεν κυριαρχείται σε βάθος από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αν και υπάρχει μια τάση της πτώσης της αυτοαπασχόλησης μετά από 1992, η τελευταία αντιπροσωπεύει πάνω από το 86%.

---

15 Οι δύο εκδόσεις δεν είναι απολύτως συμβατές λόγω της αναθεώρησης των κωδικών δραστηριοτήτων που μεσολάβησε και τη μεταφορά κατάταξης κλάδων. Συγκεκριμένα, η πρώτη βασίζεται στην ταξινόμηση ISIC Rev. 3 (NACE 1), ενώ η δεύτερη είναι ISIC Rev. 4 (NACE 2). Η σύνδεση των δύο χρονοσειρών είναι ένα αμφίβολο και πολύ δύσκολο εγχείρημα, το οποίο δεν επιδιώκουν ούτε οι συντάκτες τους. Η επιλογή που έγινε εδώ ήταν να ακολουθηθεί η πρώτη χρονοσειρά μέχρι και το έτος 2007 που φτάνει ούτως ή άλλως στα πρόθυρα της κρίσης, ενώ για την επίδραση της κρίσης να αξιοποιηθεί η δεύτερη σειρά. Το γεγονός ότι οι μεταβολές δεν επιδρούν σημαντικά στα αποτελέσματα επιβεβαιώθηκε από τον έλεγχο των σειρών κατά τα κοινά 13 χρόνια 1995–2007.

Ο τομέας 2, «Βιομηχανία», περιλαμβάνει τα μεταλλεία και τα λατομεία, την μεταποίηση, την ηλεκτρική ενέργεια, την παροχή φυσικού αερίου και ύδρευσης, τις κατασκευές, την μεταφορά, αποθήκευση και επικοινωνία. Όσον αφορά τις μεταφορές και την επικοινωνία, θα πρέπει να σημειωθεί ότι συχνά απαριθμούνται ως υπηρεσίες και όχι ως βιομηχανικοί κλάδοι, όπως θα έπρεπε, μόνο και μόνο επειδή η παραγωγή δεν είναι απτό, υλικό προϊόν. Η σύγχυση προκύπτει από το γεγονός ότι, σε όλους τους άλλους κλάδους της βιομηχανίας, η παραγωγή και η κατανάλωση της παραγωγής διαχωρίζονται, ενώ στη βιομηχανία μεταφορών, οι δύο διαδικασίες συμπίπτουν. Με άλλα λόγια, η αξία χρήσης είναι η ίδια η διαδικασία της μεταφοράς (Μαρξ, 1979).

Ο τομέας 3, «Εμπόριο», περιλαμβάνει το χονδρικό και λιανικό εμπόριο. Εδώ συμπεριλαμβάνονται η λιανική πώληση καυσίμων, η συντήρηση και επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών, καθώς και η επισκευή οικιακών ειδών. Η φύση των επισκευών δεν είναι ταυτόσημη με το εμπόριο, αλλά η διάκριση αυτή υπερβαίνει το πεδίο εφαρμογής της παρούσας έρευνας και, σε τελική ανάλυση, η συμβολή τους στον τομέα είναι ήσσονος σημασίας.

Ο τομέας 4, «Πίστη» περιλαμβάνει τον αμιγώς χρηματοπιστωτικό τομέα, με κυρίαρχες τις τράπεζες, την ασφάλιση (εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση) και τις κτηματομεσιτικές υπηρεσίες.

Ο τομέας 5, «Υπηρεσίες», περιλαμβάνει ξενοδοχεία και εστιατόρια και άλλες κοινοτικές, κοινωνικές και προσωπικές υπηρεσίες, οι οποίες αποτελούν κυρίως ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες. Περιλαμβάνει επίσης ιδιωτικά νοικοκυριά με μισθωτούς, δηλαδή υπηρέτες των νοικοκυριών των καπιταλιστών. Οι Υπηρεσίες εδώ διαχωρίζονται από τις υπηρεσίες που πλαισιώνουν τη Βιομηχανία και εντάσσονται εκεί για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, είναι τομέας που δεν παράγεται αξία (και υπεραξία), αλλά αντίθετα κεφαλαιοποιείται εισόδημα, δηλαδή είναι τομέας που μετατρέπει εισόδημα σε κεφάλαιο. Δεύτερον, είναι τομέας που δεν είναι άμεσα απαραίτητος για τη βιομηχανική παραγωγή, καθώς οι κλάδοι που τον απαρτίζουν δεν εμπλέκονται με τις διαδικασίες παραγωγής.

Τέλος, ο τομέας 6 είναι το «Κράτος» όπου εντάσσεται η δημόσια διοίκηση και η άμυνα, η υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, η εκπαίδευση, η υγεία και η κοινωνική εργασία. Σημειώνεται ότι, ειδικά για την εν λόγω περίοδο, η υγεία και η εκπαίδευση ελέγχονται σε μεγάλο βαθμό από δημόσιους οργανισμούς που παρέχουν περισσότερες ή λιγότερες υπηρεσίες χωρίς άμεσο (ανταποδοτικό) τέλος.

Όπως προσδιορίζεται από το αντικείμενο αυτής της έρευνας, έμφαση δίνεται στον κλάδο της Βιομηχανίας.

Η ελληνική οικονομία στο χρονικό και θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ

Από το Χρυσό Αιώνα στην ΕΟΚ και από εκεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Ανάπτυξη με τον βούρδουλα

Το πρώτο μέρος του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα ήταν μια περίοδος ακραίων κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων για την Ελλάδα. Το κύριο πρόβλημα της περιόδου 1945 – 1974 ήταν ο σχηματισμός ενός δεξιού αστυνομικού κράτους, ως απόρροια του εμφυλίου πολέμου (1944 – 1949), που απέτυχε να παράσχει ένα κοινωνικό συμβόλαιο για όλους τους πολίτες (Αλογοσκουφίς, 1995). Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης, η ειρήνη στον εργασιακό χώρο δεν ήταν το αποτέλεσμα των λίγο-πολύ δημοκρατικών συλλογικών διαπραγματεύσεων, αλλά της θεσμοθετημένης καταπίεσης των εργατών¹⁶. Ο Δασκαλάκης επισημαίνει ότι Ταυτόχρονα έγιναν απόπειρες για την εκβιομηχάνιση της χώρας (Σιούτα, 2010).

Σε αυτό το πλαίσιο, και παρά την ταχεία αύξηση του ΑΕΠ που έλαβε χώρα την ίδια περίοδο, τα οφέλη της συσσώρευσης κατανεμήθηκαν με εξαιρετικά άνισο τρόπο μεταξύ των τάξεων. Το μερίδιο των εργατών στο εθνικό προϊόν έπεσε σημαντικά κατά την περίοδο αυτή από 54,2% τα χρόνια 1958–1960 σε 43% τα χρόνια 1971–1973 (Γ. Παπαντωνίου, 1979). Αυτές οι αντιθέσεις οδήγησαν στην κατάρρευση του κοινωνικού status quo (1963–1967) και τελικά στην έλευση της χούντας (1967–1974) που ολοκληρώθηκε με την Τουρκική εισβολή και την στρατιωτική ήττα στην Κύπρο (1974).

Η υποστήριξη της χούντας από τις ΗΠΑ ήταν η άλλη όψη της μεγαλύτερης πρόσδεσης της χώρας με επιχειρήσεις αμερικάνικων συμφερόντων και της σχετικής απομάκρυνσης από το γαλλο-γερμανικό άξονα, ενώ αναβλήθηκαν οι διαδικασίες ένταξης της χώρας με την ΕΟΚ. «Η προδικτατορική ελληνική πολιτική προσανατολιζόταν σταθερά στην ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και στην υλοποίηση της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας-Κοινότητας. Η σύνδεση προέβλεπε σταδιακή και μεθοδική ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην ευρωπαϊκή. Με την έλευση της Δικτατορίας όμως οι σχέσεις της Ελλάδας με την ΕΟΚ βίωσαν μια «ελεγχόμενη κρίση» ενώ, με τις ΗΠΑ οι σχέσεις αναθερμάνθηκαν ιδιαίτερα» (Πουλάκης & Πουλάκης, 2017,

---

¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες οι συμμετοχικοί θεσμοί των εργαζομένων είχαν αναπτυχθεί ήδη από τη δεκαετία του 1960 στην Ελλάδα το σύνολο αυτών των θεσμών αναπτύχθηκε μόλις την δεκαετία του 1980 (Δασκαλάκης, 2013).

ρ. 273). Αυτή η πρόσδεση, αν και είχε τη μορφή ξένων επενδύσεων, συχνά αφορούσε ληστρικές συμβάσεις οι οποίες εν μέρει χρηματοδοτούσαν άμεσα τις άριστες σχέσεις με τις ΗΠΑ¹⁷. (Kafiridis, 1975; Δεληπέτρος, 2017; Ελευθεράτος, 2015; Πουλάκης & Πουλάκης, 2017).

Η παγκόσμια κατάρρευση του λεγόμενου καθεστώτος της «χρυσής εποχής» συσσώρευσης και η σοβαρή καπιταλιστική κρίση που ακολούθησε τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 επέτειναν την ανάγκη για κοινωνικό και οικονομικό επαναπροσανατολισμό. Έτσι, η αποκατάσταση της αστικής δημοκρατίας μετά το 1974 έγινε σε συνθήκες θεσμικής κατάρρευσης, μακροπρόθεσμης έλλειψης ενός λειτουργικού κοινωνικού συμβολαίου, εθνικής καταστροφής και οικονομικής κρίσης.

Η κυρίαρχη τάξη στην Ελλάδα, αντιμέτωπη με δύσκολες εθνικές και κοινωνικές επιλογές, καθώς και με τον κίνδυνο κατάρρευσης του υπό λειτουργία υποδείγματος που βασιζόταν στην καταπίεση, επέλεξε να ενσωματωθεί στις δομές της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, με στόχο να πετύχει διεθνή υποστήριξη για ένα νέο θεσμικό πλαίσιο που θα επέτρεπε την κοινωνική και εθνική ειρήνη (Υπουργείο Εξωτερικών, 2018). Τα βήματα που πάρθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν τα εξής: πρώτον, μειώθηκε η άμεση εμπλοκή των ΗΠΑ στην εγχώρια πολιτική σκηνή και ειδικότερα ο στρατιωτικός έλεγχος του ΝΑΤΟ, με την απομάκρυνση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του Οργανισμού στα πρότυπα της Γαλλίας. Δεύτερον, ξεκίνησαν εκ νέου οι διαπραγματεύσεις για ένταξη στην ΕΟΚ που είχε παγώσει κατά τη διάρκεια της Χούντας. Τρίτον, εθνικοποιήθηκαν μια σειρά από επιχειρήσεις που είτε είχαν πληγεί από την κρίση, ή παρείχαν άμεση υποστήριξη στην Χούντα (Σακελλαρόπουλος, 2011; Σαμαράς, 1985). Αυτό το τελευταίο αποδείχτηκε καίριο για τις επιλογές που ακολούθησαν.

Το παλιό πολιτικό σύστημα, αποτελούμενο από μια εθνικιστική δεξιά, ένα (αστικο-) δημοκρατικό κέντρο και ένα σχεδόν παράνομο μέτωπο των – επίσημα παράνομων – κομμουνιστών, τώρα άρχισε να μετατοπίζεται προς τα «αριστερά»: η νέα σύνθεση αποτελούσε την κεντροδεξιά, την σοσιαλδημοκρατία και το πλέον νόμιμο κομμουνιστικό κόμμα. Αυτός ο μετασχηματισμός του πολιτικού συστήματος ήταν η αναγκαία προϋπόθεση ώστε να ολοκληρωθούν άλλοι καίριοι μετασχηματισμοί, οι οποίοι είχαν παγώσει από το παλιό πολιτικό σύστημα που προήλθε από τον εμφύλιο

---

¹⁷ Η πιο διάσημη και χτυπητή τέτοια περίπτωση είναι τα σκάνδαλα στα οποία ενεπλάκη ο Τομ Πάπας και ιδιαίτερα η συνεισφορά στην προεκλογική εκστρατεία του Νίξον. Τα πιο γνωστά σκάνδαλα όπου εμπλέκονται αμερικανικά συμφέροντα είναι αυτό της Litton Industries, της Oceanic, του Μακντόναλντ και του Τομ Πάπας (Esso, Coca-Cola). Οι περισσότερες περιπτώσεις ήταν διασυνδέσεις που είχαν ξεκινήσει πριν την χούντα, αλλά λόγω των ληστρικών όρων δεν είχαν προχωρήσει.

πόλεμο (Καζάκος, 2009). Αναφορά γίνεται εδώ κυρίως στην επέκταση του «κοινωνικού κράτους» (σχετική ασφάλεια στην εργασία και τον μισθό, εθνικό σύστημα υγείας), τον «εκδημοκρατισμό» του Κράτους, την πρόσβαση των μαζών στην ανώτατη εκπαίδευση, τον περιορισμό των παραστρατιωτικών ομάδων και τον ανασχηματισμό του στρατού και της αστυνομίας (Σπουρδαλάκης & Παπαβλασόπουλος, 2008).

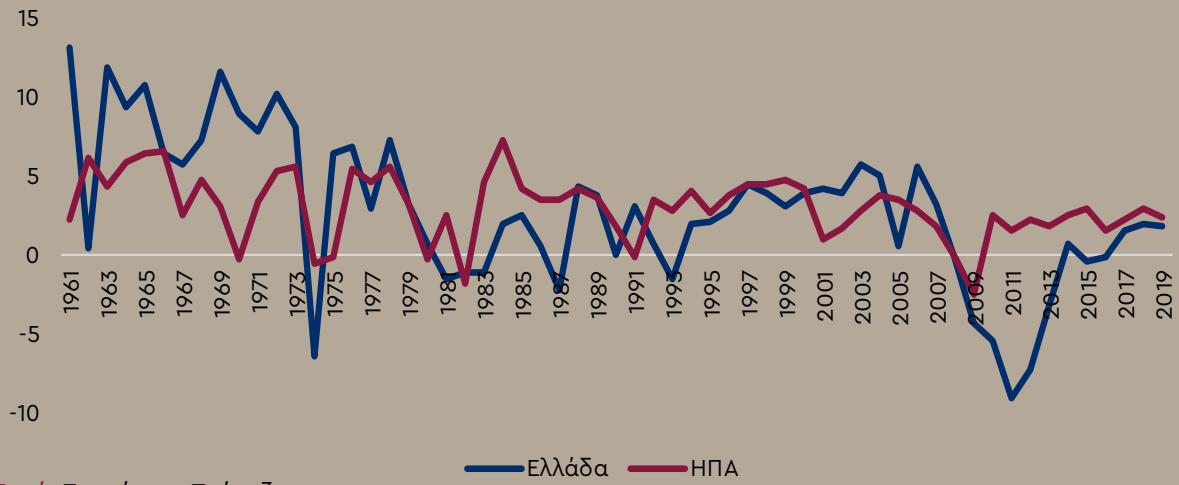
Οι ρυθμοί ανάπτυξης της Ελλάδας και των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών ακολούθησαν παρόμοια πορεία κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής περιόδου. Μια αρχική περίοδο υψηλής συσσώρευσης (η λεγόμενη "χρυσή εποχή") που διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, την διαδέχτηκε μια περίοδος 20 ετών χαμηλής συσσώρευσης, ύφεσης και κρίσης μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Για την ελληνική οικονομία, η πρώτη περίοδος διαρκεί από το 1950 μέχρι το 1973, φτάνοντας συνολικά τα 24 χρόνια συνεχούς μεγέθυνσης με μέσο ρυθμό 7%. Την ίδια περίοδο, ο πληθωρισμός διατηρείται υπό έλεγχο στο 2,57 % μέσο όρο για να οδηγηθεί σε έκρηξη της τάξης του 30,7 % το 1973. Αυτή η πορεία υποδεικνύει μια ταχεία σύγκλιση της ελληνικής οικονομίας με τις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, όπως αυτές εκπροσωπούνται από την οικονομία των ΗΠΑ, η οποία αναπτυσσόταν κατά μέσο όρο 4,2 % την ίδια περίοδο. Η βασική δομική αλλαγή στην οικονομία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ήταν η ολοκλήρωση της διαδικασίας βιομηχανοποίησης που είχε αρχίσει τη δεκαετία του 1930 και είχε ανασταλεί από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 (Γ. Παπαντωνίου, 1979; Σαμαράς, 1985). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η βιομηχανοποίηση ήταν μονόπλευρη, χωρίς καμιά προσπάθεια να δημιουργηθεί μια βαριά βιομηχανική βάση στη χώρα (Σαμαράς, 1985).

Ο Φραγκιάδης (2007), από μια αντισυμβατική θέση, σημειώνει ότι η ανάσχεση της διαδικασίας βιομηχανοποίησης ήταν μια κεκαλυμμένη ευλογία, εφόσον προφύλαξε την Ελλάδα από την εμπειρία της σοβαρής αποβιομηχανοποίησης που δοκίμασαν άλλες χώρες κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι αυτή η ανάσχεση άνοιξε το δρόμο για το μετασχηματισμό της οικονομίας προς ένα υπόδειγμα προσανατολισμένο στις υπηρεσίες, όπως αυτό στο οποίο στόχευαν οι πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

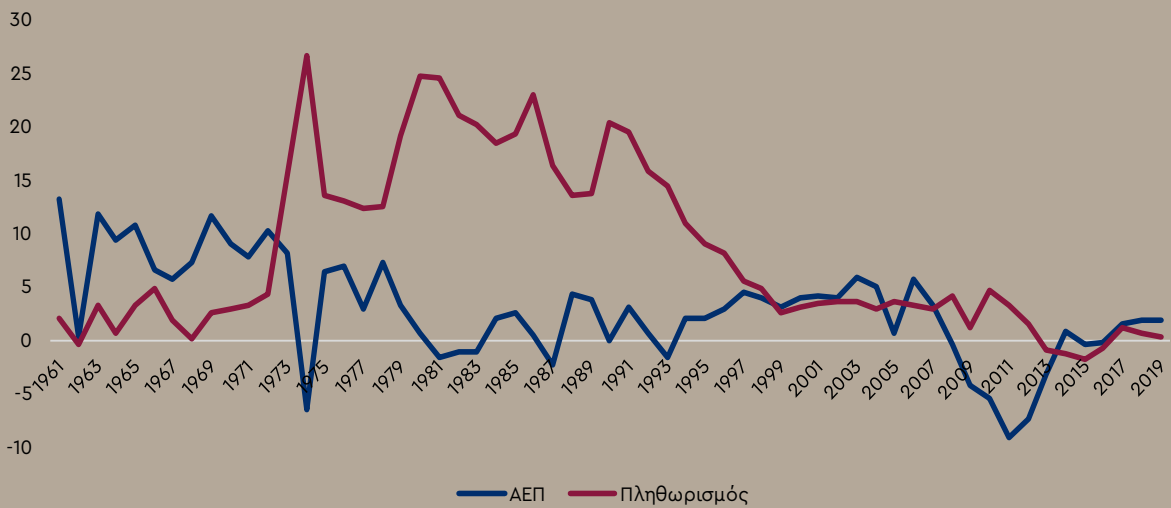
Θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι η έννοια της βιομηχανίας και οι επακόλουθες έννοιες της βιομηχανοποίησης και αποβιομηχανοποίησης είναι αρκετά ρευστές στην βιβλιογραφία. Αρκεί να σημειωθεί εδώ ότι οι έννοιες αυτές που έχουν στη βάση τους τη μεταποίηση εξελίσσονται στο χρόνο, στο σύνολό τους, όσο και στις σχέσεις των συστατικών τους μερών, γεγονός που αντανακλάται και στις

Διάγραμμα 1 Ρυθμός ανάπτυξης πραγματικού ΑΕΠ, Ελλάδα, ΗΠΑ, 1961–2019

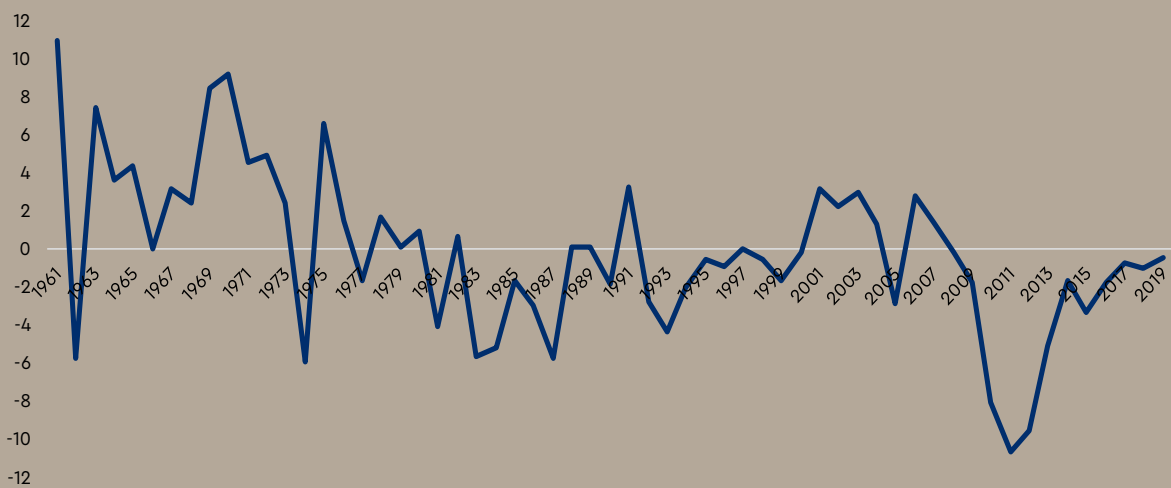
Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

Διάγραμμα 2 Ρυθμός ανάπτυξης πραγματικού ΑΕΠ και πληθωρισμός (ΔΤΚ), Ελλάδα, 1961–2019.

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

Διάγραμμα 3 Σύγκλιση με ΗΠΑ (ρυθμοί ανάπτυξης), 1961–2019

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

συνεχείς μεταβολές της κωδικοποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων από τις στατιστικές αρχές. Τέλος, δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι η λεγόμενη αποβιομηχάνιση των ανεπτυγμένων χωρών είναι η άλλη όψη της εξαγωγής παραγωγικού κεφαλαίου σε χώρες με χαμηλότερο κόστος και της έκρηξης των πολυεθνικών εταιρειών στην μεταποίηση. Αυτή η διαδικασία οδήγησε τελικά στην αναβάθμιση από όλες τις απόψεις των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, ακόμα και έναντι των χωρών υποδοχής της μεταποιητικής δραστηριότητας.

Προσαρμογή εν μέσω θύελλας

Η δεύτερη περίοδος διαρκεί από το 1974, τη χρονιά που η οικονομία βιώνει την πρώτη της μεταπολεμική ύφεση, μέχρι το 1993 που είναι η τελευταία υφεσιακή χρονιά για την ελληνική οικονομία, μέχρι φυσικά το ξέσπασμα της καπιταλιστικής κρίσης το 2008. Είναι μια περίοδος σημαντικής αναδιάρθρωσης μακριά από το αναπτυξιακό υπόδειγμα που βασίζεται στην μεταποίηση προς άλλους βιομηχανικούς κλάδους και υπηρεσίες. Από τα 20 χρόνια, τα 7 ήταν χρόνια αρνητικής ή μηδενικής μεγέθυνσης (1974, 1981, 1982, 1983, 1987, 1990, 1993), ενώ ο συνολικός μέσος όρος ήταν 1,5 %, σημαντικά χαμηλότερος από την προηγούμενη περίοδο. Ταυτόχρονα, σημειώνεται υψηλός πληθωρισμός που κυμαίνεται στο 18,4 % κατά μέσο όρο. Επιπλέον, λόγω του πολύ αργού ρυθμού της μετάβασης, η ελληνική οικονομία απέκλινε από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, καθώς την ίδια περίοδο η αμερικάνικη οικονομία αναπτυσσόταν με μέσο όρο 2,8 %.

Οι συγγραφείς που ανήκουν στην κυρίαρχη οικονομική σκέψη, απέδωσαν την κρίση σε (λαθεμένες) πολιτικές επιλογές που οδήγησαν σε δημόσια ελλείματα και τελικά σε δημόσιο χρέος¹⁸ (Βαγιάνος, Βέττας, Μεγήρ, & Πισσαρίδης, 2017; Βάμβουκας, 2012). Η κύρια αδυναμία αυτής της προσέγγισης είναι η τυπική απόδοση της κρίσης σε εθνικές ιδιαιτερότητες που είναι το αποτέλεσμα κακών πολιτικών (Manroudeas, 2015a, pt. I). Στον αντίποδα, οι Ιωακείμογλου και Μηλιός (1990) και ο Μανιάτης (Maniatis, 2005) υποδεικνύουν ως κύρια αιτία για την κρίση το πτωτικό ποσοστό κέρδους, το οποίο ήρθε ως αποτέλεσμα ενός προβληματικού ρυθμού επένδυσης. Το ζήτημα αυτό θα αναλυθεί περισσότερο παρακάτω.

Ένα βασικό ζήτημα για την ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας

---

18 Ο Βάμβουκας (2012, p. 5) σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ήταν οφθαλμοφανές ότι η κακοδιαχείριση των δημοσίων οικονομικών, η διαφθορά του πολιτικού συστήματος, η αδιαφάνεια στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, η φαυλοκρατία του ρουσφετιού και η έφεση του νεοέλληνα σε έκνομες παραοικονομικές δραστηριότητες, εξωθούσαν νομοτελειακά τη χώρα στη χρεοκοπία.»

του 1970 και της δεκαετίας του 1980 ήταν η επιδεινούμενη θέση του ιδιωτικού τομέα. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου ο πυρήνας της οικονομίας ήταν στα χέρια του κράτους. Το μεγαλύτερο μέρος του τραπεζικού συστήματος, η εταιρεία ενέργειας, οι τηλεπικοινωνίες και η ταχυδρομική εταιρεία, οι αεροπορικές μεταφορές, τα τρένα, τα ναυπηγεία και πολλές άλλες λιγότερο σημαντικές ή μικρότερες εταιρείες ήταν δημόσιες επιχειρήσεις που εθνικοποιήθηκαν στην πάροδο του χρόνου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Ο ιδιωτικός τομέας περιορίζεται στο εμπόριο και την κατασκευή, με την τελευταία να διασώζεται εξωγενώς σε μεγάλο βαθμό μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως απάντηση στην κρίση της περιόδου. Το εμπόριο, από την άλλη πλευρά, διαδεδομένο σε μεγάλο βαθμό, κυριαρχείται από μικρές και πολύ μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις¹⁹. Ο μόνος τομέας που οι ιδιωτικές επιχειρήσεις ήταν εύρωστες, καθιερώνοντας μια διεθνή θέση, ήταν οι θαλάσσιες μεταφορές²⁰.

Όσον αφορά την ανεργία (διάγραμμα 4), αυτή κλιμακώνεται τη δεκαετία του 1980, αντανακλώντας τη στασιμότητα αυτής της περιόδου, αλλά και την διαρθρωτική προσαρμογή στην κοινή αγορά. Μάλιστα, με την προσχώρηση της Ελλάδας στην ΕΕ, η επίσημη ανεργία έφθασε στο μέγιστό της 12,1 % το 1999 και έπειτα έβαινε σταθερά μειούμενη μέχρι το 7,8 % το 2008. Συνεπώς, αν και μεταξύ 1992 και 2001 η συσσώρευση ήταν θετική, η αύξηση αυτή είχε την, φαινομενικά παράξενη, επίδραση της δημιουργίας ενός διψήφιου ποσοστού ανεργίας.

Οι κυβερνήσεις και τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης εξήγησαν την άνοδο της ανεργίας ως απαραίτητο βήμα της διαρθρωτικής προσαρμογής που θα έκανε την οικονομία πιο ανταγωνιστική. Η υψηλή ανεργία μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί σε τρεις παράγοντες: (α) την ένταση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής που έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω συρρίκνωση του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα και την μετατροπή του αγρότη σε εργάτη και μάλιστα άνεργο, (β) τη φθίνουσα σημασία της μεταποίησης ως τομέα που δημιουργεί μαζικά εργασία και (γ) το τέλος της τέλους της παρέμβασης του κράτους ως εργοδότης σε διάφορους τομείς μέσω των κυμάτων

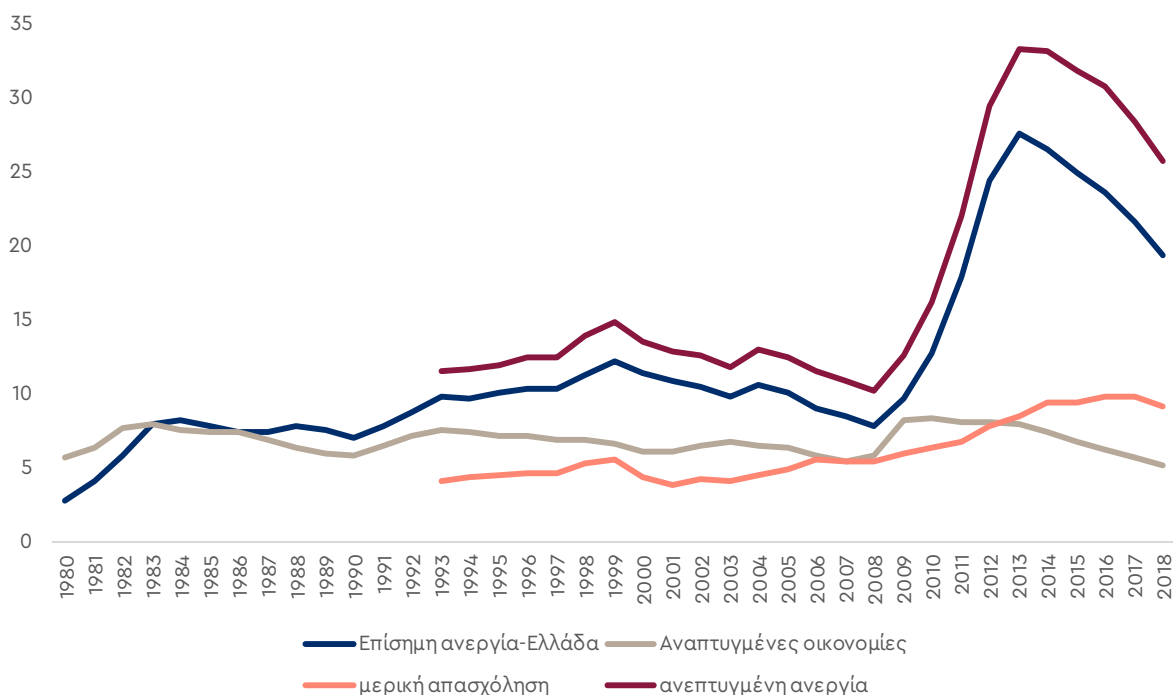
---

¹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η μη μισθωτή εργασία στον κλάδο του Εμπορίου είναι κατά μέσο όρο σχεδόν 70% την δεκαετία του 1970 και ανεβαίνει στο 72% την δεκαετία του 1980 (EU KLEMS, 2011). Η τάση αυτή συνεχίζει και στις επόμενες περιόδους, όπως θα φανεί και παρακάτω.

²⁰ Για αυτόν τον τομέα της ελληνικής οικονομίας απαιτείται χωριστή έρευνα. Μια πολύ καλή τέτοια μελέτη είναι αυτή του ΚΕΠΕ (Σπαθή, Καραγιάννης, & Γεωργικόπουλος, 2010). Μια προσέγγιση ενταγμένη στο πνεύμα της έρευνας εδώ υπάρχει στη Σιούτα (2010).

ιδιωτικοποιήσεων²¹. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την περίοδο 1990–1993 όπου και σημειώνεται μια απότομη 2,7 % αύξηση της ανεργίας, από το 7% στο 9,7%.

Διάγραμμα 4 Ανεργία, ποσοστό, 1980–2018

Πηγή: Eurostat, IMF, ίδιοι υπολογισμοί

Μεταξύ των χρόνων 2000 και 2008 η ανεργία πέφτει κυρίως λόγω της συνδυασμένης επίδρασης των Ολυμπιακών Αγώνων και της αυξανόμενης κατανάλωσης που χρηματοδοτείται με χρέος, τόσο δημόσιο όσο και ιδιωτικό. Το ζήτημα αυτό θα αναλυθεί περαιτέρω στην επόμενη υποενότητα.

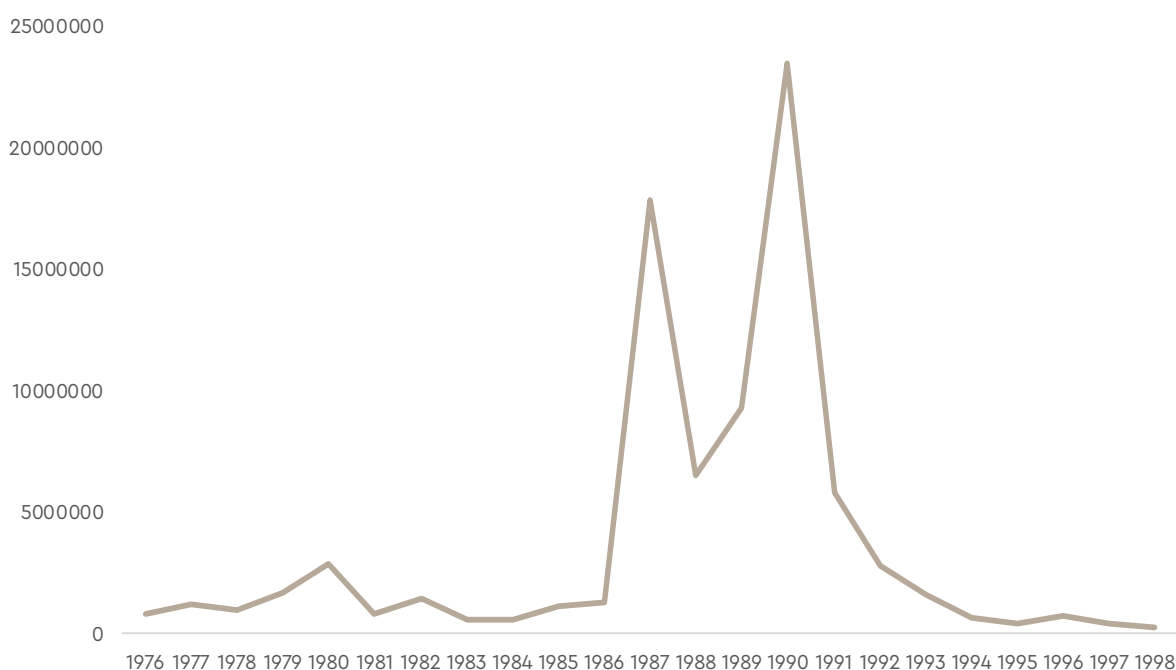
Ο αναγνώστης πρέπει επίσης να έχει κατά νου ότι οι επίσημες στατιστικές τείνουν να υποτιμούν την ανεργία, κυρίως λόγω του τρόπου με τον οποίο αυτές οι

21 Οι ιδιωτικοποιήσεις ξεκίνησαν δειλά, κάτι το οποίο αναμενόταν αν λάβει κανείς υπόψη την πολιτική αστάθεια και το επίπεδο των κοινωνικών εντάσεων. Από τις πρώτες εταιρείες ήταν η εταιρεία των αστικών μεταφορών, η οποία ήταν δημόσια από το 1977. Πάντως την περίοδο 1991–1993 έγιναν αρκετές ιδιωτικοποιήσεις συμπεριλαμβανομένων της ΑΓΕΤ Ηρακλής, του Χανδρή και των Ναυπηγείων Ελευσίνας. Ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών ήταν από τις πιο εμβληματικές ιδιωτικοποιήσεις και ξεκίνησε το 1996, αλλά χρειάστηκε πάνω από μια δεκαετία για την πλήρη ιδιωτικοποίησή του (2009). Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού ιδιωτικοποιείται σταδιακά από το 2001. Η Σκρέτα (2017, pp. 197–198) παραθέτει ένα πίνακα με τις βασικές πωλήσεις (άνω των 100 εκ. Ευρώ) που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Ιανουαρίου 1991 και του Ιουνίου του 2011. Η ιστοσελίδα <http://www.privatisationbarometer.com> διαθέτει βάση δεδομένων για πολλές χώρες (συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας και χωρίς όριο πώλησης, με δεδομένα από το 1991 μέχρι το 2013).

στατιστικές διατυπώνονται και δευτερευόντως λόγω της αυξανόμενης σημασίας της μερικής απασχόλησης που είναι επίσης μια μορφή ημι-ανεργίας. Αυτή η παρατήρηση αποτυπώνεται στο Διάγραμμα με την ανεπτυγμένη ανεργία η οποία ενσωματώνει το ποσοστό της ακούσιας μερικής απασχόλησης²².

Μια επισκόπηση της εξέλιξης της ταξικής πάλης, όπως ενδεικτικά αποτυπώνεται στις απεργίες και τις ανταπεργίες (lockouts), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και οι αρχές της δεκαετίας του 1990 αποτέλεσαν ένα κρίσιμο σημείο καμπής της ελληνικής οικονομίας. Το επόμενο διάγραμμα αποκαλύπτει ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι απεργίες πολλαπλασιάζονται. Τα αποτελέσματα είναι τα ίδια εάν εξεταστούν ο αριθμός των απεργιών ή των εργαζομένων που συμμετέχουν σε αυτές. Η προσωρινή πτώση του 1989 συμπίπτει με τρεις επακόλουθες εκλογές, στρέφοντας έτσι την προσοχή μακριά από την άμεση ταξική πάλη.

Διάγραμμα 5 Αριθμός ημερών χωρίς εργασία λόγω απεργιών, 1976–1998²³.

Πηγή: ILO

²² Για την ανεργία αξιοποιήθηκε η σειρά *Involuntary part-time employment as percentage of the total part-time employment, by sex and age (%) [lfsa_eprgai]* σε συνδυασμό με τη σειρά *Part-time employment and temporary contracts – annual data [lfsi_pt_a]* της Eurostat. Η ακούσια μερική απασχόληση έχει φτάσει στις μέρες μας το 70%.

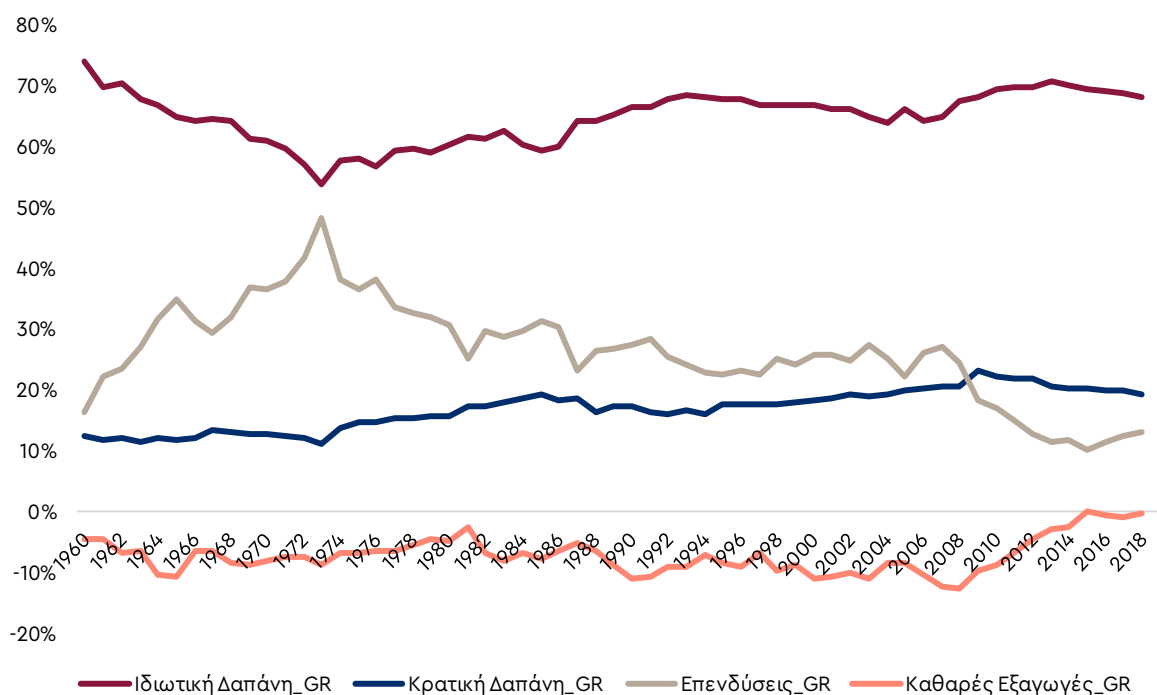
²³ Μετά το 1998 δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, ούτε σε αυτή ούτε σε κάποια άλλη σχετική χρονοσειρά

Επενδυτικός βάλτος και χρηματοδότηση της κατανάλωσης

Με πολλούς τρόπους, το 1974 σηματοδότησε το έτος μιας σημαντικής δομικής αλλαγής (Alogoskoufis, 1995). Η επένδυση κορυφώνεται στο 48,3 % του ΑΕΠ το 1973 για να μειωθεί σε 22,5 % στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Το χάσμα αυτό συμπληρώνεται σχεδόν αποκλειστικά από ιδιωτική κατανάλωση που αυξάνεται από ένα απόλυτο χαμηλό 53,7 % του ΑΕΠ το 1973 σε ένα 68 % την περίοδο 1992–1996. Σε δεύτερο επίπεδο, η κατανάλωση από την κυβέρνηση αυξάνεται επίσης από 11 % του ΑΕΠ το 1973 σε 19,3 % το 1985, για να μειωθεί και πάλι στο 16 % το 1992. Κατά τη διάρκεια της περιόδου, το εμπορικό ισοζύγιο παραμένει συνεχώς αρνητικό. Έβαινε βελτιούμενο από το -10,5 % του ΑΕΠ το 1965 στο -2,5 % το 1981, ενώ με την ένταξη στην ΕΟΚ και την ΕΕ χειροτερεύει συνεχώς φτάνοντας στα πρόθυρα της κρίσης το μέγιστό του όλων των εποχών (-12,6%).

Ως εκ τούτου, είναι προφανές ότι η κύρια αντίδραση του ελληνικού κράτους στην κρίση της δεκαετίας του 1970, όπως παραδειγματικά αποτυπώνεται στο ακόλουθο διάγραμμα με την κατάρρευση της επένδυσης, ήταν να διευκολυνθεί η αύξηση της ιδιωτικής και δημόσιας κατανάλωσης (Φραγκιάδης, 2007). Σημειώνεται ότι η δημόσια κατανάλωση, αν και χαμηλή ως ποσοστό του ΑΕΠ, σχεδόν διπλασιάζεται κατά την περίοδο 1973–1985.

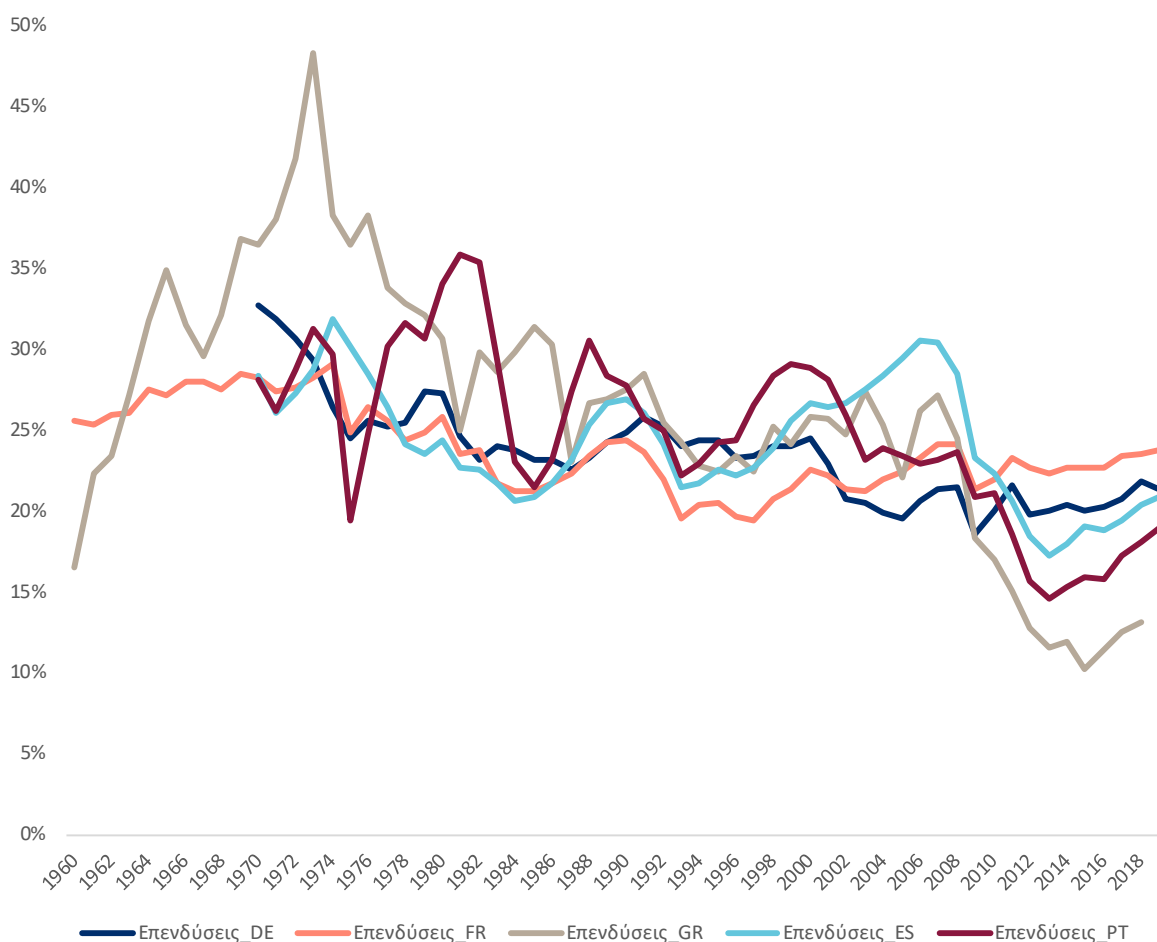
Διάγραμμα 6 ΑΕΠ, προσέγγιση δαπάνης, βασικά συστατικά, 1960–2018.

Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

Η σύγκριση της Ελλάδας με άλλες χώρες της περιφέρειας της ΕΕ που μοιράζονταν παρόμοιες πολιτικές εμπειρίες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 (Πορτογαλία και Ισπανία) αποκαλύπτει μια ενδιαφέρουσα ιστορία. Η ιδιαιτερότητα της δεκαετίας του 1970 και του 1980 για την Ελλάδα είναι ιδιαίτερα ορατή στα στατιστικά στοιχεία για τις ιδιωτικές επενδύσεις. Η Ελλάδα βιώνει έναν επενδυτικό κύκλο με πολύ σοβαρές αυξομειώσεις που αρχίζει την πτώση το 1974 και ποτέ δεν επανέρχεται στα προηγούμενα επίπεδα (διάγραμμα 7). Ενώ οι περιφερειακές χώρες, αλλά και οι χώρες του πυρήνα της ΕΕ, μοιράζονταν παρόμοιες εμπειρίες κατά την ίδια περίοδο, ως αποτέλεσμα του τέλους της «χρυσής εποχής» της ανάπτυξης μετά τον πόλεμο, πουθενά δεν είναι αυτός ο κύκλος πιο σοβαρός από ότι στην Ελλάδα.

Διάγραμμα 7 Ακαθάριστος Σχηματισμός Κεφαλαίου ως ποσοστό του ΑΕΠ, επιλεγμένες χώρες, 1960–2019.

Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

Όσον αφορά την ιδιωτική κατανάλωση (διάγραμμα 8), η Ελλάδα και η Πορτογαλία είχαν αυξανόμενα μερίδια ιδιωτικής κατανάλωσης ως ποσοστό του ΑΕΠ κατά τη δεκαετία του 1970 με την Πορτογαλία, αντίθετα με την Ελλάδα, να αντιστρέφει την τάση από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ αντιστρέφει αυτήν την τάση. Μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης²⁴, η ιδιωτική κατανάλωση όχι μόνο δεν αυξάνεται, αλλά βαίνει ελαφρώς μειούμενη ως ποσοστό του ΑΕΠ (από 68,3 % το 1993 σε 64,8 % το 2007).

Σε αντίθεση με αυτό, στην Ισπανία η ιδιωτική κατανάλωση πέφτει στα επίπεδα της Γαλλίας και της Γερμανίας (γύρω στο 55 %). Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, οι χώρες του πυρήνα της ΕΕ διατηρούν σταθερή και ελαφρώς φθίνουσα την ιδιωτική κατανάλωση.

Όσον αφορά τις δημόσιες δαπάνες, η εικόνα είναι κάπως πιο ομοιόμορφη για την περιφέρεια, με όλες τις χώρες να αυξάνουν συστηματικά τις δημόσιες δαπάνες κατά τη διάρκεια της περιόδου, από περίπου 10 % του ΑΕΠ σε περισσότερο από 15 % του ΑΕΠ. Όπως προαναφέρθηκε, η Ελλάδα αντιστρέφει αυτή την τάση μετά από 1985, ως εκ τούτου υστερώντας έναντι των άλλων χωρών του δείγματός μας. Οι χώρες του πυρήνα ακολουθούν μια παρόμοια πορεία, με τη Γαλλία να αυξάνει τις δημόσιες δαπάνες από 14,7 % το 1960 σε 23,4 % το 1993 και τη Γερμανία να ακολουθεί σχεδόν στο ίδιο επίπεδο και με την ίδια τάση, τουλάχιστον μέχρι τη συνένωση των Γερμανιών.

Τέλος, η χρονοσειρά καθαρών εξαγωγών (εξαγωγές μείον εισαγωγές) αποκαλύπτει ένα σταθερό καθαρό εμπορικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ κατά την περίοδο που είναι παρόμοιο με εκείνο της Πορτογαλίας, ειδικά μετά την ένταξη στην ΕΕ. Είναι χαρακτηριστικό ότι το εμπορικό έλλειμμα της Ελλάδας επιδεινώνεται ύστερα από την ένταξή της στην ΕΟΚ. Η Γαλλία και η Γερμανία κατά την ίδια περίοδο έχουν ισορροπημένα εμπορικά ισοζύγια.

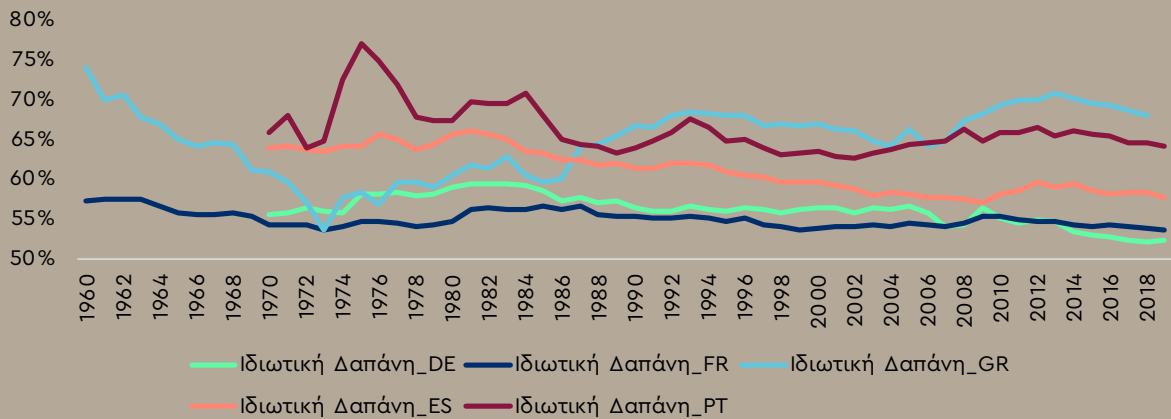
Έτσι, για την Ελλάδα διαπιστώθηκε μια υψηλότερη από το μέσο όρο ιδιωτική κατανάλωση. Επιπλέον, η ιδιωτική κατανάλωση απογειώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ιδιαίτερα λόγω της μείωσης του ποσοστού των επενδύσεων στο ΑΕΠ.

Το αυξανόμενο ποσοστό της κατανάλωσης των νοικοκυριών εν μέσω στασιμότητας του ΑΕΠ έπρεπε να χρηματοδοτηθεί είτε με την αύξηση των μισθών, σε βάρος των κερδών, ή με την αύξηση του χρέους. Πράγματι, η αποζημίωση των εργαζομένων

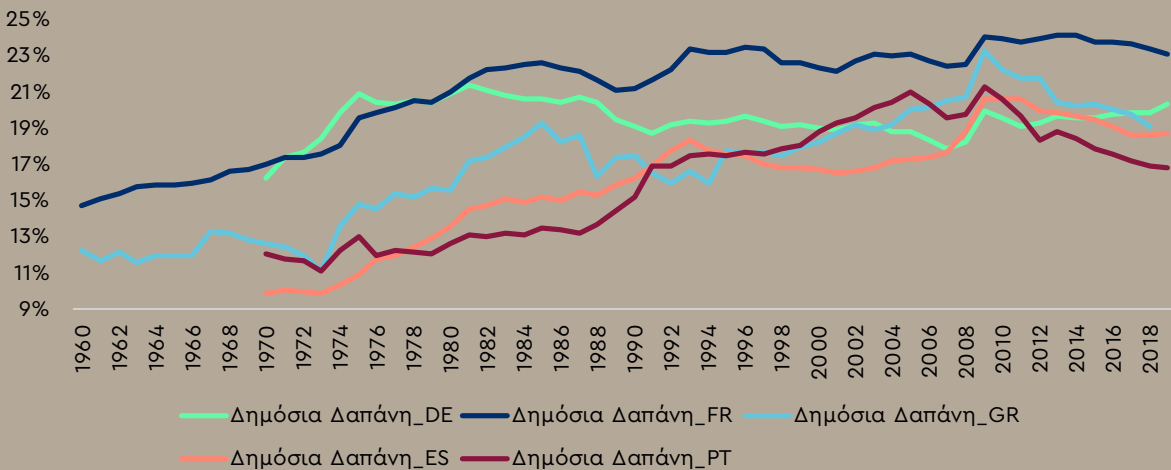
24 Η αύξηση του μεριδίου της ιδιωτικής δαπάνης την περίοδο της κρίσης είναι αποτέλεσμα της συνολικής μείωσης του ΑΕΠ και της μεγαλύτερης ελαστικότητας των άλλων συστατικών του.

Διάγραμμα 8 Ιδιωτική Δαπάνη, επιλεγμένες χώρες, 1960–2019.

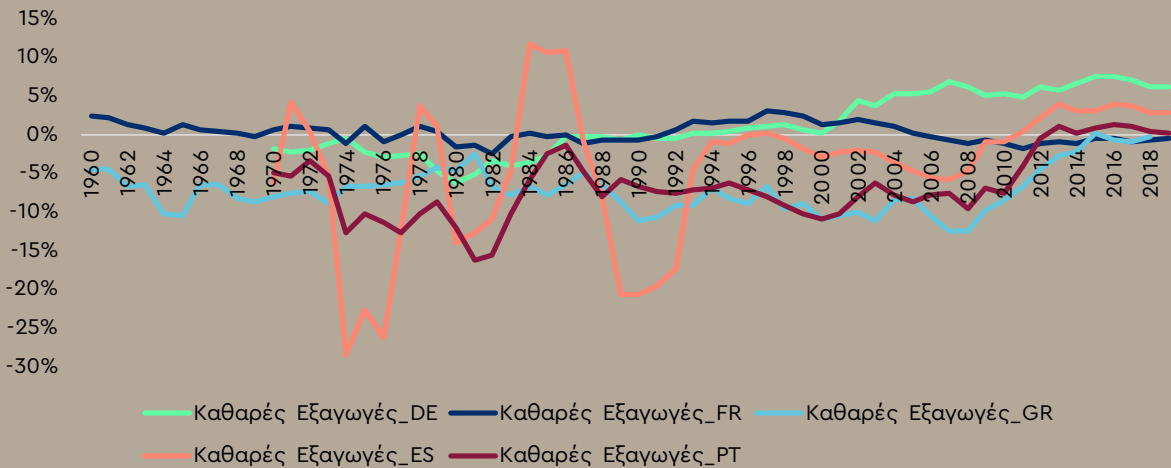
Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

Διάγραμμα 9 Δημόσια Δαπάνη, επιλεγμένες χώρες, 1960–2019

Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

Διάγραμμα 10 Καθαρές εξαγωγές, επιλεγμένες χώρες, 1960–2019

Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

(μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ) στην Ελλάδα αυξήθηκε από 25,7 % του ΑΕΠ το 1970 σε περίπου 34 % μέχρι το 2008 (OECD, 2020). Ένα πράγμα που είναι εντυπωσιακό είναι ότι, η μερίδα του ΑΕΠ που πηγαίνει στην αποζημίωση των εργαζομένων είναι πολύ μικρή για την Ελλάδα, ακόμη και σε σύγκριση με άλλες περιφερειακές χώρες, όπως η Ισπανία. Η άνοδος αυτή των μισθών, έστω και μικρή, ήταν συνισταμένη πολλών διαδικασιών στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι χρόνιες διεκδικήσεις της εργατικής τάξης (βλέπε και διάγραμμα 5 παραπάνω), ο σχετικός και με αστικούς όρους εκδημοκρατισμός στο χώρο εργασίας καθώς και η μεταφορά μεγάλου μέρους των παραγωγικών διαδικασιών υπό τον έλεγχο του κράτους.

Σε κάθε περίπτωση, αυτή η μέτρια άνοδος της αποζημίωσης δεν ήταν προφανώς επαρκής για να συντηρήσει την κατανάλωση των νοικοκυριών. Οι εγχώριες αποταμιεύσεις δεν ήταν επίσης σε θέση να χρηματοδοτήσουν την άνοδο της κατανάλωσης. Στην πραγματικότητα, η καθαρή αποταμίευση μειώθηκε δραματικά από 22,69 % του ΑΕΠ το 1970 σε λιγότερο από 10 % μέχρι το 2000, συγκλίνοντας έτσι προς άλλες χώρες της ΕΕ.

Δεδομένου ότι οι καθαρές αποταμιεύσεις έπεφταν και η αποζημίωση των εργαζομένων, αν και αυξήθηκε, ήταν σημαντικά χαμηλότερη από τον μέσο όρο της ΕΕ, η μόνη πηγή χρηματοδότησης της ιδιωτικής και δημόσιας κατανάλωσης ήταν η αύξηση του χρέους, τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου. Το τελευταίο απλά εξερράγη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 σε πρωτοφανή ύψη²⁵. Η έκρηξη του δημόσιου χρέους κατά τη δεκαετία του 1980 έχει χαρακτηριστεί ως μια διαδικασία οικονομικού λαϊκισμού (Καζάκος, 2009) που χρηματοδότησε μια ομαλότερη αναδιάρθρωση αντί μιας διαδικασίας που θα είχε επιβάλει τους απαραίτητους φόρους για τον ίδιο σκοπό.

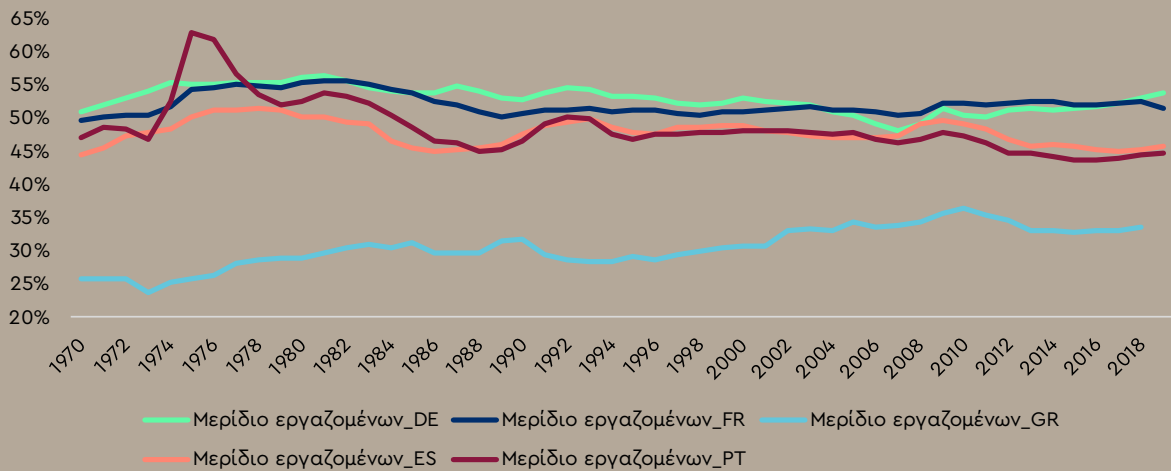
Από μια άλλη σκοπιά όμως, το δημόσιο χρέος έχει ταξική διάσταση από τουλάχιστον²⁶ τρεις απόψεις. Η πρώτη είναι η αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος (μέρους) της άρχουσας τάξης και εις βάρος των εργαζομένων, η οποία γίνεται μέσα από την φορολογική πολιτική και την εξυπηρέτηση του χρέους. Η δεύτερη αφορά στην λειτουργία του δημόσιου χρέους για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, ιδιαίτερα όταν αυτή αντιμετωπίζει δυσκολίες. Η τρίτη αφορά στην δημιουργία μιας «χρηματοπιστωτικής αριστοκρατίας» που δημιουργεί περιουσίες από την κατοχή ή την εμπορία κρατικών ομολογιών (Forges Davanzati & Patalano, 2017; Hager, 2016).

---

25 Η εξέλιξη αυτή έχει και διεθνείς διαστάσεις που σχετίζονται με την απότομη αύξηση των επιτοκίων του δολαρίου, το 1981 από την κεντρική τράπεζα των ΗΠΑ και την συνεπακόλουθη αύξηση του χρέους.

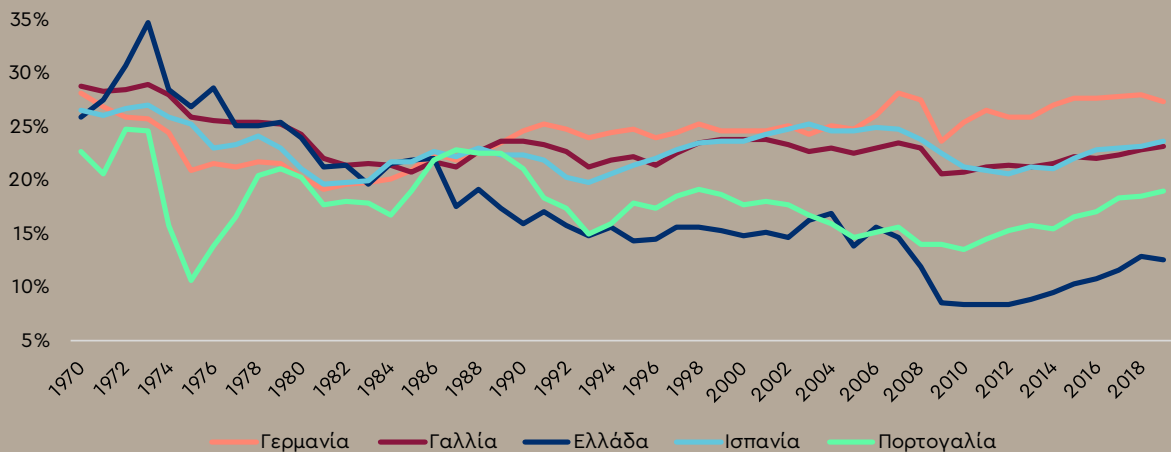
26 Μια τέταρτη διάσταση είναι η λειτουργία του δημόσιου χρέους σαν πλασματικό κεφάλαιο και οι ταξικές σχέσεις που απορρέουν τόσο από αυτή τη λειτουργία, όσο και από τη λειτουργία μιας μορφής του πιστωτικού χρήματος που συνδέεται με μια μορφή του δημόσιου χρέους.

Διάγραμμα 11 Μερίδιο εργαζομένων (προσέγγιση εισοδήματος), επιλεγμένες χώρες, 1960–2019

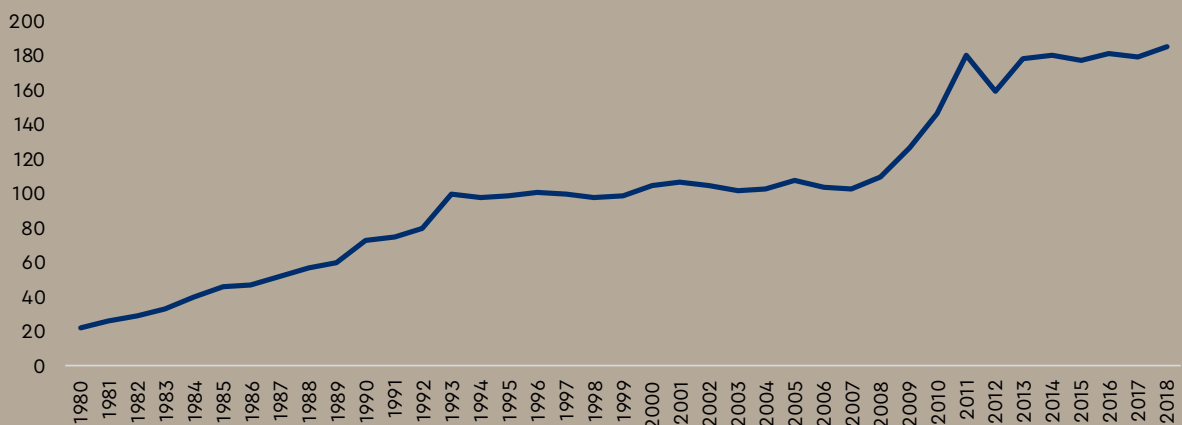
Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

Διάγραμμα 12 Μερίδιο εργαζομένων (προσέγγιση εισοδήματος), επιλεγμένες χώρες, 1960–2019

Πηγή: ΟΟΣΑ, ίδιοι υπολογισμοί

Διάγραμμα 12 Μερίδιο εργαζομένων (προσέγγιση εισοδήματος), επιλεγμένες χώρες, 1960–2019

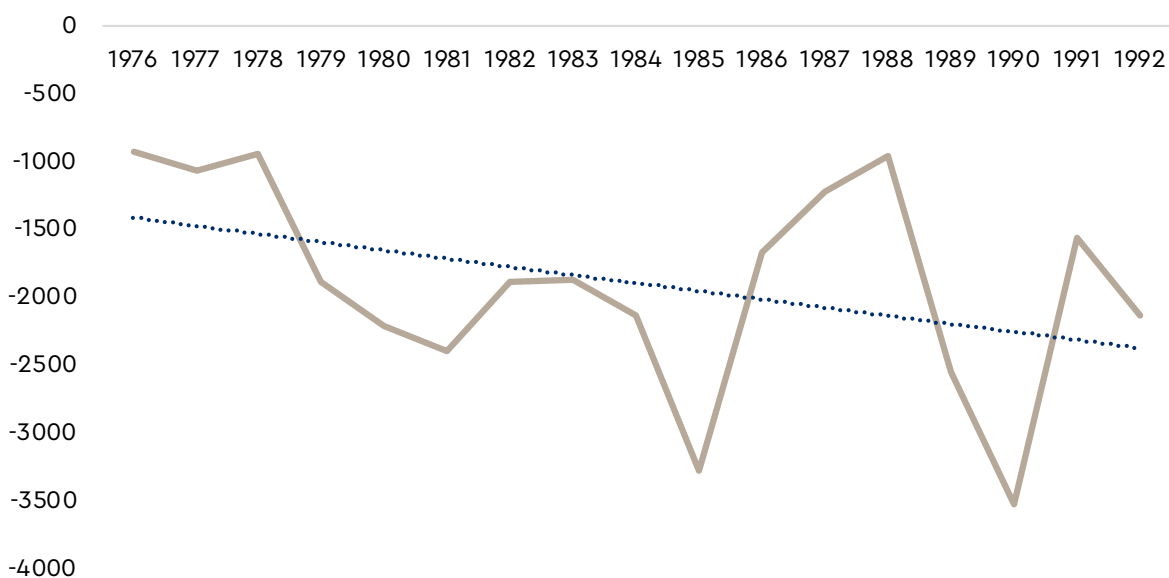

Πηγή: ΔΝΤ, 2019

Ελλειμματικό ταμείο

Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (διάγραμμα 14) επιδεινώνεται σε όλη τη δεκαετία του 1970 και του 1980 με τη μέγιστη πτώση να διαμορφώνεται στα 2 δις δολάρια. Κατά τη διάρκεια του τελευταίου τμήματος της περιόδου, εμφανίζεται ένα επεισόδιο διακοπής-επανάρξης της τάσης αυτής. Ξεκινώντας στα μέσα της δεκαετίας του 1980 το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών περιορίζεται στο 1 δις για να επιδεινωθεί αμέσως και πάλι στα 3,5 δις και στη συνέχεια να περιοριστεί και πάλι στο 1,5 δις. Δεδομένου ότι το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών απαρτίζεται από αρκετούς επιμέρους λογαριασμούς, η πορεία του πρέπει να εξεταστεί περαιτέρω.

Διάγραμμα 14 Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, 1976-1992, τρέχουσες τιμές.

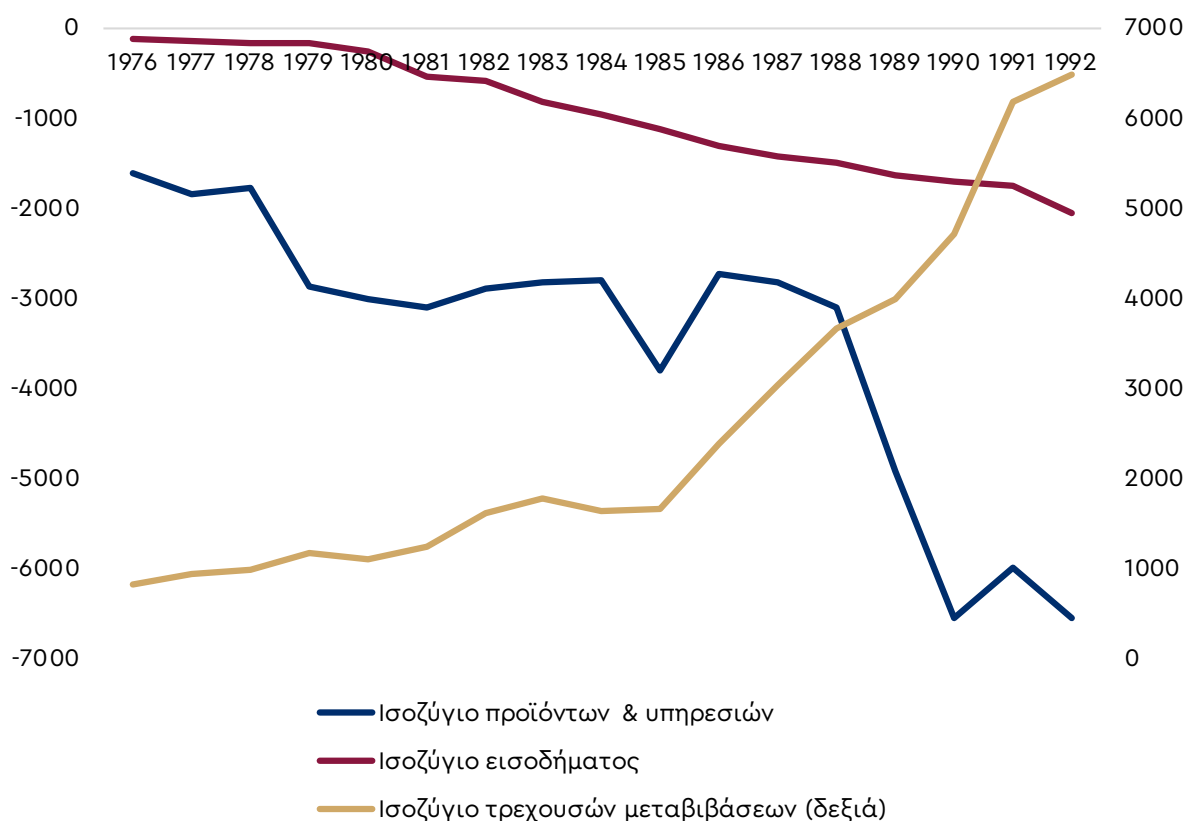

Πηγή: ΔΝΤ, Ισοζύγιο πληρωμών, Αναλυτική παρουσίαση, 2019

Η επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών δεν οφείλεται κυρίως στην επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου προϊόντων και υπηρεσιών, αν και το τελευταίο επιδεινώνεται δραματικά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 – αρχές της δεκαετίας του 1990, αλλά κυρίως λόγω της συνεχούς επιδείνωσης του ισοζυγίου εισοδήματος, ως αποτέλεσμα της αύξησης των πληρωμών τόκων. Ο μόνος λόγος που το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών δεν καταρρέει συνολικά είναι τα αυξανόμενα ποσά των κονδυλίων που προέρχονται από την ΕΕ, τα οποία απογειώνονται μετά το 1985 με την εισαγωγή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ).

Το διάγραμμα 15 απεικονίζει αυτήν την ανισορροπία. Το ισοζύγιο προϊόντων και υπηρεσιών καθώς και το ισοζύγιο εισοδήματος (όπου περιλαμβάνονται οι τόκοι για το διογκούμενο δημόσιο χρέος) απεικονίζονται στην αριστερή στήλη (με τα αρνητικά μεγέθη), ενώ οι τρέχουσες μεταβιβάσεις που κυριαρχούνται από τις εισροές χρημάτων μέσω ΜΟΠ απεικονίζονται στη δεξιά στήλη.

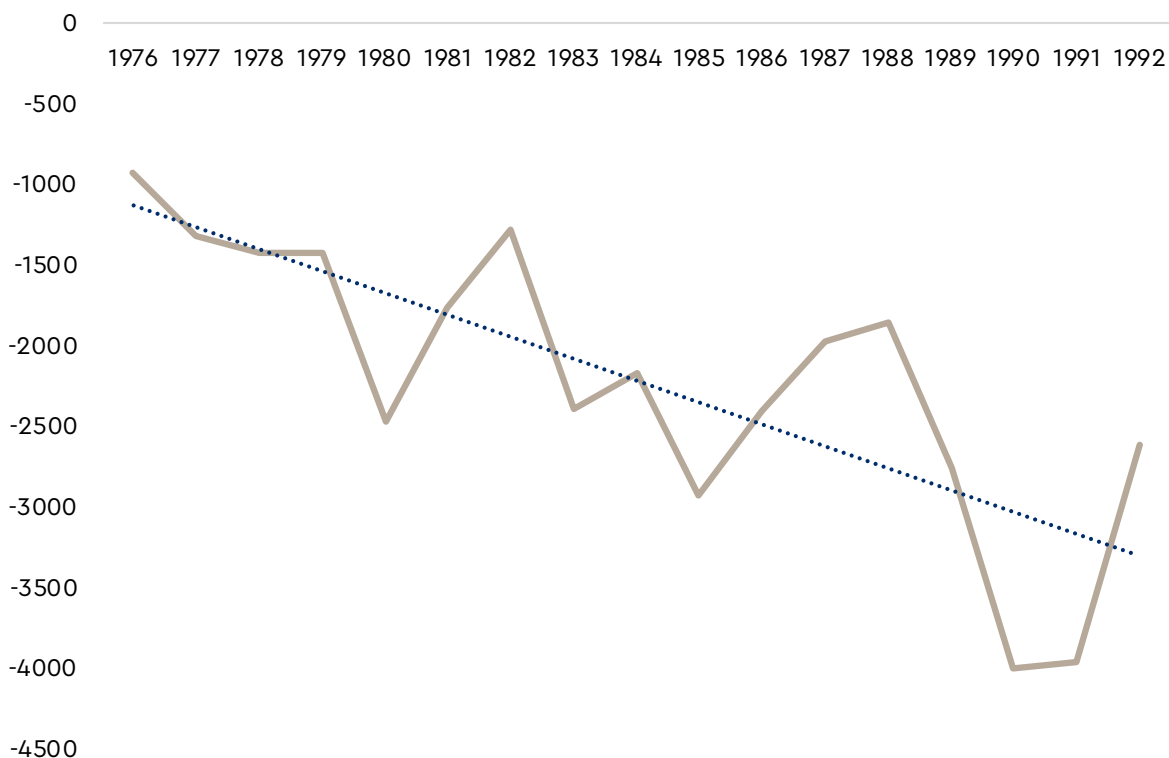
Διάγραμμα 15 Ισοζύγιο προϊόντων και υπηρεσιών, ισοζύγιο εισοδήματος (αριστερή στήλη, αρνητικά μεγέθη) και τρέχουσες μεταβιβάσεις (δεξιά στήλη, θετικά μεγέθη), εκ. δολάρια ΗΠΑ.

Πηγή: ΔΝΤ, ισοζύγιο πληρωμών, 2011

Η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην ενιαία αγορά είχε σημαντικό αντίκτυπο στο Ισοζύγιο Χρηματοοικονομικών Συναλλαγών της χώρας. Από το 1976 έως το 1992 η εισροή κεφαλαίου τετραπλασιάστηκε από λιγότερο από ένα δις δολάρια το 1976 σε 4 δις το 1991. Ο κύριος αποδέκτης αυτής της αύξησης ήταν το κράτος, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα μέσω των νομισματικών αρχών, καθώς και οι μη χρηματοπιστωτικοί τομείς. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις, αν και αυξάνονται, παραμένουν πολύ μικρές καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου.

Διάγραμμα 16 Χρηματοπιστωτικός λογαριασμός και τάση (κυλιόμενος μέσος 5 ετών).

Πηγή: ΔΝΤ, Ισοζύγιο πληρωμών, Αναλυτική παρουσίαση, 2019

Εκ των υστέρων, η πρόσβαση στις διεθνείς κεφαλαιαγορές μπορεί να θεωρηθεί ως η κύρια κινητήρια δύναμη πίσω από την ένταξη στην ΕΟΚ και την ΕΕ. Ο κύριος άμεσος αποδέκτης από το αποτέλεσμα ήταν το κράτος και ιδιαίτερα το σύμπλεγμα των βιομηχανιών και των τραπεζών που σχημάτισαν τον πυρήνα της άμεσης κρατικής παρουσίας στην οικονομία.

Το τμήμα της οικονομίας που ήταν άμεσα υπό τον έλεγχο του κράτους αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της κρίσης της δεκαετίας του 1970 και του 1980, ενώ ένας αριθμός βιομηχανιών και τραπεζών πέτυχαν, με την ενίσχυση του κράτους, την αποφυγή και τον περιορισμό της απαξίωσης του πάγιου κεφαλαίου, γλιτώνοντας έτσι δομές συσσωρευμένες με δυσκολία από το 1950 μέχρι τη δεκαετία του 1970. Φυσικά, το αντίτιμο της επιβίωσης του πάγιου κεφαλαίου από μια κρίση είναι ότι αυτό γίνεται απαρχαιωμένο στην επόμενη περίοδο της κεφαλαιοκρατικής ανάκαμψης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νομοτέλειας αποτέλεσαν ορισμένοι παραδοσιακοί κλάδοι της ελληνικής μεταποίησης που επιβίωσαν από την κρίση για να καταρρεύσουν την επόμενη περίοδο, σε συνθήκες ανάκαμψης, από τον ανταγωνισμό.

Η προσχώρηση στην ΕΟΚ δεν ήταν ασύνδετη με την παραπάνω διαδικασία διάσωσης μερίδων του κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, ένα μέρος της χρηματοδότησης αυτής της πολιτικής προήλθε από κονδύλια της Πολιτικής Συνοχής που ξεκίνησε με τα ΜΟΠ το 1985. Αυτά τα κονδύλια που χρησιμοποιήθηκαν για την αναδιάρθρωση των βιομηχανιών, της γεωργίας και των τραπεζών λειτούργησαν εξισορροπητικά στην σταδιακή κατάργηση των προστατευτικών δασμών και των ελέγχων κεφαλαίου.

Την ίδια στιγμή, η διαδικασία αυτή χρύσωσε το χάπι για την εργατική τάξη που γινόταν όλο και πιο μαχητική. Εξάλλου, αυτή η ιδιαίτερη λύση στην κρίση μέσω μιας παρατεταμένης εξομάλυνσης της επίδρασής της επιβλήθηκε σε μια πολιτική συγκυρία που η άρχουσα τάξη φάνηκε να είναι ασταθής. Από την άλλη, το ελληνικό κράτος ευθυγραμμίστηκε με τα προηγμένα καπιταλιστικά κράτη στην υιοθέτηση πολιτικών διαχείρισης των κρίσεων. Αυτή ήταν μια σχετικά πρωτόγνωρη επιλογή καθώς σε αντίστοιχες καταστάσεις τις δεκαετίες του 1930, του 1950 και του 1960 επελέγησαν πολιτικές καταπίεσης και αναστολής των αστικοδημοκρατικών ελευθεριών.

Σε αυτές τις συνθήκες, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον ένα μέρος των επιχειρήσεων έπρεπε να μην εξαγοραστεί και στην πραγματικότητα κάποιες επιχειρήσεις θα μπορούσαν να επωφεληθούν πάρα πολύ από την ενίσχυση των εκμεταλλεύσεων τους μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών. Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός αυτών των επιχειρήσεων ως προβληματικές, η αποζημίωση των επιχειρηματιών, η υπαγωγή τους στο κράτος²⁷ και η διασφάλιση της χρηματοδότησής τους, ενίοτε και ο εκσυγχρονισμός τους, για να ιδιωτικοποιηθούν κάποιες από αυτές λίγα χρόνια αργότερα. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η ΑΓΕΤ Ηρακλής. (Σακελλαρόπουλος, 2011; Σαμαράς, 1985; Σιούτα, 2010; Σκρέτα, 2017)

Οι διαδικασίες αυτές, αντί να λαμβάνουν χώρα από την αρχή και μέσω της αγοράς, είχαν συγκαλυφθεί ως εθνικοποίηση στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, και ως ιδιωτικοποιήσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και του 2000. Με άλλα λόγια, η συγκεντροποίηση και η αναδιάρθρωση έγιναν μέσω του κράτους. Κι ακόμα παραπέρα, «το κράτος διαμέσου των εξαγορών και των δημοσίων επενδύσεων ανέλαβε μεγάλα αναπτυξιακά έργα υποδομής. Εξαγοράζοντας και συγκεντρώνοντας τις μικρές και διασκορπισμένες ιδιωτικές εταιρίες στους τομείς της ενέργειας, των επικοινωνιών, των συγκοινωνιών, της ύδρευσης κ.λπ., κατασκεύασε μεγάλους κρατικούς μονοπωλιακούς οργανισμούς, όπως η ΔΕΗ και ο ΟΤΕ. [...] Μέσω της

---

27 Η διαδικασία αυτή πήρε και τυπικά χαρακτηριστικά με την ίδρυση του Οργανισμού για την Ανασυγκρότηση των Επιχειρήσεων (Ο.Α.Ε.) με τον νόμο 1386/1983. Έως το 1985 τέθηκαν υπό τον έλεγχο του κράτους μέσω του ΟΑΕ 44 επιχειρήσεις, ενώ το 1986 προστέθηκε η ΑΓΕΤ Ηρακλής.

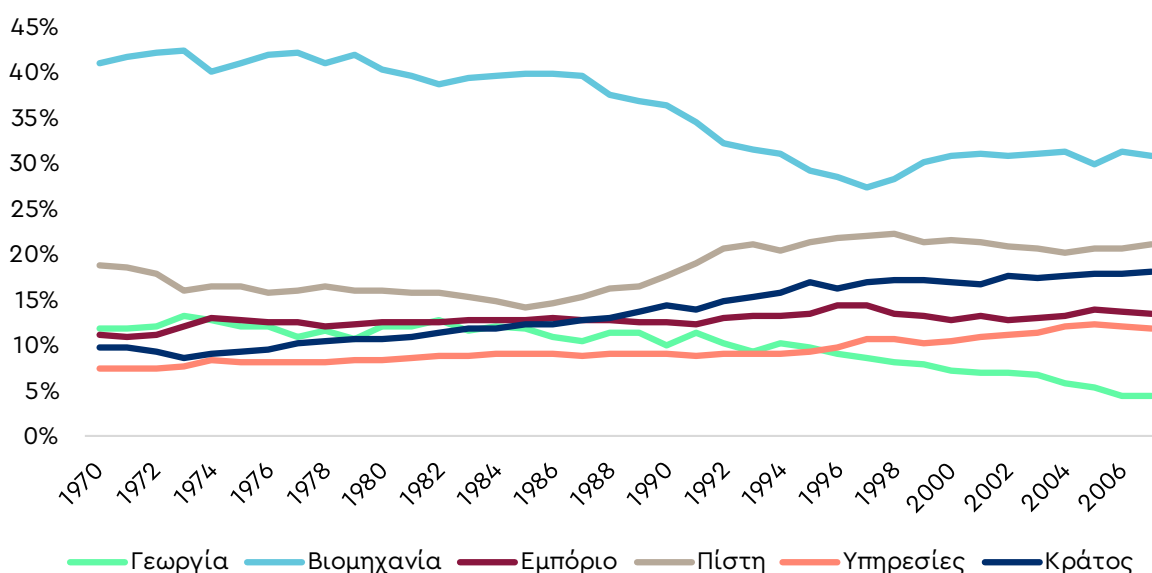
πολιτικής αυτών των οργανισμών που βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχό του, το κράτος επηρέαζε αποφασιστικά τις συνθήκες κερδοφορίας του ιδιωτικού κεφαλαίου, επωμιζόμενο ένα μεγάλο μέρος του κόστους των «εξωτερικών οικονομιών».

(Σακελλαρόπουλος, 2011, π. 602) Η εξέλιξη αυτών των εταιρειών είναι γνωστή. Συμπερασματικά, η «μεταβατική» περίοδος μετά το τέλος της «χρυσής εποχής» σημάδεψε την ελληνική οικονομία όχι μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1970 αλλά και σε όλη τη δεκαετία του 1980. Οι οικονομικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα αυτήν την περίοδο, καθώς και οι πολιτικές αποφάσεις που τις συνόδεδαν, έβαλαν την σφραγίδα τους στην αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, τόσο με όρους ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας, όσο και με όρους απασχόλησης. Αυτή η διαδικασία είναι το αντικείμενο του επόμενου μέρους.

Η αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και απασχόληση

Θα εξετάσουμε τους εθνικούς κλάδους της οικονομίας μέσα από δύο θεμελιώδεις δείκτες, την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ)²⁸ και την απασχόληση. Τα επόμενα δύο διαγράμματα δίνουν τη βασική διάρθρωση των έξι κλάδων.

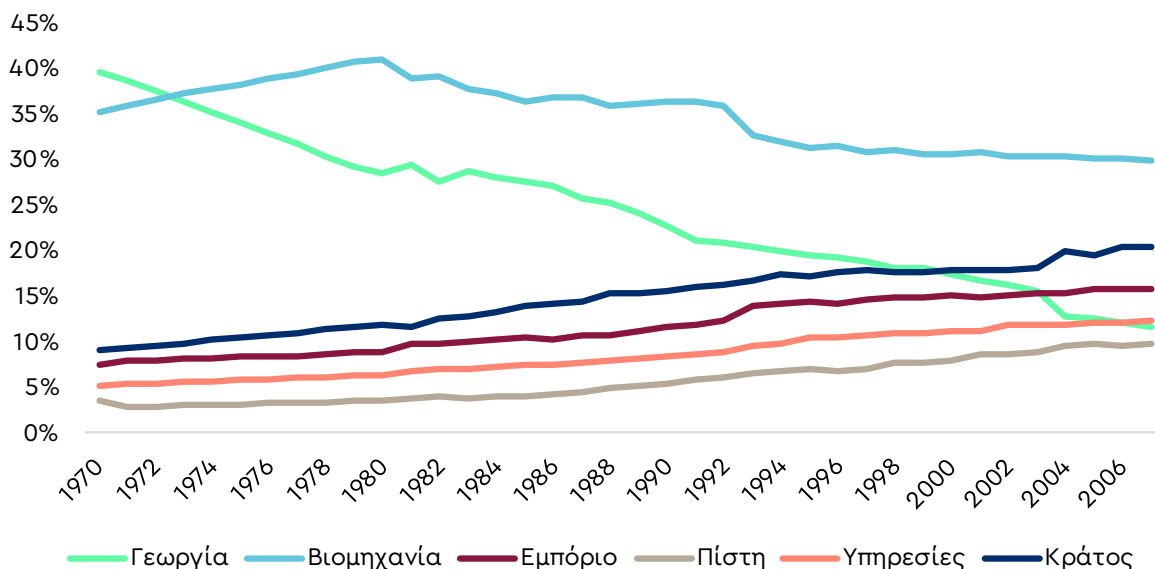
Διάγραμμα 17 Ποσοστό ΑΠΑ ανά τομέα στο σύνολο

Πηγή: EUKLEMS, 2011, ίδιοι υπολογισμοί

²⁸ Σημειώνεται πως το ΑΕΠ προκύπτει από την ΑΠΑ όταν προστεθούν οι Φόροι και αφαιρεθούν οι Επιδοτήσεις στα προϊόντα, δηλαδή $ΑΕΠ = ΑΠΑ + Φόροι - Επιδοτήσεις$. Η παρακολούθηση της εξέλιξης της ΑΠΑ προσφέρει μία ακριβέστερη εικόνα για τις κλαδικές συνιστώσες του ΑΕΠ.

Διάγραμμα 18 Ποσοστό απασχόλησης ανά τομέα στο σύνολο

Πηγή: EUKLEMS, 2011, ίδιοι υπολογισμοί

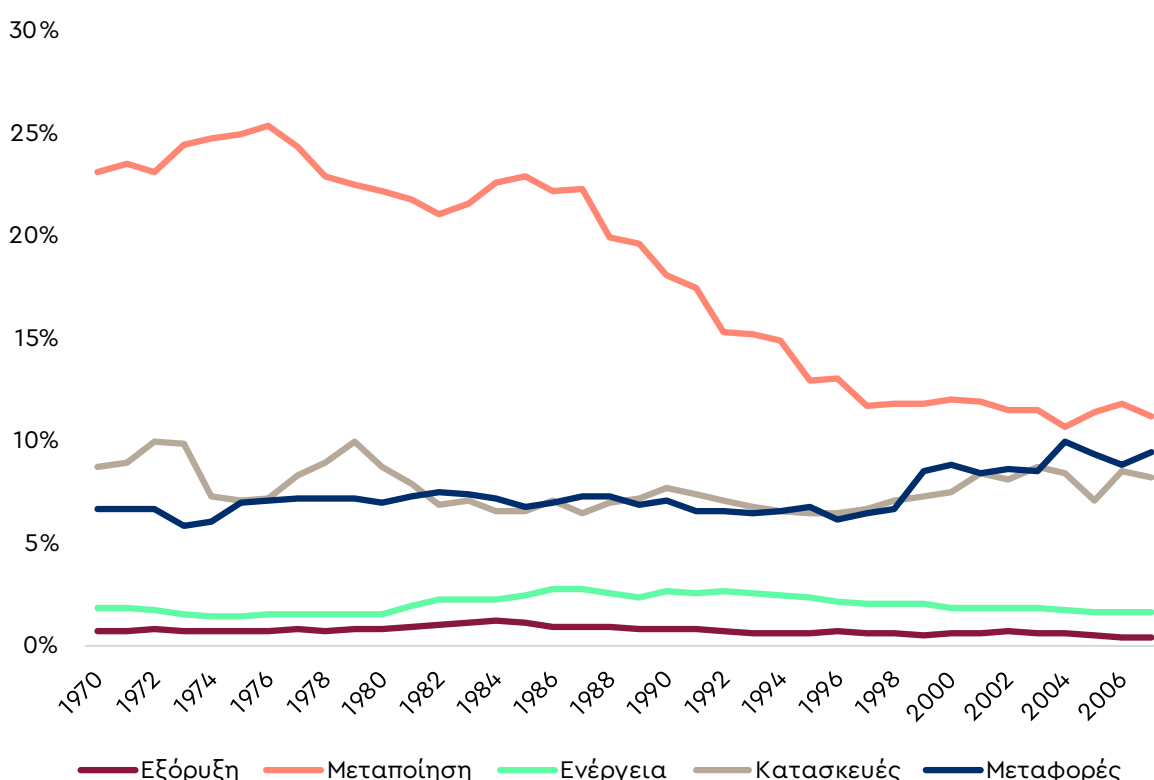
Το μείζον γεγονός στη δομή της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και της δεκαετίας του 1980 ήταν η ανικανότητα του τομέα της Βιομηχανίας, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω να καρπωθεί τα οφέλη ενός μειούμενου αγροτικού πληθυσμού. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου η βιομηχανία απέτυχε να αυξήσει το μερίδιό της, αποτελώντας συνεχώς το 35 με 40 % της συνολικής απασχόλησης και της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας, ενώ η τελευταία άρχισε μια γρήγορη πτωτική πορεία μετά από το 1987.

Η αδυναμία της Βιομηχανίας να αναδειχθεί ως μαζικός εργοδότης ενόψει της αυξανόμενης αστικοποίησης συνέπεσε με την αυξανόμενη σημασία του κράτους (διοίκηση, παιδεία και υγεία), των τομέων της κυκλοφορίας (πίστη, εμπόριο) και των υπηρεσιών ως πηγές απασχόλησης. Οι τομείς «Κράτος» και «Υπηρεσίες» ειδικότερα διπλασίασαν το μερίδιό τους στη συνολική ΑΠΑ, μαζί με τον τομέα της Πίστης που ανέκαμψε μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 από μια σταθερή πτώση κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου.

Αυτό που δεν είναι προφανές στα στατιστικά στοιχεία είναι το επίπεδο επιδότησης των βιομηχανιών από το κράτος κατά τη διάρκεια της περιόδου. Αυτή η διαδικασία ακολουθήθηκε τόσο από τις συντηρητικές όσο και από τις σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, με αποτέλεσμα την αύξηση της άμεσης συμμετοχής του κράτους στους περισσότερους οικονομικούς τομείς.

Η ΑΠΑ της Βιομηχανίας ως σύνολο της συνολικής ΑΠΑ μειώνεται συνεχώς από το 1987 έως το 1997, από το επίπεδο του 40 % σε 27,4 %. Στη συνέχεια αυξάνεται για 3 χρόνια για να σταθεροποιηθεί στο επίπεδο του 31 %. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου η Βιομηχανία συμβάλλει στο μεγαλύτερο μέρος της ΑΠΑ.

Διάγραμμα 19 Ποσοστό συμμετοχής υποτομέων της Βιομηχανίας στη συνολική ΑΠΑ.

Πηγή: EUKLEMS, 2011, ίδιοι υπολογισμοί

Η ανάλυση της Βιομηχανίας στους κύριους υποτομείς που την αποτελούν αποκαλύπτει ότι η κύρια ευθύνη για αυτήν την πτώση αποδίδεται σε μια σαφή πτώση στην μεταποίηση, από το 1987 έως το 1997²⁹. Έκτοτε, η μεταποίηση σταθεροποιείται στο επίπεδο του 11,5%. Η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού,

²⁹ Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι όλα τα συστατικά μέρη μεγεθύνονται σε απόλυτες τιμές, ανεξάρτητα από το αν φθίνουν ή όχι σε σχετικούς όρους, λόγω της αύξησης της συνολικής ΑΠΑ. Η συνολική μεταποίηση αυξάνεται από 7,9 δισ. € το 1992 σε 14,1 δισ. € το 2001, σε 20,4 δισ. € το 2007. Αυτή η παρατήρηση ισχύει για όλες τις συνιστώσες της Βιομηχανίας. Επομένως υπάρχει συγκέντρωση στον τομέα, αλλά ο ρυθμός δεν ακολουθεί το ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας, με αποτέλεσμα την πτωτική τάση του μεριδίου του τομέα. Πολλοί θιασώτες της αποβιομηχάνισης τείνουν να ξεχνούν αυτήν την πραγματικότητα.

καθώς και η εξόρυξη και τα λατομεία, βρίσκονται σε πολύ χαμηλό επίπεδο, βαίνοντας μειούμενα όμως συστηματικά.

Σε αντίθεση με την πτωτική τάση της μεταποίησης, οι κατασκευές έχουν γενικά αυξηθεί. Την πρώτη δεκαετία ο κλάδος είχε ασταθή συμμετοχή στην συνολική ΑΠΑ της οικονομίας με αυξομειώσεις, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα. Η καλή περίοδος για τις κατασκευές σε όλους τους όρους (απασχόληση και ΑΠΑ) ξεκινά από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και σχετίζεται με την ένταξη στην ΕΕ και τα έργα υποδομών. Η απότομη πτώση του 2005³⁰ αντανακλά το τέλος των Ολυμπιακών Αγώνων και τις υποδομές που χρηματοδοτήθηκαν στο όνομά τους, αλλά αφορούσαν κυρίως τη βιομηχανία μεταφορών (δρόμοι, υποδομές κλπ.) και το κράτος (Vlachou, 2012).

Λόγω και του γεγονότος ότι ο κλάδος είναι έντασης εργασίας, ενίοτε με πολύ χαμηλή τεχνική σύνθεση κεφαλαίου, η συμμετοχή του στην συνολική (μισθωτή και μη) απασχόληση είναι μεγάλη σε όλη την περίοδο. Η συμμετοχή του κλάδου στη μισθωτή απασχόληση κυμαίνεται από 6,3% μέχρι 8,7%, πολύ κοντά στα επίπεδα της συμμετοχής του κλάδου στην ΑΠΑ, όμως η συνολική απασχόληση κυμαίνεται σταθερά πάνω από τα επίπεδα της συμμετοχής στην συνολική ΑΠΑ, από 8,1% μέχρι 15,7%.

Οι μεταφορές, η αποθήκευση και η επικοινωνία έχουν αυξηθεί σημαντικά, ιδίως κατά την περίοδο της ΟΝΕ, προσεγγίζοντας το επίπεδο του 10 % της ΑΠΑ. Η ενιαία αγορά είχε προφανώς θετική επίδραση σε αυτούς τους κλάδους από τότε που η Ελλάδα επωφελήθηκε από τη γεωγραφική της θέση, όντας ένας κόμβος μεταφορών και αποθήκευσης για τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης. Ο Ζολώτας (1978) είχε προβλέψει ότι η Ελλάδα θα γινόταν κέντρο διαμετακόμισης, ακόμη και πριν την είσοδό της στην ΕΟΚ³¹.

Για να ολοκληρώσουμε τη συζήτησή μας σχετικά με τη Βιομηχανία, αναλύουμε την μεταποίηση σε διψήφιους κλάδους. Εκεί είναι προφανές ότι η πτώση της μεταποίησης προκαλείται από μια απότομη πτώση της κλωστοϋφαντουργίας, του δέρματος και της βιομηχανίας υποδημάτων, οι οποίες ήταν οι πιο δυναμικές βιομηχανίες της ελληνικής παραγωγής, και είναι στην τρίτη θέση σήμερα. Η πτώση έχει αρχίσει ήδη από το 1986 και είναι συνεχόμενη. Η Βαμβακίδου (2011, π. 30) αναφέρεται σε «απόφαση – ντιρεκτίβα της ΕΟΚ περί μείωσης του υφαντουργικού δυναμικού σε ποσοστό 30%» για το έτος αυτό. Σε κάθε περίπτωση, «τότε πάρθηκαν οι πρώτες αποφάσεις για το κλείσιμο αρκετών βιομηχανιών του κλάδου με πρώτη και καλύτερη την μεγάλη

30 Το 2005 η ΑΠΑ του κλάδου μειώθηκε και σε απόλυτους όρους, από 12,5 δις ευρώ το 2004 σε 11,4 δις ευρώ.

31 «Βρισκόμενη ακριβώς στη διαδρομή από τη Δυτική Ευρώπη προς την Ανατολική Μεσόγειο, η Ελλάδα μπορεί να γίνει μια γέφυρα μεταξύ των δύο περιοχών» (Ζολώτας, 1978, π. 52)

βιομηχανία κλωστοϋφαντουργίας «ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΠΑΤΡΑΪΚΗ», η οποία το 1983 επί κυβέρνησης Ανδρέα Παπανδρέου είχε κρατικοποιηθεί, στη συνέχεια διασπάστηκε σε επιχειρήσεις Α.Ε. και τελικά διέκοψε οριστικά τις εργασίες της».

Η ενσωμάτωση στην ενιαία αγορά επιβράδυνε τη διαδικασία συγκέντρωσης, τουλάχιστον στη χώρα. Ωστόσο, φαίνεται ότι υπήρξε εκτεταμένη συγκεντροποίηση σε αυτόν τον κλάδο, ιδιαίτερα στα χρόνια της ΟΝΕ, οδηγώντας σε μείωση των μικρών παραγωγών, απώλεια χιλιάδων θέσεων απασχόλησης και, ωστόσο, σταθερή παραγωγή και αυξανόμενα κέρδη για τις μεγάλες εταιρείες που έχουν προκύψει (Βαμβακίδου, 2011).

Αναλυτικά, η συνολική απασχόληση στους τρεις κλάδους (κλωστοϋφαντουργία, ένδυση, υπόδηση/δέρμα) ήταν στάσιμη από το 1986 έως το 1990 στις 209 χιλιάδες άτομα περίπου, ενώ έκτοτε άρχισαν οι μεγάλες απώλειες. Η πιο απότομη πτώση έγινε την ίδια χρονιά που υπογράφηκε η Συνθήκη του Μάαστριχτ (από 203 χιλιάδες το 1992 σε 168 χιλιάδες το 1993) λόγω των περαιτέρω δασμολογικών μειώσεων. Στο τέλος της περιόδου, μετά από μια συνεχή μείωση της απασχόλησης, οι τρεις κλάδοι μετρούσαν μόλις 99 χιλιάδες απασχολούμενους το 2007. Η μείωση των μικρών παραγωγών, ιδιαίτερα μετά την ΟΝΕ, φαίνεται από την αύξηση της μισθωτής απασχόλησης. Από 57,4% το 1998 και στους τρεις κλάδους έφτασε το 67,6% το 2007. Ειδικά στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, όπου το ποσοστό της μισθωτής απασχόλησης ήταν 67,3% ήδη από το 1998, το 2007 έφτασε το 77,5%. Τα στοιχεία για τον αριθμό των επιχειρήσεων στον κλάδο δεν είναι καλής ποιότητας. Ο ΟΟΣΑ και η Eurostat παρέχουν διάφορες χρονοσειρές που όμως δεν έχουν συνέχεια και συνέπεια. Παρ' όλ' αυτά, σε όλες τις σειρές φαίνεται η συστηματική μείωση του αριθμού των επιχειρήσεων στους τρεις κλάδους. Παρά τη μεγάλη πτώση στον αριθμό των επιχειρήσεων και στην απασχόληση οι εν λόγω κλάδοι είχαν αυξανόμενα ΑΠΑ και κύκλο εργασιών σταθερά μέχρι το 1996 (από 1,2 δις το 1986 σε 2,3 δις το 1996) κι έκτοτε έμεινε σταθερή. Η αυξανόμενη ή σταθερή ΑΠΑ με μείωση του αριθμού των επιχειρήσεων, της μισθωτής εργασίας και των μη μισθωτών είναι ενδεικτικά της συγκεντροποίησης που επήλθε στον κλάδο.

Η βιομηχανία τροφίμων, ποτών και καπνού είναι η πιο δυναμική από το 1993, αποτελώντας από μόνη της το 2,5% της ΑΠΑ και θα εξεταστεί αναλυτικότερα, μαζί με τον τομέα της Γεωργίας παρακάτω. Η δεύτερη πιο δυναμική είναι η βιομηχανία χημικών, ελαστικών, πλαστικών και καυσίμων, η οποία αντιπροσωπεύει το 2 % της ΑΠΑ. Από την τελευταία, μόνο η βιομηχανία του άνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου αυξάνεται με συνέπεια μετά το 1998, από 0,45 % σε 1,34 % της ΑΠΑ το 2007. Οι άλλες βιομηχανίες αυτού του κλάδου πέφτουν με την παραγωγή χημικών ουσιών και

προϊόντων να οδηγεί το δρόμο προς τα κάτω (από 0,9 % της ΑΠΑ το 1990 σε 0,4% το 2007)³².

Κατά συνέπεια, είναι προφανές ότι η Βιομηχανία, αν και είναι ο σημαντικότερος τομέας, τόσο από πλευράς συνολικής απασχόλησης όσο και ΑΠΑ, βρισκόταν σε κατάσταση στασιμότητας μετά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Οι αιτίες αυτής της στασιμότητας είναι πολυάριθμες. Η κυρίαρχη βιβλιογραφία προσδιορίζει τη χαμηλή παραγωγικότητα και τους αυξανόμενους μισθούς ως κύριες αιτίες (Alogoskoufis, 1995).

Μια εναλλακτική υπόθεση επικεντρώνεται στις διαρθρωτικές ελλείψεις στην μεταποίηση καθώς και τη μικρή εσωτερική αγορά ως τις αιτίες στασιμότητας (Σαμαράς, 1985). Οι δομικές ελλείψεις γίνονται εμφανείς με την ανάλυση της μεταποίησης σε ελαφριά και βαριά βιομηχανία. Τα στοιχεία για την απασχόληση δείχνουν ότι η οικονομία ήταν προσανατολισμένη μόνο στην ελαφριά βιομηχανία και διαχρονικά απέτυχε να αναπτύξει μια βαριά βιομηχανική βάση. Ειδικότερα, η μεταλλουργική παραγωγή την περίοδο 1981-1999 αντιπροσώπευε κατά μέσο όρο το 8% της ΑΠΑ στην μεταποίηση, ενώ η παραγωγή μηχανημάτων, ηλεκτρικών μηχανών και εξοπλισμού μεταφορών αντιπροσώπευε κατά μέσο όρο το 5,2%, 2,4% και 6,7% έκαστη³³. Έτσι, η Βιομηχανία στερούνταν ενός επιπέδου ολοκλήρωσης που είναι απαραίτητο για να είναι, τουλάχιστον εν μέρει, αυτόρκτης προκειμένου να περιορίσει τη σοβαρότητα των εξωγενών δυσμενών επιδράσεων, όπως ο εισαγόμενος πληθωρισμός λόγω της αύξησης των τιμών στα κεφαλαιουχικά εμπορεύματα (μέσα παραγωγής) και τα καύσιμα.

Η «Γεωργία» μειώνεται συστηματικά καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, αλλά πολύ πιο γρήγορα στην περίοδο της ΕΕ και της ΟΝΕ. Προκαταβολικά να επαναλάβουμε ότι η πτώση στην προστιθέμενη αξία του κλάδου της Γεωργίας είναι σχετική καθώς ο κλάδος αναπτύσσεται σε απόλυτους όρους κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου. Για πρώτη φορά μειώνεται σε απόλυτους όρους το 2000, για να ακολουθήσουν τρία χρόνια συνεχόμενης και μεγάλης απόλυτης μείωσης την περίοδο 2004-2006. Λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης, ο τομέας είχε επιστρέψει στα επίπεδα του 1999. Από άποψη απασχόλησης όμως επέρχεται σταθερή και μεγάλη μείωση σε απόλυτο μέγεθος, για όλη την περίοδο. Παρ' όλ' αυτά, η πτώση επιταχύνεται μετά την ένταξη στην ενιαία αγορά και κυρίως μετά το 1986.

32 Τα φαρμακευτικά προϊόντα έχουν μια επίπεδη πορεία την εν λόγω περίοδο γύρω από το 0,3% της ΑΠΑ.

33 Τα αντίστοιχα μεγέθη για τους τέσσερις κλάδους (βασικά μέταλλα, μηχανήματα, ηλεκτρικές μηχανές και εξοπλισμός μεταφορών), την ίδια περίοδο, κατά μέσο όρο ήταν για την Γαλλία: 14,9%, 9,2%, 4,7% και 9,5%, για την Γερμανία: 13,1%, 14,3%, 7,9% και 12,9%, ενώ για την Ισπανία: 16,8%, 6%, 2,8% και 10%.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σχετική πτώση της Γεωργίας είναι σε ένα βαθμό αναμενόμενη από την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων μιας χώρας. Αυτό οφείλεται στο ότι υπάρχουν αντικειμενικά όρια στην αύξηση της παραγωγικότητας στη Γεωργία. Το χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης της Ελλάδας αποτυπώνεται και στη σχετική σημασία του τομέα της Γεωργίας στην αρχή της περιόδου (1970) που σε όρους ΑΠΑ αποτελούσε το 12%, όταν στην Γαλλία την ίδια χρονιά ήταν στο 8% και στην Ολλανδία το 5%. Το 1982 μάλιστα έφτασε το 12,75%, ενώ η Γαλλία είχε πέσει στο 5,5% και η Ολλανδία στο 4,5%.

Η συνολική απασχόληση στον τομέα αυτό ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης μειώθηκε ακόμη περισσότερο, από 28 % στις αρχές της δεκαετίας του 1980, σε 21 % στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σε 17 % στις αρχές της δεκαετίας του 2000, ενώ το 2007 ήταν 11,72 %. Αντίθετα, τα μεγέθη ήταν πολύ χαμηλά σε Γαλλία και Ολλανδία, έβαιναν επίσης μειούμενα αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό.

Μια άλλη προσέγγιση αφορά στον δομικό ανασχηματισμό της γεωργίας προς όφελος των μεγάλων εκμεταλλεύσεων μέσω και της συγκεντροποίησης της γης. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat³⁴ για επιλεγμένα χρόνια, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα μειώθηκε λίγο από 850.140 το 1990 σε 802.410 το 1995 κι έκτοτε αυξάνονται για να φτάσουν τις 860.150 το 2007. Παράλληλα και η συνολική χρησιμοποιούμενη έκταση μειώθηκε από 3,66 εκατομμύρια εκτάρια³⁵ το 1990, σε 3,5 εκατομμύρια εκτάρια το 1997 κι έκτοτε αυξάνεται μέχρι τα 4,07 εκατομμύρια το 2007. Το χαρακτηριστικό όμως της γεωργίας στην Ελλάδα προκύπτει από ένα άλλο στοιχείο και συγκεκριμένα την κατανομή ανά μέγεθος εκμετάλλευσης στις εκμεταλλεύσεις και στη χρησιμοποιούμενη γη. Από 0 έως 5 εκτάρια (μέχρι 50 στρέμματα δηλαδή) είναι σταθερά το 76% των εκμεταλλεύσεων αλλά μόνο το 30% κατά μέσο όρο της χρησιμοποιούμενης γης, το οποίο μάλιστα βαίνει μειούμενο³⁶. Από την άλλη, οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις (πάνω από 30 εκτάρια ή 300 στρέμματα) το 1990 ήταν το 1,2% των εκμεταλλεύσεων και περιλαμβάνανε το 17% της χρησιμοποιούμενης γης, ενώ το 2007 έφτασαν το 2,3% των εκμεταλλεύσεων και το 25,6% της χρησιμοποιούμενης γης³⁷.

Συμπερασματικά, η σχετική μείωση της προστιθέμενης αξίας και η απόλυτη μείωση της απασχόλησης είναι μια αναμενόμενη εξέλιξη και όχι απαραίτητα

---

34 Key variables by legal status of holding, size of farm (UAA) and NUTS 2 regions (code: ef_ov_kvaa).

35 Ένα εκτάριο ισοδυναμεί με 10 στρέμματα ή 10.000 τ.μ.

36 Από 31,3% το 1990 σε 26,5% το 2007.

37 Στους κλάδους της κτηνοτροφίας και αλιείας η συγκεντροποίηση είναι ακόμα μεγαλύτερη από ότι στη φυτική παραγωγή, καθώς δεν απαιτείται η συγκέντρωση της γης είτε με τη μορφή της ιδιοκτησίας είτε με τη μορφή της ενοικίασης.

αρνητική, αν η πτώση δεν ήταν τόσο μεγάλη, τόσο απότομη και η διαδικασία δεν συνεπαγόταν το ξεκλήρισμα της μικρής αγροτιάς και την τροφοδότηση της ανεργίας στην πόλη. Η παρέμβαση της ΚΑΠ βοήθησε στην επιτάχυνση αυτής της διαδικασίας, μέσω των άμεσων ή έμμεσων χαμηλών ποσοστώσεων σε όλα σχεδόν τα αγροτικά προϊόντα, ακόμα και σε αυτά που η χώρα μας ή η ΕΕ είναι έντονα ελλειμματική, με αποτέλεσμα να εμποδιστεί η αύξηση του όγκου της αγροτικής παραγωγής. Το ζήτημα της Γεωργίας δεν εξαντλείται σε αυτές τις παρατηρήσεις, καθώς αφενός η ΚΑΠ είχε και άλλες διαδικασίες κατεύθυνσης της παραγωγής και του όγκου της (όπως πρόστιμα συνυπευθύνότητας, κίνητρα ξεριζώματος καλλιεργειών, υποχρεωτικών και προαιρετικών αγραναπαύσεων, δασώσεων καλλιεργουμένων εκτάσεων, καταστροφή αλλιευτικών σκαφών), και αφετέρου υπήρχαν και άλλες πολιτικές εγχώριες και διεθνείς που οδήγησαν στα παραπάνω αποτελέσματα (όπως ενδεικτικά η ουσιαστική κατάργηση των θεσμικών τιμών και η μερική αντικατάσταση μέρους των τιμών με επιδοτήσεις, η μείωση των εξαγωγικών επιδοτήσεων και των δασμών στις εισαγωγές αγροτικών προϊόντων). (Σφυρής, 2004)

Από την άλλη, ο άμεσα συνδεδεμένος με τη Γεωργία κλάδος της αγροτοβιομηχανίας έχει μια σταθερή δυναμική σε όλη την περίοδο, ευνοούμενος εν μέρει από τις παραπάνω εξελίξεις και κυρίως από την αντικατάσταση μέρους των τιμών με επιδοτήσεις. Τα τρόφιμα και τα ποτά αντιπροσωπεύουν όλο τον δυναμισμό του κλάδου, με 2,5% της συνολικής ΑΠΑ και 133 χιλιάδες μισθωτούς εργαζόμενους μέσο όρο την περίοδο 1970-1995. Έχει ενδιαφέρον ότι την περίοδο που ο κλάδος ξεκινάει μια απότομη ανοδική πορεία στην ΑΠΑ του, τόσο σε απόλυτους όρους, όσο και σε σχετικούς, δηλαδή από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η μισθωτή εργασία παγώνει στις 147 χιλιάδες και από το 1993 πέφτει στις 120 χιλιάδες. Παρά τον υπερτριπλασιασμό της ΑΠΑ μεταξύ 1992 και 2007, οι μισθωτές θέσεις εργασίας στον κλάδο παρέμειναν εντυπωσιακά σταθερές. Η παρατήρηση αυτή αντανακλά μεγάλη άνοδο της παραγωγικότητας.

Από την άλλη, ο καπνός έχει πολύ μικρό μερίδιο και ελαφρώς μειούμενο. Η μικρή αυτή επίδοση του κλάδου του καπνού θα πρέπει να αναλυθεί ως προς τις αιτίες του. Η μείωση του καπνίσματος πρέπει να έχει περιορισμένη επίδραση καθώς, σύμφωνα με τον ΠΟΥ, από το 1970 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η κατανάλωση τσιγάρων αυξάνει σταθερά από 2573 τσιγάρα κατά κεφαλήν το χρόνο το 1970 σε 4252 τσιγάρα κατά κεφαλήν το χρόνο το 1995 (<https://bit.ly/2O4AmtY>). Ακόμα, την ίδια περίοδο οι εισαγωγές τσιγάρων εκτινάχθηκαν, τόσο μετρημένες σε τσιγάρα όσο και σε φύλλα καπνού. Από την άλλη, η γη που κατανεμήθηκε στην παραγωγή

καπνού μειώθηκε σε απόλυτους και σχετικούς όρους, ενώ η παραγωγή σε τσιγάρα και σε φύλλα καπνού αυξήθηκε μεν, αλλά οριακά σε σχέση με την κατανάλωση και το εμπορικό ισοζύγιο. Ταυτόχρονα, η τιμή των εγχώριων τσιγάρων είναι χαμηλότερη από τα εισαγόμενα. Φαίνεται ότι ο καπνός ανήκει στα εμπορεύματα που η καλλιέργεια, παραγωγή και εξαγωγή τους περιορίστηκε από παράγοντες όχι του ελεύθερου, αλλά του μονοπωλιακού ανταγωνισμού.

Το «Εμπόριο» είναι σχετικά σταθερό, πέφτει λίγο με την ένταξη στην ΕΕ και αυξάνεται άλλο τόσο στην περίοδο της ΟΝΕ. Ακολουθεί το ρυθμό της συνολικής αύξησης του ΑΕΠ, αντιπροσωπεύοντας το 13 % της ΑΠΑ. Το μεγαλύτερο στοιχείο του εμπορίου είναι το λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, που αντιστοιχεί σε περισσότερο από 53 % κατά μέσο όρο της ΑΠΑ. Το χονδρικό εμπόριο ακολουθεί με σχεδόν 27 % και ο κλάδος της πώλησης, συντήρησης και επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, και λιανικής πώλησης καυσίμων είναι υπεύθυνος για το τελευταίο 20 % της ΑΠΑ του τομέα. Όλοι οι υποτομείς κινούνται σχετικά ομαλά, με τους δύο πρώτους να συνδέονται έντονα.

Η απασχόληση σε αυτόν τον τομέα ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης αυξάνεται καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, αλλά ο ρυθμός είναι πολύ πιο αργός μετά το 1992. Ωστόσο, υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση στον τομέα και ιδιαίτερα στα χρόνια της ΕΕ.³⁸ Η αυτοαπασχόληση, ιδιαίτερα υψηλή στον τομέα και ιδίως στο λιανικό εμπόριο, μειώνεται συστηματικά καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Σημαντικός σταθμός στην συγκεντροποίηση στον κλάδο είναι τα εμπορικά κέντρα που εμφανίστηκαν σε δύο κύματα, ένα τη δεκαετία του 1980 κι ένα στα τέλη της δεκαετίας του 1990 με σημαντική την παρουσία πολυεθνικών (Δελλαδέτσιμας & Λουκάκης, 2013).

Συμπερασματικά, το εμπόριο δεν ωφελήθηκε ως τομέας από την ένταξη στην ΕΕ, αν και μια τέτοια εξέλιξη θα ήταν αναμενόμενη από το άνοιγμα της ενιαίας αγοράς. Αντίθετα, το κοινό νόμισμα φαίνεται να έχει κάποιες θετικές επιπτώσεις σε αυτόν τον κλάδο. Μια σημαντική επίδραση της ΕΕ ήταν η διαδικασία της προλεταριοποίησης των αυτοαπασχολούμενων, η μετατροπή τους δηλαδή σε μισθωτούς εργάτες με πτώση των αποδοχών και πλήρη απελευθέρωση από οποιαδήποτε μέσα παραγωγής.

Οι «Υπηρεσίες» αυξάνονται στην περίοδο της ένταξης στην ΕΕ και της ΟΝΕ, αλλά όχι σημαντικά. Η ΑΠΑ κορυφώνεται το 2005 στο 12,5 % από ένα μέσο όρο 9 % στη δεκαετία του 1980. Το σημαντικότερο συστατικό αυτού του τομέα είναι ξενοδοχεία

---

³⁸ Οι τάσεις που δείχνουν την μονοπώληση του λιανικού τομέα είναι εμφανείς από απλούς αριθμούς: μεταξύ 1991 και 1995 τα παραδοσιακά παντοπωλεία και τα μικρά καταστήματα μειώθηκαν από 19.337 σε 8.768. Από την άλλη πλευρά, οι μέσες και μεγάλες μονάδες στο εμπόριο αυξήθηκαν από 5.117 το 1991 σε 6.954 το 1995.

και εστιατόρια (σε επίπεδο 70 %) και είναι υπεύθυνο για την άνοδο και την τάση ολόκληρου του τομέα μετά το 1996.

Η συνεισφορά του Κράτους στην ΑΠΑ αυξάνεται καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, αλλά ο ρυθμός είναι πολύ πιο αργός στην περίοδο της προ-ΟΝΕ ΕΕ, ενώ αυξάνεται και πάλι κατά την περίοδο της ΟΝΕ. Η εκπαίδευση είναι σχεδόν επίπεδη κατά τα έτη μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ενώ η υγεία και η κοινωνική εργασία αυξάνονται μόνο μετά την 2004. Η συνιστώσα της δημόσιας διοίκησης και της άμυνας, συμπεριλαμβανομένης της υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης είναι το μόνο υπεύθυνο για την άνοδο του Κράτους στα χρόνια μετά από το 1992, μέχρι το 2004.

Ο τομέας αυτός συγκεντρώνει το 30 % της συνολικής μισθωτής εργασίας. Η μισθωτή εργασία έχει αυξηθεί πολύ κατά τα χρόνια που προηγούνται της Συνθήκης του Μάαστριχτ, από το επίπεδο του 22 % το 1982, αλλά παρέμεινε επίπεδη στη συνέχεια, με μια μικρή αύξηση τα τελευταία 4 χρόνια της περιόδου, δηλαδή από το 2004 έως το 2007.

Τέλος, στρεφόμαστε στην «Πίστη» που αυξήθηκε σημαντικά στην προ-ΕΕ εποχή, αλλά παρέμεινε σχεδόν επίπεδη στη συνέχεια. Φαίνεται ότι αυξήθηκε με την ένταξη στην ΕΕ και μειώθηκε κατά την περίοδο της ΟΝΕ, αντιπροσωπεύοντας το 21 % της ΑΠΑ. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι τράπεζες, οι οποίες αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος αυτού του τομέα, βρίσκονταν σε μεγάλο βαθμό υπό κρατική ιδιοκτησία πριν από την προσχώρηση στην ενιαία αγορά. Η ιδιωτικοποίηση τους έλαβε χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Ως εκ τούτου, η επίπεδη και ακόμη και πτωτική τάση των επιδόσεων του τομέα είναι παραπλανητική, δεδομένου ότι έλαβε χώρα εκτεταμένη συγκεντροποίηση, μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών.³⁹

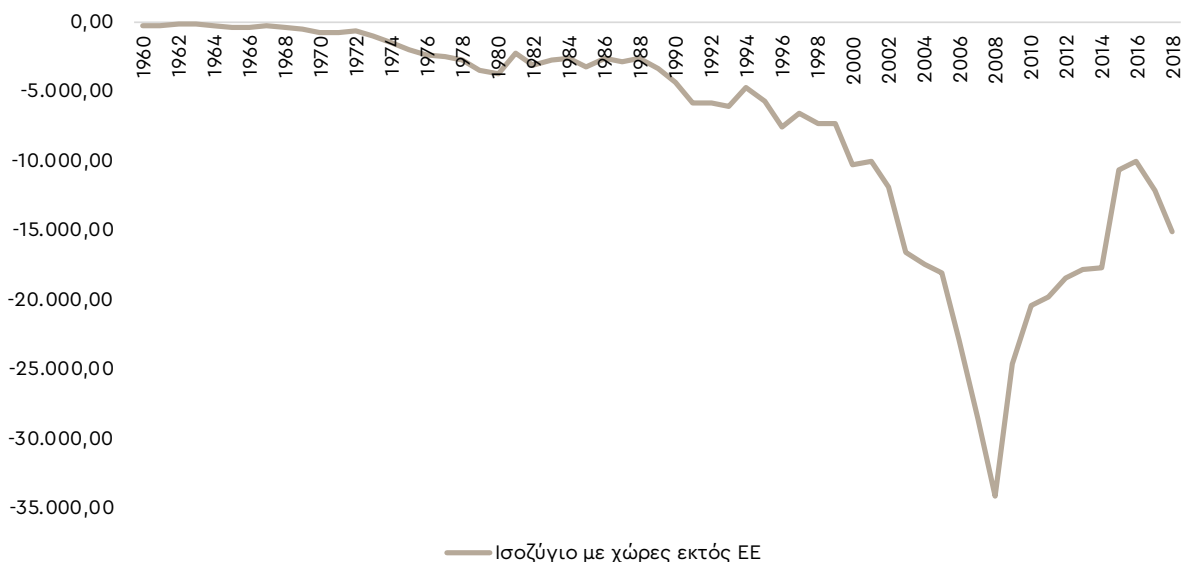
Διάρθρωση των καθαρών εξαγωγών

Το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας με τον υπόλοιπο κόσμο επιδεινώθηκε από την είσοδο στην ΕΟΚ. Από το 1980 έως το 1988 είναι λίγο πολύ σταθερό, σε χαμηλά επίπεδα, αν και αρνητικά. Από το 1989 και μετά ξεκινά μια πορεία χειροτέρευσης μέσα από δομικές αλλαγές στο εσωτερικό του ελληνικού καπιταλισμού που συνδέονται με την ένταξη στην ΕΕ. Η εισαγωγή του ευρώ το 2002 οδηγεί το έλλειμμα σε ελεύθερη πτώση. Σε μόλις 7 χρόνια, το εμπορικό έλλειμμα υπερτριπλασιάστηκε, από τα 21,5 δις δολάρια το 2001, σε 65,3 δις δολάρια το 2008.

---

39 Το 2008, υπήρχαν 21 τράπεζες με συνολικό ενεργητικό 467,65 δις € (ICAP, 2010).

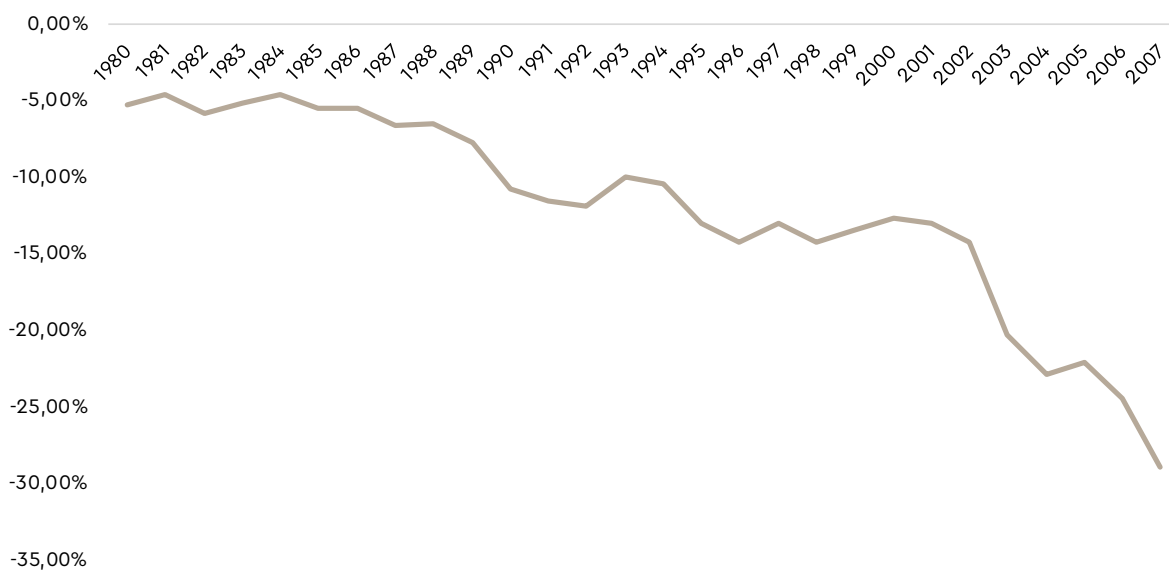
Διάγραμμα 20 Εμπορικό έλλειμμα, εκ. δολάρια, τρέχουσες τιμές, 1960–2018

Πηγή: IMF, DOTS, 2020

Η εικόνα είναι ακόμη σαφέστερη εάν το εμπορικό έλλειμμα μετρηθεί έναντι του ΑΕΠ. Το διάγραμμα 21 δείχνει καθαρά ότι το εμπορικό έλλειμμα ακολούθησε μια σταθερή τάση κατά τη δεκαετία του 1980· από το τέλος αυτής της δεκαετίας διευρυνόταν σταθερά μέχρι την εισαγωγή του ευρώ και στη συνέχεια έκανε βουτιά, φθάνοντας σχεδόν το 30 % του ΑΕΠ.

Διάγραμμα 21 Εμπορικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1980–2007.

Πηγή: ΔΝΤ, DOTS 2010, ΟΟΣΑ, 2010, ίδιοι υπολογισμοί

Οι εισαγωγές και τις εξαγωγές έναντι του ΑΕΠ, που αντανakλούν την ανοικτότητα της ελληνικής οικονομίας και την σημασία του εξωτερικού εμπορίου, αυξάνονται σε δύο κύματα. Αν χρησιμοποιήσουμε τον δείκτη

$$\frac{\frac{\text{Εισαγωγές} + \text{Εξαγωγές}}{2}}{\text{ΑΕΠ}}$$

τότε, βλέπουμε ότι αυτός είναι σταθερός γύρω από το 12% τα χρόνια 1960–1972, αυξάνει τα επόμενα χρόνια μέχρι το 1981, οπότε και σταθεροποιείται σε νέο επίπεδο γύρω από το 20% μέχρι και την ένταξη στο ευρώ, κι έκτοτε είναι πάνω από 24% ενώ έφτασε μέχρι το 36,3% το 2018.

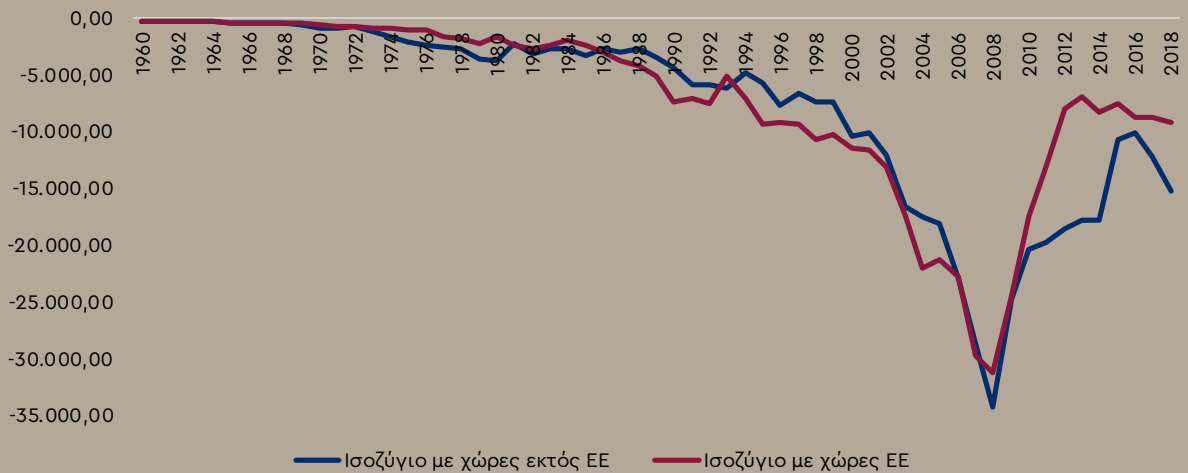
Έχει ενδιαφέρον όμως να εξετάσουμε κι έναν άλλον δείκτη, αυτόν που προκύπτει από τις καθαρές εισαγωγές (εισαγωγές μείον εξαγωγές) έναντι του ΑΕΠ. Αυτός ο δείκτης αποκαλύπτει μια συνεχή επιδείνωση της σταθμισμένης σημασίας του εξωτερικού εμπορίου από το 1981 μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης το 2008. Συγκεκριμένα, ενώ η ψαλίδα εισαγωγών-εξαγωγών κλείνει συνεχώς από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μέχρι το 1981, από το 9% στο 4,4%, έκτοτε αρχίζει πάλι να ανοίγει και φτάνει το 10,6% το 1990 και το 12,6% το 2008.

Αν κάνουμε διάκριση μεταξύ του εμπορίου με τις χώρες της Ευρώπης και με όλες τις άλλες χώρες, τα αποτελέσματα είναι αρκετά ενδιαφέροντα (Διάγραμμα 22). Μέχρι την επανασύνδεση με την ΕΟΚ που είχε παγώσει κατά τη Χούντα αλλά και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, το εμπορικό έλλειμμα είναι μεγαλύτερο με τις χώρες εκτός Ευρώπης, ενώ αυτή η κατάσταση αντιστρέφεται στη συνέχεια, παρά το γεγονός ότι η εξάρτηση από το πετρέλαιο προσδένει τη χώρα με τις χώρες εκτός Ευρώπης.

Αν εξετάσουμε την περίοδο του Ευρώ, για την οποία διατίθενται στοιχεία και από την Eurostat, τότε γίνεται εμφανής η στροφή προς τις χώρες της ΕΕ (27). Οι αιτίες αφορούν στην προνομιακή σχέση με την Κύπρο και την εγγύτητα και παραδοσιακή σχέση με τις αγορές της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης που προέρχονταν από μια οικονομική κατάρρευση μετά το 1989.

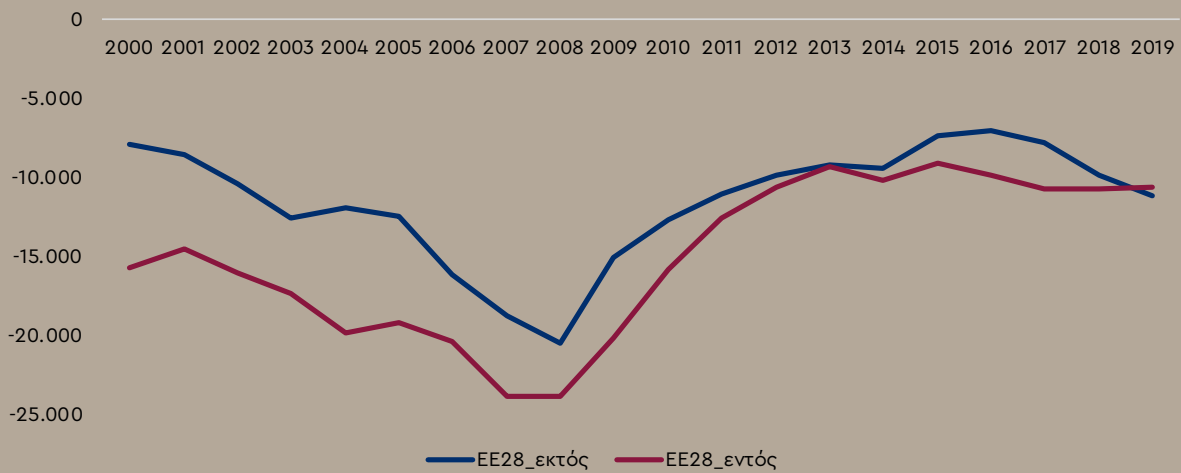
Η εξέταση του εμπορικού ελλείμματος με την ΕΕ και τις χώρες εκτός της ΕΕ ανά ομάδα προϊόντων αποκαλύπτει ακόμα περισσότερες πληροφορίες. Μετά το 1999, το εμπόριο με χώρες της ΕΕ σχετικά με τα ορυκτά καύσιμα, τα λιπαντικά και τα συναφή υλικά αρχίζει να επιδεινώνεται σημαντικά και αυτό αντικατοπτρίζει την πετρελαϊκή εξάρτηση της χώρας, καθώς και τις αυξανόμενες τιμές του πετρελαίου (Vlachou, 2012).

Διάγραμμα 22 Έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου με χώρες της Ευρώπης και εκτός αυτής, σε εκ. δολάρια, 1960-2018.

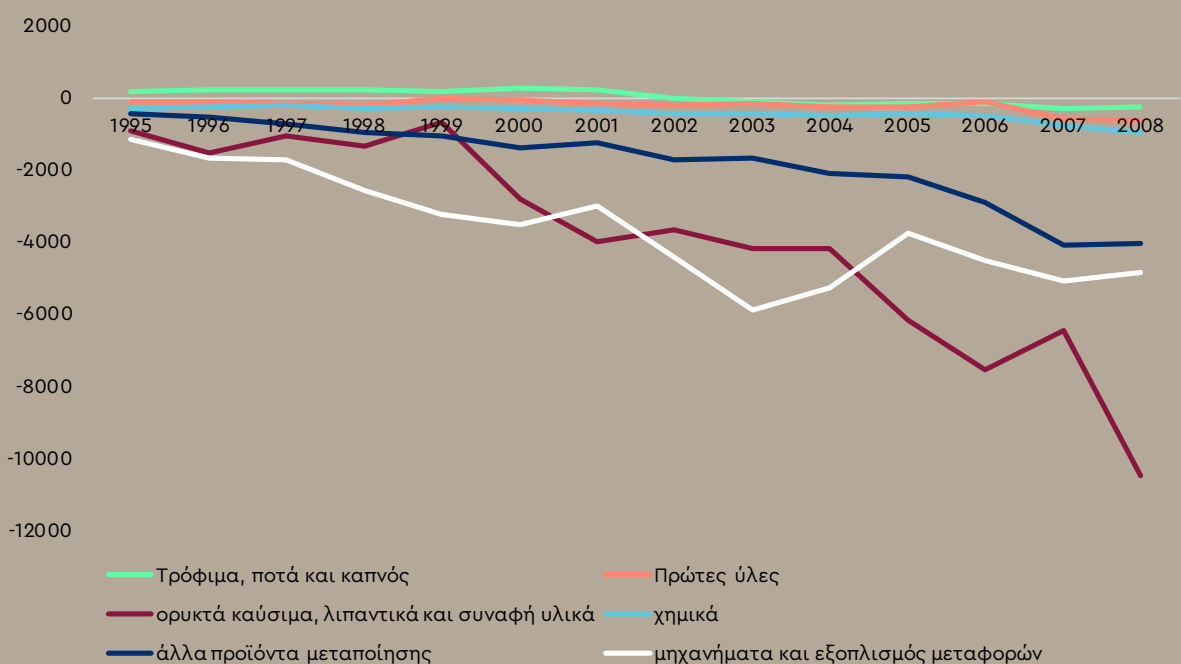
Πηγή: ΔΝΤ, DOTS, 2020

Διάγραμμα 23 Εμπορικό ισοζύγιο, χώρες εκτός ΕΕ 27, σε εκ. ευρώ.

Πηγή: Eurostat 2020

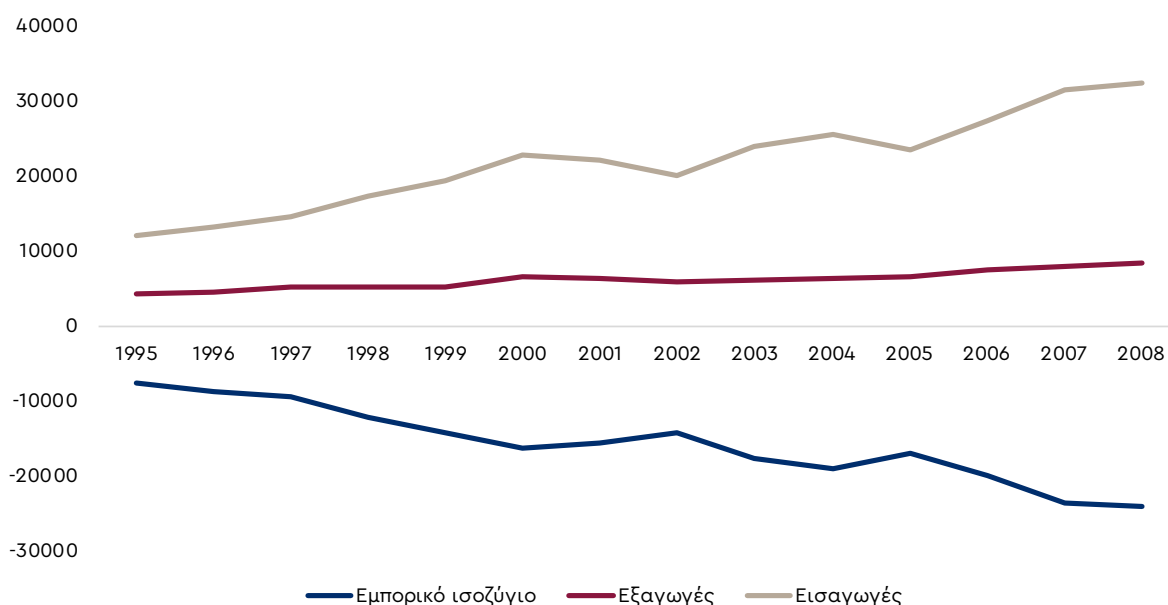
Διάγραμμα 24 Εμπορικό ισοζύγιο, χώρες εκτός ΕΕ 27, σε εκ. Εcu/ευρώ.

Πηγή: Eurostat 2010

Ωστόσο, δύο άλλες ομάδες προϊόντων σχετίζονται με το αυξανόμενο εμπορικό έλλειμμα με επιπλέον χώρες της ΕΕ, ήτοι «μηχανήματα και εξοπλισμός μεταφορών» και «άλλα προϊόντα μεταποίησης». Η επόμενη εικόνα δείχνει ότι οι εξαγωγές στον υπόλοιπο κόσμο των μηχανημάτων και του εξοπλισμού μεταφορών, καθώς και των άλλων βιομηχανικών προϊόντων, ήταν μάλλον σταθερές, ενώ οι εισαγωγές τριπλασιάστηκαν. Αυτό αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι η Ελληνική μεταποίηση έδωσε πενιχρά αποτελέσματα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, όπως φαίνεται στο προηγούμενο μέρος, και η οικονομία βασιζόταν κυρίως στις εισαγωγές.

Διάγραμμα 25 Εισαγωγές και εξαγωγές μηχανημάτων, εξοπλισμού μεταφορών και άλλων βιομηχανικών προϊόντων, σε εκατομμύρια Ecu/ευρώ, 1995–2007.

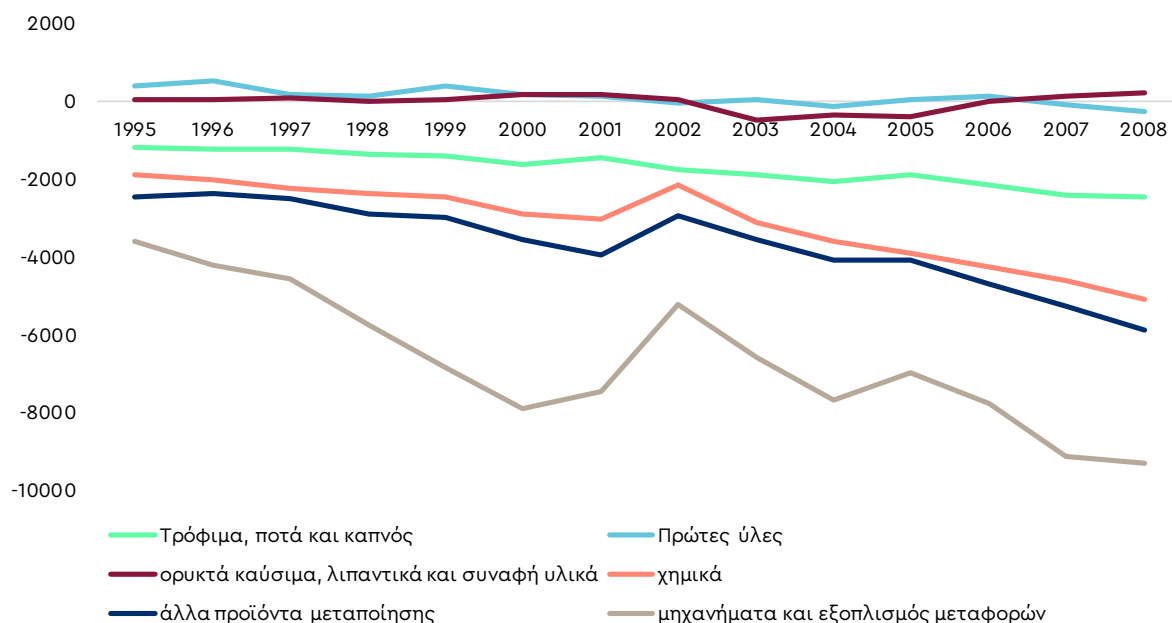

Πηγή: Eurostat 2010, ίδιοι υπολογισμοί

Όσον αφορά τις ομάδες προϊόντων στις οποίες το έλλειμμα με τις χώρες της ΕΕ αυξήθηκε σημαντικά, μπορεί κανείς να βρει τα τρόφιμα, τα ποτά και τον καπνό ανάμεσά τους. Αυτό είναι το αποτέλεσμα της ΚΑΠ και αποκαλύπτει μια αυξανόμενη εξάρτηση της χώρας από τα τρόφιμα, τα ποτά και τον καπνό. Η διαδικασία αυτή είναι παράλληλη με την απότομη πτώση της ελληνικής γεωργίας που έχει δειχθεί στο προηγούμενο μέρος.

Εκτός από αυτή την ομάδα προϊόντων, εισάγονται όλο και περισσότερο χημικές ουσίες και συναφή προϊόντα, μηχανήματα, εξοπλισμός μεταφορών και άλλα βιομηχανικά προϊόντα. Σημειώνεται ότι οι χημικές ουσίες και τα χημικά προϊόντα βρίσκονται σε πτωτική τάση ως εγχώρια βιομηχανία.

Διάγραμμα 26 Εμπόριο ανά ομάδα προϊόντων με ΕΕ 27, σε εκατομμύρια Ecu/ευρώ, 1995–2009

Πηγή: Eurostat 2010

Συνοψίζοντας μέχρι στιγμής, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το εμπορικό ισοζύγιο αντικατοπτρίζει τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Η εξάρτηση από το πετρέλαιο από τις χώρες εκτός ΕΕ, σε συνδυασμό με τις αυξήσεις των τιμών του πετρελαίου, είναι εν μέρει υπεύθυνη για την αύξηση του εμπορικού ελλείμματος. Ένα άλλο, μικρό όμως, μέρος του εμπορικού ελλείμματος οφείλεται στην ΚΑΠ, η οποία οδηγεί σε εξάρτηση από τα τρόφιμα, προς όφελος των μεγάλων μονοπωλίων παραγωγής τροφίμων στον Ευρωπαϊκό Βορρά.

Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος του εμπορικού ελλείμματος είναι λόγω της εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από τις εισαγωγές για τα απαραίτητα μέσα παραγωγής (μηχανήματα και εξοπλισμός μεταφορών) και άλλα προϊόντα μεταποίησης. Πρόκειται για εξάρτηση από τον υπόλοιπο κόσμο, αν και είναι πολύ υψηλότερη, σχεδόν διπλάσια, από τις χώρες της ΕΕ. Το υψηλό επίπεδο των εισαγωγών μέσων παραγωγής και άλλων προϊόντων μεταποίησης, σε συνδυασμό με το χαμηλό, σχεδόν επίπεδο, επίπεδο εξαγωγών, αντικατοπτρίζει την απουσία αποτελεσματικών επενδύσεων στην μεταποίηση και την χαμηλή εξειδίκευση κι έλλειψη τεχνογνωσίας, κι άρα την απουσία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος.

Ο εμπορικός τομέας, αν και συνδέεται στενά με τις εμπορικές ροές, φαίνεται να ακολουθεί πολύ απρόθυμα την έκρηξη του εμπορικού ισοζυγίου. Το χονδρικό εμπόριο, εκτός από τα μηχανοκίνητα οχήματα και τις μοτοσικλέτες, πέφτει από το

1997 και αρχίζει να ανακάμπτει μετά το 2004. Φυσικά, το εμπόριο μπορεί να διεξαχθεί με υπεράκτιες εταιρείες, ειδικά στην περίπτωση των μεταπωλήσεων. Με άλλα λόγια, το εμπόριο, ας πούμε αυτοκινήτων, τα οποία διέρχονται από την Ελλάδα αλλά προορίζονται για τρίτη χώρα μπορεί να διεξαχθεί από μια εταιρεία της οποίας η έδρα βρίσκεται, για παράδειγμα στο Λονδίνο.

Φαίνεται έτσι ότι η χώρα δεν «κεφαλαιοποίησε», ας επιτραπεί η έκφραση, οποιοδήποτε πλεονέκτημα της διαρθρωτικής αδυναμίας της στην ΕΕ. Περίπου το ίδιο ισχύει και για τη χρηματοδότηση, η οποία σχετίζεται επίσης με το εμπόριο. Αυτή θα εξεταστεί τώρα με περισσότερες λεπτομέρειες.

Οι ιδιαίτερες εισροές κεφαλαίων

Η παραπάνω ανάλυση έδειξε ότι η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην ενιαία αγορά οδήγησε σε μια συγκεκριμένη κατανομή της εργασίας και η τελευταία, με τη σειρά της, έχει αναδομήσει την πρώτη. Ειδικότερα, η πτώση και εσωτερική αναδιάρθρωση της γεωργίας, τουλάχιστον εν μέρει εννορηστρομένη από την ΚΑΠ, οδήγησε στην αύξηση των εισαγωγών τροφίμων, ποτών και καπνού. Η αδυναμία απεξάρτησης από το πετρέλαιο σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες τιμές του πετρελαίου, οδήγησε σε αυξανόμενο κόστος ενέργειας. Επιπλέον, η αδυναμία της μεταποίησης να καλύψει τις ανάγκες σε μέσα παραγωγής (μηχανήματα και εξοπλισμός μεταφορών) όσο και σε μέσα διαβίωσης που εμπίπτουν στην ομάδα άλλων προϊόντων μεταποίησης οδήγησε σε αυξημένες εισαγωγές και στις δύο υποδιαίρεσεις (μέσα παραγωγής και μέσα διαβίωσης). Αυτές οι υποκαταστάσεις παρέχουν την οικονομική ανάγκη για δανεισμό.

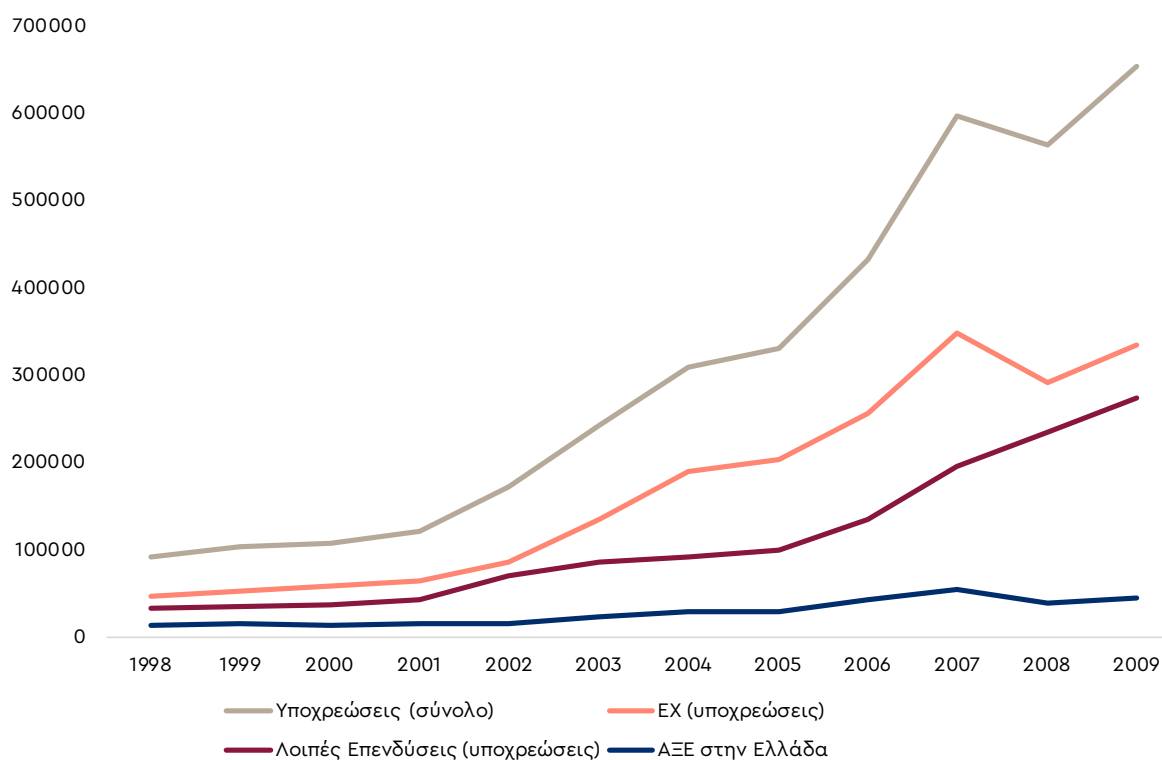
Από την άλλη πλευρά, το κράτος απέτυχε να χρηματοδοτήσει την αύξηση της συνεισφοράς του στην ΑΠΑ με την αύξηση της είσπραξης των φόρων, κυρίως λόγω των φοροαπαλλαγών στο κεφάλαιο. Η ιδιωτικοποίηση μιας σειράς κερδοφόρων επιχειρήσεων και η υποβάθμιση των άλλων συρρίκνωσε την ικανότητα του κράτους να συγκεντρώνει τα απαραίτητα κονδύλια. Ως εκ τούτου, το κράτος εμφανίζεται ως μια άλλη πηγή ζήτησης για δανεισμό.

Η εισαγωγή ξένου κεφαλαίου θα μπορούσε να αντισταθμίσει αυτή την ανάγκη και να χρηματοδοτήσει το πρωτογενές έλλειμμα της χώρας. Ωστόσο, η Άμεση Ξένη Επένδυση στην Ελλάδα ήταν σταθερή σε πολύ χαμηλά επίπεδα, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 27. Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η άμεση επένδυση θεωρείται ότι είναι η απόκτηση μετοχών σε ποσοστό μεγαλύτερο του 10% του μετοχικού κεφαλαίου της

επιχείρησης . Υπό την έννοια αυτή, η επένδυση χαρτοφυλακίου (EX) με τη μορφή μετοχών (έναντι των EX με τη μορφή ομολόγων) θα πρέπει να θεωρηθεί ως άμεση επένδυση σε κάποιο βαθμό. Επομένως οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου πρέπει να εξεταστούν αναλυτικότερα.

Διάγραμμα 27 Υποχρεώσεις, συστατικά, σε εκατομμύρια ευρώ.

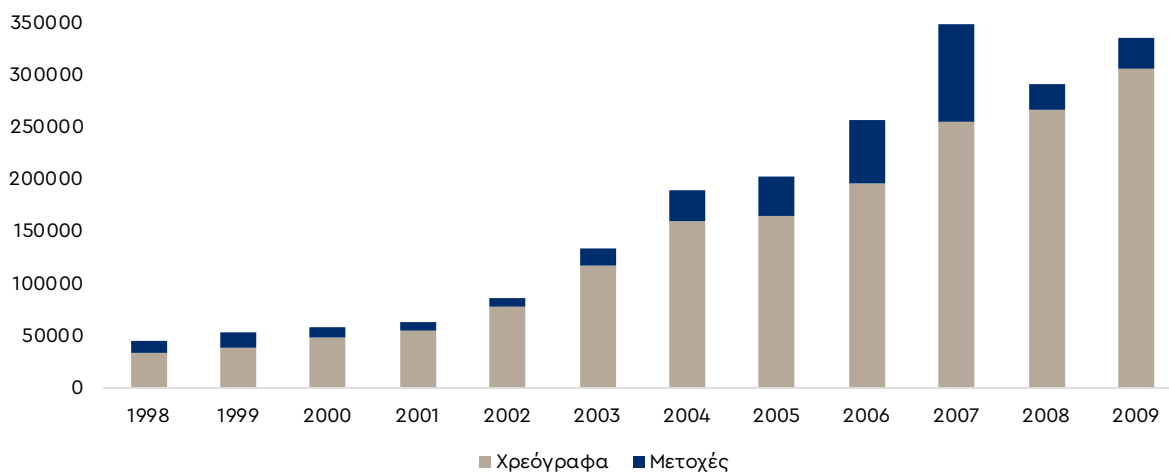

Πηγή: ΔΝΤ, ΒΟΡΡ, ΔΕΘ 2010, ίδιοι υπολογισμοί

Οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου (EX) αποτελούνται από μετοχές και ομόλογα. Οι μετοχές αφορούν τον ιδιωτικό τομέα και είναι εγγεγραμμένες στη Διεθνή Επενδυτική Θέση (ΔΕΘ) προς έκδοση είτε από τράπεζες είτε από άλλους τομείς. Τα ομόλογα περιλαμβάνουν κυρίως κρατικά ομόλογα που αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 95 % των ομολόγων, κατά μέσο όρο. Με άλλα λόγια, οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου αποτελούνται κατά περίπου 75 % από κρατικά ομόλογα και κατά 20 % από των μετοχές που εκδίδονται από τον ιδιωτικό τομέα. Μπορεί να υποστηριχθεί έτσι ότι, ακόμη και αν όλες οι μετοχές θεωρηθούν ως άμεση επένδυση⁴⁰, θα ήταν μια αδύναμη ροή.

⁴⁰ Αν δηλαδή όλες οι μετοχές, ακόμα κι αυτές που είναι κάτω από το όριο του 10%, θεωρούνταν άμεση επένδυση, κάτι που δεν ισχύει, δεν είναι άμεση επένδυση.

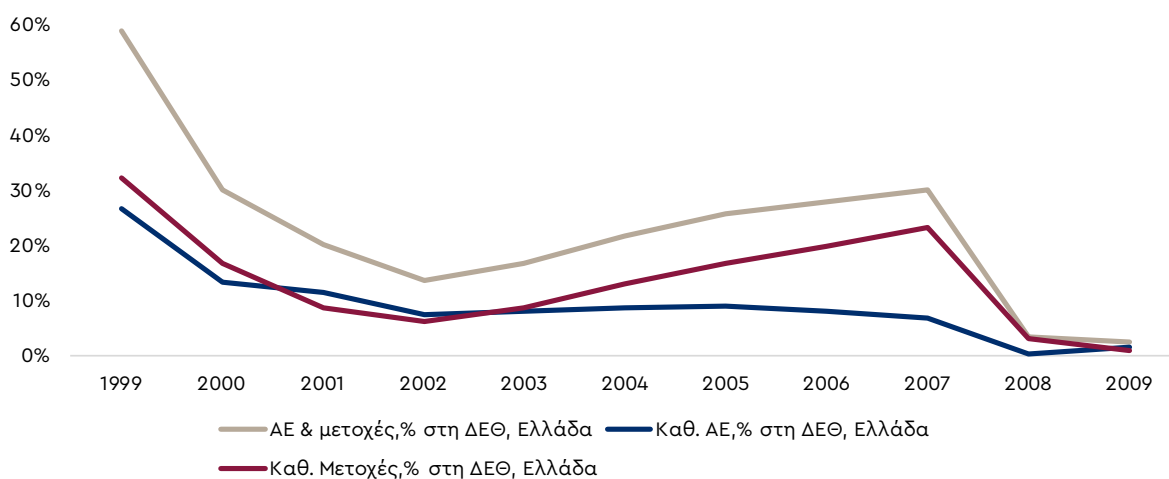
Διάγραμμα 28 Επενδύσεις χαρτοφυλακίου, συστατικά, σε εκατομμύρια ευρώ

Πηγή: ΔΝΤ, ΒΟΡΡ, ΔΕΘ 2010, ίδιοι υπολογισμοί

Οι Βλάχου και Λαμπρινίδης (2011) αποδεικνύουν ότι το μερίδιο των καθαρών επενδύσεων στην ΔΕΘ πέφτει σημαντικά και αυτή η πτώση αναφέρεται τόσο σε τίτλους Άμεσης Ξένης Επένδυσης όσο και σε μετοχές. Όπως φαίνεται από το σχήμα τους, που αναπαράγεται εδώ, οι καθαρές μετοχικές αξίες αυξάνονται από το 2003 μέχρι το 2007 και στη συνέχεια καταρρέουν με την έκρηξη της διεθνούς καπιταλιστικής κρίσης, αποκαλύπτοντας έτσι την ευκολία που παρέχει αυτό το μέσο στο κεφάλαιο για να διαφύγει. Γενικά, με την εισαγωγή του ευρώ, η συνιστώσα της επένδυσης της ΔΕΘ αποδυναμώνεται, επιδεινώνοντας έτσι τη χρηματοδότηση του πρωτογενούς ελλείμματος της χώρας (Vlachou & Labrinidis, 2011).

Διάγραμμα 29 Μερίδια των επενδυτικών συστατικών της ΔΕΘ.

Πηγή: Βλάχου και Λαμπρινίδης (2011)

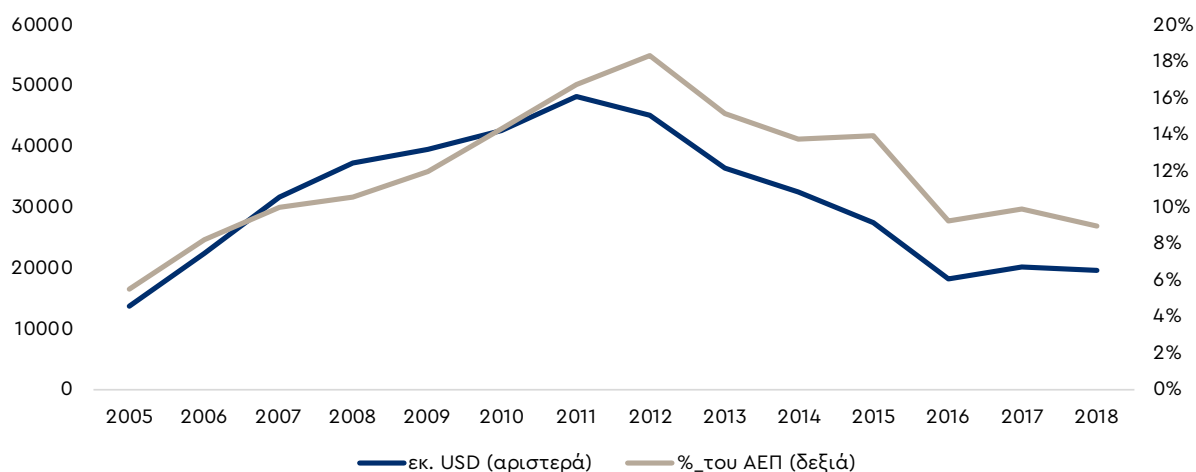
Δεδομένου ότι υπάρχει ανάγκη για χρηματοδότηση από τη μία πλευρά, κερδοφόρες ευκαιρίες από την άλλη, και αυτή η χρηματοδότηση δεν συμβαίνει με τη μορφή της άμεσης επένδυσης ή επενδύσεων χαρτοφυλακίου, δεν είναι καμία κατάπληξη ότι το χρέος αυξήθηκε συστηματικά και είναι κυρίως το ιδιωτικό χρέος στο οποίο αναφερόμαστε (Lapavitsas et al., 2012).

Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι και άλλες διαδικασίες είναι υπεύθυνες για τον δανεισμό και σχετίζονται με τη χρηματιστικοποίηση, την ιδιωτική και την κρατική δαπάνη. Αυτό που είναι σχετικό με τη συζήτηση εδώ είναι ότι οι χώρες του πυρήνα της ΕΕ δάνεισαν χρήματα, έτσι ώστε η Ελλάδα να συνεχίζει να εισαγάγει και να καταναλώνει τα προϊόντα της μεταποίησης των μονοπωλίων που εδρεύουν εκεί (Lapavitsas et al., 2012).

«Με το ευρώ καλύτερα»

Αν ισχύει για ένα τομέα η διαφημιστική καμπάνια «με το ευρώ καλύτερα» αυτή είναι η εξαγωγή κεφαλαίου. Η τελευταία ευνοήθηκε από το ευρώ επειδή το ελληνικό κεφάλαιο, απέκτησε άμεση πρόσβαση σε παγκόσμιο χρήμα. Το διάγραμμα 30 δείχνει αυτήν την έκρηξη στην εξαγωγή κεφαλαίου. Από 13,6 δις δολάρια και 5,5% το 2005, οι εξαγωγές κεφαλαίου με την μορφή των ΑΞΕ, έφτασαν τα 48 δις και 16,7% το 2011. Το 2012 μάλιστα έφτασαν και το 18,3%.

Διάγραμμα 30 Εξαγωγή Άμεσων Ξένων Επενδύσεων, απόθεμα, σε εκ.USD (αριστερά) και ως ποσοστό του ΑΕΠ (δεξιά).

Πηγή: ΟΟΣΑ

Θα πρέπει να σημειωθούν εδώ τα εξής. Πρώτον, η εκτίναξη των ΑΞΕ δείχνει μεταφορά παραγωγικής δραστηριότητας στο εξωτερικό, κάτι άλλωστε που συνάδει και με πληθώρα δημοσιευμάτων στον Τύπο⁴¹. Δεύτερον, όπως είπαμε και παραπάνω οι ΑΞΕ δεν αποτελούν το σύνολο των επενδύσεων στο εξωτερικό. Δεν μπορούν να γίνουν υποθέσεις για τις επενδύσεις χαρτοφυλακίου. Σίγουρα όμως οι τελευταίες θα αυξάνουν κι άλλο το ποσό της επένδυσης στο εξωτερικό. Τρίτον, η Ελλάδα βρίσκεται χαμηλά στην εξαγωγή κεφαλαίου έστω και μόνο με τη μορφή ΑΞΕ σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρωζώνης (σε ποσοστό επί του ΑΕΠ βρίσκεται στην τελευταία τριάδα, ανάμεσα στη Σλοβενία και τη Σλοβακία). Όμως το ποσό της εξαγωγής κεφαλαίου είναι σημαντικό σε σχέση με τις χώρες προορισμού, όπως θα δούμε και παρακάτω. Τέταρτον, είναι δεδομένο ότι η εξαγωγή κεφαλαίου υποκαθιστά και τις εξαγωγές πέρα από παραγωγική δραστηριότητα και μάλιστα σε πολλαπλάσιο βαθμό, ενώ υποκρύπτει και αυξημένες εισαγωγές από παραγωγή ελληνικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό που απευθύνεται στην ελληνική αγορά. Πέμπτον, θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον, αν και ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της έρευνας, να εξεταστεί η συσχέτιση της αύξησης του δανεισμού στην Ελλάδα, που αποδίδεται συλλήβδην και χυδαία στην κατανάλωση, με την εξαγωγή κεφαλαίου. Σίγουρα, ένα σημαντικό μέρος της εξαγωγής κεφαλαίου έγινε με δανεισμό. Έκτον, η εξαγωγή κεφαλαίου συνεχίζεται ακόμα και μετά το ξέσπασμα της κρίσης, ενδεχομένως και ως αντίδραση στην κρίση, γεγονός που υπονομεύει το εμπορικό ισοζύγιο⁴².

Παρ' όλες τις προϋποθέσεις για την ελεύθερη μετακίνηση κεφαλαίων εντός της Ευρωζώνης, για την Ελλάδα αυτές οι προϋποθέσεις είχαν ως αποτέλεσμα τα κεφάλαια να κυκλοφορούν κυρίως εκτός ευρωζώνης. Αυτό είναι το αποτέλεσμα της επέκτασης των ελληνικών επιχειρήσεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, διατηρώντας παράλληλα μια προνομιακή σχέση με την Κύπρο. Η επέκταση αυτή ξεκίνησε πριν από το ευρώ, αλλά μετά την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ και την ΕΕ (Corliras, 2010). «Τα Βαλκάνια θεωρούνται ενιαίος οικονομικός χώρος (Psiroukis, 1993) και η επέκταση των ελληνικών τραπεζών σε αυτόν αποσκοπούν στη βελτίωση της κερδοφορίας τους, λαμβάνοντας υπόψη την ωριμότητα της ελληνικής αγοράς, ιδιαίτερα στη λιανική τραπεζική (Lidorikis

41 Ενδεικτικά μόνο μπορεί κανείς να παραθέσει μερικά από αυτά (Ανέστης Ντόκας, 2016; Απόστολος Σκουμπούρης, 2018; Δημήτρης Μαρκόπουλος, 2018; Εμμανουήλ, 2018; Καλαϊτζόγλου, 2003).

42 Πέρα από το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών που επηρεάζεται άμεσα, επηρεάζεται και το εμπορικό ισοζύγιο, γιατί πλέον το εμπόριο διεξάγεται από τις θυγατρικές (μονάδες στο εξωτερικό). Υποθέστε μια εμπορική συναλλαγή μεταξύ μιας επιχείρησης που παράγει στην Ελλάδα και ενός αγοραστή στο εξωτερικό. Πριν την μεταφορά παραγωγικής δυναμικότητας στο εξωτερικό η συναλλαγή θεωρούνταν ως εξαγωγή από την Ελλάδα. Παράλληλα η μονάδα κάλυπτε και μέρος της εγχώριας ζήτησης. Αυτή η παραγωγή μετατρέπεται σε εισαγωγή στην Ελλάδα, ενώ μειώνονται οι εξαγωγές (χωρίς να αλλάξουν ο προμηθευτής και ο αγοραστής).

A., 2005). Υπήρξε σημαντικός αριθμός ελληνικών επιχειρήσεων που δημιούργησαν κέντρα αποθήκευσης (logistics), εγκαταστάσεις παραγωγής, θυγατρικές κ.λπ. στα Βαλκάνια. Οι επιχειρήσεις αυτές είχαν σημαντικούς λόγους να επεκταθούν σε ξένες αγορές, όπως ο κορεσμός της εγχώριας αγοράς, η εντατικοποίηση του ανταγωνισμού, το χαμηλό κόστος παραγωγής, η αφθονία φθηνών πρώτων υλών, το μέγεθος της αγοράς κ.λπ. Οι τράπεζες αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν την πελατεία τους (Chatzidimitriou G., 1997), έχοντας επίγνωση του πιστωτικού κινδύνου στην Ελλάδα (Mantzounis D., 2005.)» (Chouliaras & Bogas, 2011)⁴³.

Σύμφωνα με την Ελληνική Ένωση Τραπεζών, η επένδυση στα Βαλκάνια είναι στρατηγική, ακολουθώντας περισσότερες από 8.000 ελληνικές εταιρείες. Οι χώρες αυτές είναι από τους σημαντικότερους εμπορικούς εταίρους της Ελλάδας, καθώς το 27% των ελληνικών εξαγωγών κατευθύνεται σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Hellenic Bank Association, 2011). Αυτό εξηγεί επίσης τη σχέση των ελληνικών τραπεζών τόσο με τράπεζες όσο και με μη τράπεζες. Η αδύναμη παρουσία ελλήνων κεφαλαιοκρατών σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης βρίσκεται πίσω από τις αδύναμες ροές (ιδίως τα δάνεια) προς άλλες μη τράπεζες.

Από τις πιο ευνοημένες, λόγω της προνομιακής πρόσβασης σε δανειακό κεφάλαιο σε ευρώ, οι ελληνικές τράπεζες άδραξαν την ευκαιρία να εκδώσουν υποχρεώσεις σε ευρώ για να εισέλθουν στις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας εξαγοράζοντας πρώην κρατικές τράπεζες. Η παρουσία τους ήταν σημαντική, ερχόμενες δεύτερες στη Σερβία στα τέλη του 2009 με μερίδιο που έφτανε το 20,8% (Cetkovic, 2011). Σύμφωνα με τους Radulescu, Banica, & Polychronidou (2015), «η Ελλάδα έχει σημαντική παρουσία στην περιοχή της ΚΑΕ [ΓΛ: Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη]. Είναι μία από τις χώρες των οποίων οι κύριες τράπεζες είναι επίσης παρούσες στη Ρουμανία και στην περιοχή της ΚΑΕ μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών». Το 2010, οι ελληνικές τράπεζες ήταν παρούσες σε 16 χώρες με συνολικό ενεργητικό που ανήλθε σε 90,4 δις. Η πρώτη χώρα στον κατάλογο ήταν η Τουρκία (23,3 δις ευρώ) ακολουθούμενη από τη Ρουμανία (17,5 δις ευρώ), την Κύπρο (14 δις ευρώ), τη Βουλγαρία (11,5 δις ευρώ), το Ηνωμένο Βασίλειο (6,8 δις ευρώ), την Πολωνία (5,5 δις ευρώ) και τη Σερβία (5 δις ευρώ). Οι χώρες των Βαλκανίων, της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, της Τουρκίας και της Κύπρου προσέλκυσαν το 92% του συνολικού ενεργητικού των ελληνικών τραπεζών στο εξωτερικό. Επιπλέον, το μερίδιο αγοράς τους ήταν περίπου 20% στη Ρουμανία και τη Σερβία και πάνω από 20% στην Αλβανία, τη Βουλγαρία και τη Βόρεια Μακεδονία. Αξίζει

---

43 Μετάφραση κειμένου από τα αγγλικά: Γιώργος Λαμπρινίδης

επίσης να σημειωθεί ότι 49.258 εργαζόμενοι επάνδρωναν 3.466 υποκαταστήματα και θυγατρικές. Και τα δύο στοιχεία ανήλθαν στο 99% του συνόλου των εργαζομένων και των υποκαταστημάτων του εξωτερικού (Hellenic Bank Association, 2011).

Συμπερασματικά, η εξαγωγή κεφαλαίου έγινε κυρίαρχη στρατηγική της ελληνικής αστικής τάξης και διαμόρφωσε αναλόγως και την προσκόλλησή της στο ευρώ. Το ελληνικό κεφάλαιο αξιοποίησε την ανισομετρία μεταξύ χωρών, που εντάθηκε με την είσοδο της Ελλάδας στο ευρώ, και επεκτάθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα της καπιταλιστικής ιεραρχίας, και ιδιαίτερα στην Τουρκία, τα Βαλκάνια και την Κύπρο, ενώ υποδέχθηκε ροές από τα παραπάνω στρώματα⁴⁴. Το ελληνικό τραπεζικό σύστημα ακολούθησε το πελατολόγιο του στην επέκταση του τελευταίου, καταλαμβάνοντας ταυτόχρονα σημαντική θέση στις παραπάνω χώρες. Ταυτόχρονα όμως, αυτή η επιλογή οδήγησε αναγκαστικά σε χαμηλή ενσωμάτωση σε όρους ροών κεφαλαίου της Ελλάδας στην Ευρωζώνη κατά τα καλά έτη.

Στα πρόθυρα της κρίσης

Μέχρι εδώ αντιμετωπίσαμε την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας κατά τα χρόνια της ολοκλήρωσης στην ΕΕ και την ΟΝΕ. Εξετάσαμε 6 τομείς που συνάδουν περισσότερο με μια μαρξιστική προσέγγιση, αναδιατάσσοντας τα δεδομένα που παρέχονται από πολλές πηγές. Η κύρια σύγχυση προκύπτει κατά την εξέταση των παραγωγικών υπηρεσιών, οι οποίες αποτελούν κλάδους του βιομηχανικού τομέα, αν και ταυτίζονται με τις υπηρεσίες από την κυρίαρχη θεωρία. Αυτό οδηγεί στον εκχυδαϊσμό των επιχειρημάτων σχετικά με την παραγωγική βάση της χώρας.

Ανακεφαλαιώνοντας τα αποτελέσματα της παραπάνω ανάλυσης, μπορούμε να πούμε ότι, με την προσχώρηση στην ενιαία αγορά, η πτώση της συμβολής του γεωργικού τομέα στην ΑΠΑ γίνεται πιο γρήγορα και σε μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι θα συνέβαινε λόγω της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η πτώση αυτή γίνεται μέσα από τον καταμερισμό εργασίας που επιβάλλεται και από την ΚΑΠ και όχι με όρους ανταγωνιστικότητας ή εθνικού σχεδιασμού. Η παρατήρηση αυτή γίνεται πάντα σε συσχέτιση με τον κλάδο της αγροτοβιομηχανίας που επηρεάζεται άμεσα από τις εξελίξεις στον αγροτικό τομέα (και θετικά και αρνητικά).

---

⁴⁴ Για το θέμα χρειάζεται ιδιαίτερη ανάλυση που ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσης έρευνας. Μια έκθεση του ΟΑΣΑ εκτιμούσε ότι το 2013 στις ξένες επιχειρήσεις στην Ελλάδα αναλογούσε το 5% στον ιδιωτικό τομέα και το 11% της ΑΠΑ του ιδιωτικού τομέα, εξαιρουμένων των κλάδων της αγροτικής παραγωγής και της πίστης (OECD, 2017).

Τα αποτελέσματα της πολιτικής αυτής είναι πολλαπλά και αρνητικά για τη δομή της οικονομίας. Οι μικρομεσαίοι αγρότες μετατρέπονται συνεχώς σε εργαζόμενους της πόλης ή της υπαίθρου, συμβάλλοντας στην αύξηση της ανεργίας. Όπως είδαμε και παραπάνω, οι εισαγωγές τροφίμων, ποτών και καπνού από την ΕΕ αυξήθηκαν. Το εμπορικό έλλειμμα διευρύνθηκε και ενίσχυσε τις απαιτήσεις για χρηματοδότηση. Η επισιτιστική εξάρτηση της χώρας αυξήθηκε, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ένα πολύ αυστηρό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της κρίσης. Ωστόσο, η αύξηση της επισιτιστικής εξάρτησης δεν προέρχεται μόνο από την ΚΑΠ, αλλά και από τη συγκέντρωση του λιανικού εμπορίου τροφίμων και ποτών. Μεγάλες ξένες εταιρείες ανέλαβαν τις περισσότερες εγχώριες αλυσίδες των σούπερ μάρκετ και άλλων καταστημάτων πώλησης κατά τα έτη μετά το 1992. Αυτά τα ξένα μονοπώλια συνδέονται στενά με τα διεθνή μονοπώλια παραγωγής τροφίμων, υπονομεύοντας έτσι τον εγχώριο γεωργικό τομέα.

Στον βιομηχανικό τομέα, η ΟΝΕ λειτούργησε θετικά, δεδομένου ότι η πτωτική τάση του τομέα, η οποία ξεκίνησε το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, αντιστράφηκε και η συμβολή του τομέα στην ΑΠΑ σταθεροποιήθηκε σε ελαφρώς πάνω από 30%. Ειδικότερα, η συμβολή των ορυχείων και των λατομείων στην ΑΠΑ ήταν πολύ χαμηλή και μειώθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Σε συνδυασμό με τις υψηλές και αυξανόμενες τιμές του πετρελαίου, η εξάρτηση από το πετρέλαιο οδήγησε αναγκαστικά στην επέκταση του εμπορικού ελλείμματος των προϊόντων που σχετίζονται με την ενέργεια. Η παροχή ενέργειας, φυσικού αερίου και νερού ήταν επίσης πολύ χαμηλή και μειούμενη ως ποσοστό της ΑΠΑ, καθ' όλη την περίοδο. Η δυναμικότερη βιομηχανία της χώρας, αυτή της βιομηχανίας κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, δέρματος και υποδημάτων, μειώνεται συστηματικά. Η ολοκλήρωση στην Ευρωπαϊκή ενιαία αγορά επηρέασε αρνητικά τον τομέα μέσω πολλών παράλληλων διαδικασιών.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, το εμπορικό έλλειμμα των προϊόντων της μεταποίησης, τόσο των μέσων παραγωγής (μηχανήματα και εξοπλισμός μεταφορών και μέρος των άλλων προϊόντων μεταποίησης) όσο και των μέσων διαβίωσης (μέρος άλλων προϊόντων μεταποίησης και των τροφίμων) έχει αυξηθεί σημαντικά. Η αύξηση αυτή ήταν τόσο απέναντι στις χώρες της ΕΕ όσο και τις χώρες εκτός ΕΕ, αλλά οι πρώτες ήταν προφανώς πιο ωφελημένες. Μια περαιτέρω ανάλυση θα αποκάλυπτε τις χώρες του πυρήνα της ΕΕ ως τις πλέον επωφελοούμενες (Laravitsas et al., 2012; Vlachou, 2012). Επιπλέον, η πτώση της τοπικής βιομηχανίας χημικών προϊόντων και συναφών προϊόντων αύξησε τις εισαγωγές από τις χώρες της ΕΕ και το εμπορικό έλλειμμα με τις τελευταίες.

Οι κλάδοι του βιομηχανικού τομέα που επωφελήθηκαν περισσότερο ήταν οι κατασκευές, οι μεταφορές, η αποθήκευση και η επικοινωνία, καθώς και η βιομηχανία του άνθρακα και της διύλισης πετρελαίου. Σχετίζονταν με την ένταξη της Ελλάδας στην ενιαία αγορά και την εξειδίκευση της Ελλάδας από τότε που η χώρα έγινε γέφυρα μεταξύ ΕΕ και Ανατολής, ένας ενεργειακός και εμπορικός δρόμος για τη ροή των βασικών προϊόντων. Αυτό επιβλήθηκε επίσης με την έλευση φθηνού, ειδικευμένου εργατικού δυναμικού από τις διαλυμένες λαϊκές δημοκρατίες σε όλη την Ελλάδα και, ειδικότερα, από την Αλβανία, στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Μια δεύτερη ώθηση δόθηκε από την ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων στις αρχές της δεκαετίας του 2000, καθώς πολλές υποδομές που κατασκευάστηκαν ή αναβαθμίστηκαν με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες (δρόμοι, αεροδρόμια, λιμάνια) ήταν στην πραγματικότητα απαραίτητες για την Ελλάδα για να παίξει το ρόλο της ως η πύλη εισόδου της ΕΕ προς ανατολάς. Οι τομείς αυτοί ήταν, όπως αναμενόταν, αυτοί που προσέλκυσαν τις περισσότερες άμεσες επενδύσεις.

Αν και το εμπόριο αυξήθηκε ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην ΕΕ, ο αντίστοιχος τομέας δεν αντέδρασε ιδιαίτερα. Στην πραγματικότητα μειώθηκε κατά τα έτη της ένταξης στην ΕΕ και επανήρθε κατά τα επόμενα έτη της ΟΝΕ. Η αύξηση της απασχόλησης στον τομέα, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης επιβραδύνθηκε και παγώνει μετά το 2005, ενώ η αυτοαπασχόληση κάνει βουτιά, ιδίως στο λιανικό εμπόριο. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν έντονα τις διαδικασίες συγκεντροποίησης, αφενός, και την είσοδο ξένου κεφαλαίου, αφετέρου, που σημειώθηκαν στον τομέα μετά την προσχώρηση στην ενιαία αγορά. Ως εκ τούτου, οι εργαζόμενοι και οι αυτοαπασχολούμενοι δεν επωφελήθηκαν από την αύξηση της σημασίας της θέσης της Ελλάδας για την ΕΕ και την επακόλουθη αύξηση του εμπορίου· ούτε ο τομέας στο σύνολό του. Αντιθέτως, τα οφέλη αυτής της εξειδίκευσης της χώρας πήγαν στις τσέπες των μεγάλων μονοπωλίων.

Ο τομέας της Πίστης ακολούθησε μια παρόμοια πορεία. Κατά τα χρόνια μετά το 1992, η συνεισφορά του τομέα αυξήθηκε. Η καρδιά του τομέα όμως ήταν τότε στα χέρια του κράτους. Η ενιαία αγορά έφερε εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις των τραπεζών, πάγωμα της απασχόλησης, εισροή ξένων κεφαλαίων, στασιμότητα στον τομέα όσον αφορά τη συμβολή της στην ΑΠΑ· έφερε επίσης ευημερία όσον αφορά τα οικονομικά κέρδη, λόγω της διαδικασίας της χρηματιστικοποίησης.

Οι Υπηρεσίες ήταν επίσης ένας μεγάλος νικητής της ολοκλήρωσης στην ΕΕ και στην ΟΝΕ. Το κοινό νόμισμα και ο έλεγχος του πληθωρισμού, η ευκολία μετακίνησης λόγω της κατάργησης των θεσμικών φραγμών και λόγω της βελτίωσης των υποδομών

έφεραν την Ελλάδα πιο κοντά στους τουρίστες και τους ταξιδιωτικούς πράκτορες της Βόρειας Ευρώπης.

Τέλος, το κράτος είδε τη συμβολή του στην ΑΠΑ να αυξάνεται, αντιπροσωπεύοντας σχεδόν το ένα τρίτο του συνολικού έμμισθου εργατικού δυναμικού. Ωστόσο, στα χρόνια της ΕΕ, και ιδίως της ΟΝΕ, οι τάσεις αυτές έχουν επιβραδυνθεί. Σημειώστε ότι το κράτος ανέλαβε επίσης μεγάλα έργα υποδομής. Στα χρόνια της ΟΝΕ, η συνιστώσα που αυξάνεται περισσότερο είναι αυτή που σχετίζεται με τη δημόσια διοίκηση και την άμυνα, ενώ η υγεία και η εκπαίδευση είναι σχεδόν παγωμένες.

Κατά μία έννοια, η Ελλάδα ενσωματώθηκε στην ευρωπαϊκή αγορά και την ευρωζώνη: α) ως κόμβος διύλισης και μεταφοράς πετρελαίου, διαχείρισης, τραπεζικής, μεταφορών και logistics του βορειοευρωπαϊκού βιομηχανικού κεφαλαίου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, β) ως ορμητήριο για την εξαγωγή βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου στην ίδια περιοχή και (γ) ως τουριστικός παράδεισος για τους βορειοευρωπαίους (κυρίως Βρετανούς και Γερμανούς) εργαζόμενους. Θα μπορούσαμε σχηματικά να πούμε ότι οι παραπάνω είναι τρεις πυλώνες ενός μοντέλου εξωστρέφειας που ακολούθησε η Ευρωπαϊκή και Ευρωζωνική Ελλάδα.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης που περιγράφεται παραπάνω ήταν σημαντική για το χρέος της Ελλάδας. Όπως δείχθηκε, η διαρθρωτική ανάγκη για χρηματοδότηση δεν ικανοποιήθηκε μέσω άμεσων επενδύσεων ή επενδύσεων χαρτοφυλακίου. Με το ξέσπασμα της κρίσης, αποδείχθηκε ότι το επενδεδυμένο κεφάλαιο υπό τη συγκεκριμένη μορφή των επενδύσεων χαρτοφυλακίου μπορεί να απελευθερωθεί εύκολα.

Η αναδιάρθρωση όμως ήταν επίσης σημαντική για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας στην κρίση. Είναι προφανές ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να ελέγξει την ανάκαμψη, δεδομένου ότι αυτό θα είναι το αποτέλεσμα της ανάκαμψης των κύριων εμπορικών και χρηματοπιστωτικών εταίρων της και δεδομένου ότι ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας και αυτός που αναπτύχθηκε στην ΕΕ δεν αμφισβητείται. Για παράδειγμα, η άμεσα επικείμενη αναθεώρηση της ΚΑΠ (2020–2027) δεν είναι καν στην ημερήσια διάταξη καμιάς ελληνικής κυβέρνησης, πόσο μάλλον η διαμόρφωση αιτημάτων προς όφελος της ελληνικής μικρής αγροτιάς. Αντίθετα, από τους στόχους της περικοπής του προϋπολογισμού και της εξομίωσης των άμεσων ενισχύσεων μεταξύ των κρατών-μελών διαφαίνεται ότι η θέση των Ελλήνων αγροτών και δη των μικρών θα επιδεινωθεί.

Κρίση και πάλι κρίση

Εισαγωγή

Η κρίση που πλήττει την ελληνική οικονομία τα τελευταία 10 χρόνια είναι πολύ σοβαρή. Από τα τέλη του 2007 μέχρι τα τέλη του 2016 το ΑΕΠ συρρικνώθηκε κατά 26,5% ή 66,3 δις Ευρώ. Οι αλλαγές είναι μεγάλες και εμφανείς. Η πτώση του βιοτικού επιπέδου και η παγίωσή του σε νέο χαμηλότερο επίπεδο, η μετανάστευση πάνω από μισό εκατομμύριο Ελλήνων στο εξωτερικό, η παγίωση της ανεργίας και κυρίως του πιο σκοτεινού τμήματός της, της μακροχρόνιας ανεργίας, το κλείσιμο πάρα πολλών επιχειρήσεων, η εξάρτηση μέρους του πληθυσμού από τα κρατικά επιδόματα ή το εισόδημα τρίτων, τα χαμένα εργασιακά δικαιώματα δεκαετιών (όπως η κατάργηση των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας και ο καθορισμός του κατώτατου μισθού με νόμο, 13η και 14η σύνταξη, το δώρο για τους εργαζόμενους του Δημοσίου, η συστηματική παραβίαση της κυριακάτικης αργίας), η χειροτέρευση του συστήματος υγείας, η κατάρρευση του συστήματος πρόνοιας και άλλα πολλά είναι ανοιχτές πληγές στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας που έχουν βαθιές οικονομικές ρίζες και επιπτώσεις.

Η βιβλιογραφία για την κρίση αυτή είναι μεγάλη⁴⁵, καθώς η κρίση αγκάλιασε όλα τα μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα, προκάλεσε πρωτόγνωρες πολιτικές διαχείρισης από τη μεριά του κράτους και έφερε στην επιφάνεια πολλές και ενδιαφέρουσες παθογένειες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Τα ερωτήματα είναι ανοιχτά και αφορούν στη φύση της κρίσης, το μηχανισμό πυροδότησης και εξάπλωσης, τη διάρκεια και τα σημεία-σταθμούς της, την αξιολόγηση των πολιτικών διαχείρισής της και τις προοπτικές ανάκαμψης, εντός ή εκτός του πλαισίου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η παρούσα έρευνα δεν αποβλέπει στην συμβολή σε αυτήν τη συζήτηση που βρίσκεται σε εξέλιξη. Ακόμα περισσότερο, το ιστορικό της παγκόσμιας αλλά και της ελληνικής καπιταλιστικής κρίσης θεωρείται δεδομένο.

Αυτό που θα εξεταστεί σε αυτό το μέρος είναι η επίδραση της κρίσης στον καταμερισμό εργασίας που είχε διαμορφωθεί μέχρι το ξέσπασμά της. Έμφαση, όπως είναι αναμενόμενο από τις προδιαγραφές της έρευνας, θα δοθεί στο βιομηχανικό

---

45 Επίσης, οι προσεγγίσεις είναι πολλές, ακόμα και από μαρξιστική σκοπιά (Fine, 2011; Lapavitsas, 2009; McNally, 2011; Shaikh, 2011; Varoufakis, 2011; Wolff, 2011). Επίσης, υπάρχουν διάφορες εξηγήσεις από την κυρίαρχη οικονομική θεωρία. Οι εξηγήσεις αυτές τονίζουν τα λάθη πολιτικής και δεν αναγνωρίζουν τα δομικά προβλήματα και δη τους θεμελιώδεις μηχανισμούς του καπιταλιστικού συστήματος. Μια σύνοψη και κριτική αυτών των προσεγγίσεων υπάρχει στους Μαυρουδέα και Παϊταρίδη (2015a, Chapter 1). Σε πρώτη ανάγνωση της ίδιας της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας τονίζονται σαν αιτίες τα δημοσιονομικά ελλείμματα, καθώς και θεσμικές παραμέτρους ή άλλες οικονομικές συμπεριφορές (Stournaras, 2019; Βαγιάνος et al., 2017).

κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, διερευνούμε αν οι τάσεις εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας επιταχύνθηκαν ή ανατράπηκαν. Απώτερος σκοπός είναι να σκιαγραφηθούν η δομή, οι προοπτικές και οι προκλήσεις της ελληνικής οικονομίας στα πρόθυρα μιας, απ' ό,τι φαίνεται, αναπόφευκτης νέας κρίσης.

Αν και αυτό το μέρος δεν αξιώνει την παρουσίαση της, έστω πολύ σχετικής με τη στενή έννοια, βιβλιογραφίας για την καπιταλιστική κρίση στην Ελλάδα, ο αναγνώστης καλείται να ανατρέξει σε κάποιες βασικές αναφορές από την οπτική αυτής της έρευνας (Konstantinidis & Vlachou, 2016a, 2016b; Lapavitsas et al., 2012; Mavroudeas, 2015a, 2015b; Vlachou, 2012; Vlachou & Labrinidis, 2011; Βλάχου, Θεοχαράκης, & Μυλωνάκης, 2011; Γράβαρης, Γιακούλας, Βατικιώτης, Θανόπουλος, & Δασκαλάκης, 2019). Επίσης χρήσιμες θεωρούνται και μια σειρά από αναφορές που κινούνται στον αντίποδα αυτής της έρευνας, αλλά αποδεικνύουν κάποια επιχειρήματά της, είτε άμεσα είτε έμμεσα (Hardouvelis & Gkionis, 2016; Panageotou, 2017; Stournaras, 2019; Tsigotis, 2019; Παπαϊωάννου, 2013).

Τα βασικά χαρακτηριστικά της ανάλυσης εδώ αναπτύχθηκαν στο θεωρητικό μέρος. Τονίζεται η έμφαση στην κλαδική ανάλυση για την ανάδειξη του ειδικού καταμερισμού εργασίας της χώρας και της ανισόμετρης καπιταλιστικής ανάπτυξης που εμφανίζεται μεταξύ επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου, κλάδων και οικονομιών, εντός ΕΕ και ευρωζώνης ή εκτός.

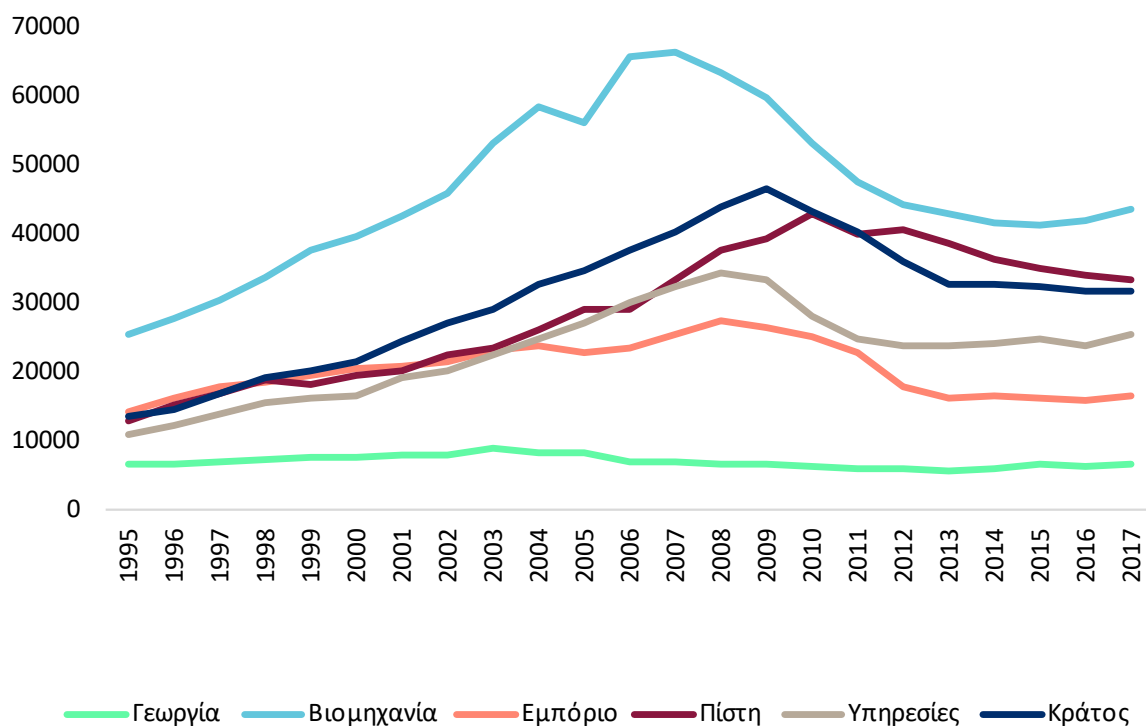
Ως ορόσημο υιοθετείται συμβατικά το 2008, αν και σε διάφορες περιστάσεις και φαινόμενα υπάρχουν διαφορετικά ορόσημα. Επίσης, λαμβάνεται υπόψη ότι η κρίση είχε δύο φάσεις, αν και η δεύτερη περίοδος της κρίσης (2014-2018) θεωρείται ότι είναι (δεύτερη) χρηματική κρίση, δηλαδή δεύτερη καπιταλιστική κρίση με άλλη μορφή. Το τρίτο μνημόνιο και τα, κακώς, λεγόμενα «capital controls» (Καλοκαίρι 2015) είναι τα βασικά μέτρα διαχείρισης αυτής της δεύτερης κρίσης. Η περίοδος μετά τη δεύτερη αυτή κρίση (2018-2020) θεωρείται ως περίοδος ύφεσης που είναι πολύ τυπική για τον καπιταλιστικό κύκλο.

Η έκθεση του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019 για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (Γράβαρης et al., 2019) κάνει μια εξαιρετικά χρήσιμη για τους σκοπούς αυτής της έρευνας ανάλυση των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών για την περίοδο της κρίσης που θεωρείται προαπαιτούμενη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα εξετάσουμε την εξέλιξη των έξι κλάδων αυτής της έρευνας. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στον κλάδο της βιομηχανίας, ενώ θα επιχειρήσουμε την αξιολόγηση της διάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας. Τέλος, θα παρουσιάσουμε τις πιο σημαντικές προκλήσεις και την πιθανή απόκριση της ελληνικής οικονομίας και ειδικά του βιομηχανικού κεφαλαίου, βασιζόμενοι στην σημερινή θέση του τελευταίου.

Το μοντέλο της εξωστρέφειας στο κρεβάτι του Προκρούστη

Η γενική εικόνα των κλάδων, δίνεται και πάλι από την ΑΠΑ. Χρησιμοποιείται η ίδια βάση δεδομένων (EUKLEMS), αλλά σε νεότερη έκδοσή της (Stehrer, Bykova, Jäger, Reiter, & Schwarzhappel, 2019). Η χρονοσειρά εκτείνεται από το 1995 έως το 2017. Αυτή τη φορά όμως θα ξεκινήσουμε από τα απόλυτα μεγέθη, καθώς η οικονομία την περίοδο της κρίσης βρισκόταν σε ελεύθερη πτώση. Μια σχετική μείωση ενός τομέα θα σήμαινε λοιπόν πτώση μεγαλύτερη από το μέσο όρο, ενώ μια σχετική αύξηση θα σήμαινε είτε πτώση μικρότερη από το μέσο όρο, είτε και αύξηση.

Διάγραμμα 31 ΑΠΑ ανά τομέα, εκ. ευρώ.

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

Το πρώτο πράγμα που παρατηρούμε είναι ότι η βιομηχανία ήταν ο πιο ευαίσθητος τομέας στην κρίση, εκεί δηλαδή που εκδηλώθηκε η κρίση πρώτα, αφού η ανοδική πορεία της συσσώρευσης αναχαιτίστηκε το 2007 και ανατράπηκε από το 2008 κιόλας. Από κοντά, αλλά με αισθητή χρονοκαθυστέρηση, πιο αργές και πιο ήπιες αντιδράσεις ακολουθούν το εμπόριο και οι υπηρεσίες. Η πτώση είναι μικρότερη σε αυτούς τους κλάδους και διαρκεί λιγότερο. Το κράτος συρρικνώνεται σταθερά μετά το 2009 και μέχρι το 2013.

Αντίθετα, στις τράπεζες η κρίση γίνεται αισθητή το 2011 και η πτώση ξεκινάει μετά το 2013 προετοιμάζοντας το έδαφος για τη δεύτερη κρίση που ξέσπασε στα τέλη του 2014 και οδήγησε στο κλείσιμο των τραπεζών και την επιβολή των (εσφαλμένα) λεγόμενων «κεφαλαιακών ελέγχων» (capital controls) το 2015 (Labrinidis & Lindo, 2021). Οι «κεφαλαιακοί έλεγχοι» (capital controls) μπορούν να χαρακτηριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια ως αυστηροί έλεγχοι στη λειτουργία των καταθέσεων στις ελληνικές τράπεζες και η μορφή τους αποτελεί άμεση απάντηση στην μαζική φυγή καταθέσεων (bank run). Αποτελεί δε, σύμφωνα με τους συγγραφείς, το τρίτο επεισόδιο⁴⁶ όπου το ελληνικό τραπεζικό σύστημα μπήκε σε καραντίνα την περίοδο 2010–2015 από το υπόλοιπο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα, για να παραμείνει σε αυτό. Οι Labrinidis και Lindo (2021) δείχνουν ακόμα πώς οι μηχανισμοί που τέθηκαν σε εφαρμογή για αυτήν την απομόνωση εκπορεύτηκαν από τους κανόνες και τις προϋποθέσεις των ευρωπαϊκών ταμείων «διάσωσης», οι οποίοι κανόνες και προϋποθέσεις περιόρισαν τις ζημίες και τις υποχρεώσεις σε εθνικό επίπεδο.

Η καθυστέρηση λοιπόν στην εκδήλωση της κρίσης στις τράπεζες προφανώς σχετίζεται με τη διαχείριση της κρίσης από το κράτος, τις επανακεφαλαιοποιήσεις των ελληνικών τραπεζών, την αύξηση του μετοχικού τους κεφαλαίου, την ελεγχόμενη συγκεντροποίηση που επήλθε στον κλάδο με την ανάδειξη τεσσάρων συστημικών τραπεζών και την καραντίνα από το ευρωσύστημα. Όλο το πρώτο διάστημα (2007–2010) που η οικονομία βυθιζόταν σε βαθιά κρίση, οι τράπεζες συνέχιζαν να αναπτύσσονται σε όρους ΑΠΑ. Η ίδια εικόνα επιβεβαιώνεται και με την παράθεση των στοιχείων του κύκλου εργασιών. Ακόμα και το συνολικό ενεργητικό των τραπεζών συνεχίζει να αυξάνεται μέχρι τον Ιούνιο του 2010, οπότε έφτασε και στο υψηλότερο σημείο του στα 543,7 δις ευρώ.

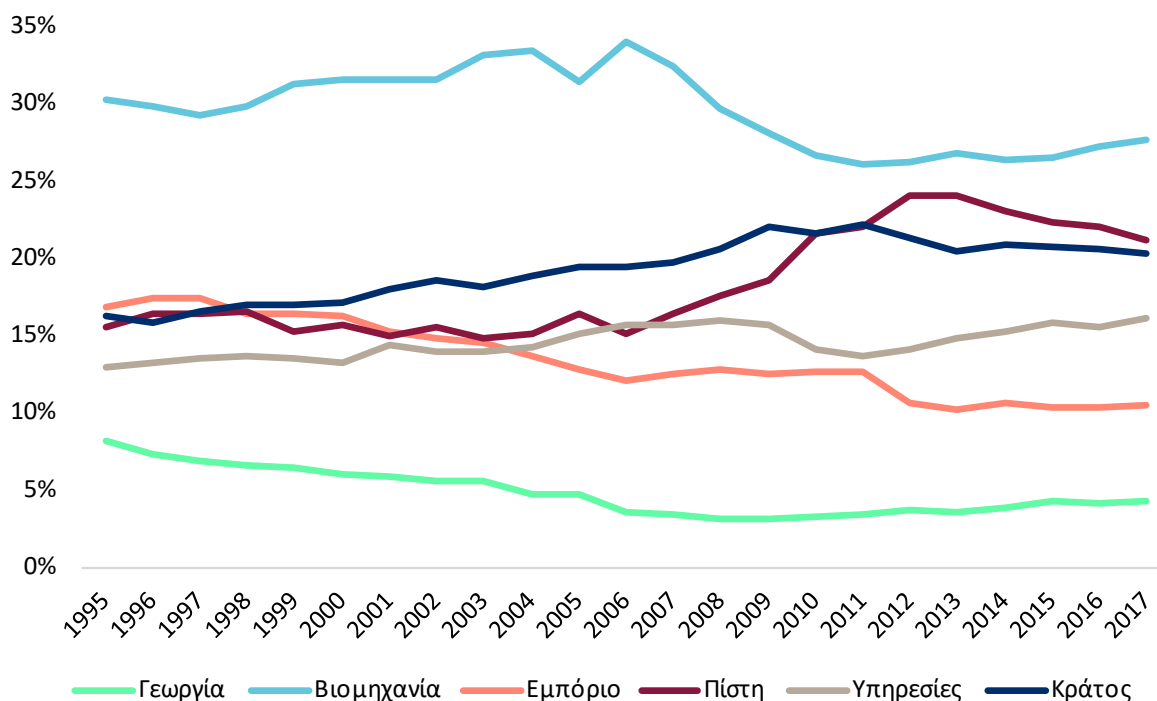
Όπως είναι αναμενόμενο, η σημασία της βιομηχανίας έπεσε στην οικονομία. Εξακολουθεί να είναι ο πιο σημαντικός τομέας της οικονομίας (σε όρους ΑΠΑ, αλλά και κύκλου εργασιών), αλλά με μειωμένη συμμετοχή που βρίσκεται λίγο πάνω από το 26% της συνολικής ΑΠΑ μετά την κρίση. Η σημασία του κλάδου της πίστης βρίσκεται στα προ κρίσης επίπεδα μετά από μια άνοδο και μια περίπου ισόποση πτώση. Το εμπόριο μειώθηκε κατά 3 περίπου μονάδες, ενώ οι υπηρεσίες, μετά από μια αρχική κάμψη, έχουν ανακτήσει ξανά το προ κρίσης επίπεδο. Τέλος, σημαντική είναι η σταθεροποίηση

---

⁴⁶ Υπάρχει και ένα τέταρτο επεισόδιο, το οποίο μάλιστα συνέβη πρώτο, και αφορά στην απόφαση ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών με 28 δις ευρώ το 2008. Το επεισόδιο αυτό δεν εξετάζεται από τους συγγραφείς γιατί βρίσκεται έξω από το πλαίσιο της άμεσης παρέμβασης των μηχανισμών του ευρωπαϊκού τραπεζικού συστήματος.

και οριακή ανάκαμψη της γεωργίας, που σχετίζεται με την αγροτοβιομηχανία, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Διάγραμμα 32 Ποσοστό ΑΠΑ ανά τομέα στο σύνολο.

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

Αναλυτικά, θα ξεκινήσουμε από το κράτος. Παρά τις πολύ μεγάλες μειώσεις στις κοινωνικές δαπάνες, την ραγδαία μείωση του ΠΔΕ, το πάγωμα των προσλήψεων και τις μειώσεις στο προσωπικό, το κράτος αποτελεί ένα μεγάλο τομέα της οικονομίας. Ο λόγος είναι απλός. Οι δαπάνες για άμυνα είναι «ανελαστικές» επειδή κανείς δεν αμφισβητεί τη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ κι επειδή, ακόμα κι εν μέσω οξύτατης κρίσης, η χώρα ήταν ανάμεσα στις ελάχιστες που πλήρωναν κανονικά τη συνδρομή τους⁴⁷

47 Το 2016, εν μέσω "capital controls", ο Μπάρακ Ομπάμα, κατά τη διάρκεια της κοινής συνέντευξης Τύπου με τον πρωθυπουργό Αλέξη Τσίπρα, ευχαρίστησε δημοσίως την Ελλάδα επειδή ήταν ένας από τους 5 μέλη του ΝΑΤΟ που πλήρωνε τακτικά τη συνδρομή του 2% του ΑΕΠ, μαζί με την Εσθονία, την Πολωνία, το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ. Το 2009 η Ελλάδα δαπανούσε το 3,1% του ΑΕΠ, ενώ το 2016 δαπάνησε 2,4% του ΑΕΠ (πάνω κι από το στόχο). Ενδεικτικά, το 2016 η Γαλλία διέθεσε λιγότερο από το 1,8% του ΑΕΠ και η Ιταλία και η Γερμανία λιγότερο από 1,2% (Κουκάκης, 2017). «Η «πτωχή αλλ' έντιμος Ελλάς», μολονότι είχε ουσιαστικώς πτωχεύσει από το 2009, τις διατηρούσε [τις στρατιωτικές δαπάνες, ΓΛ] στα ύψη έως το 2016. Πράγματι, έως το 2014 τις διατήρησε στο ίδιο περίπου ποσοστό σε σχέση με το ΑΕΠ, από τα υψηλότερα στον κόσμο: γύρω στο 2,3%. Για το 2015 και το 2016, εξάλλου, το ΝΑΤΟ προέβλεπε ποσοστό 2,38%, πολύ υψηλότερο από το 1,85% που προέβλεπε ο ελληνικός προϋπολογισμός σε συμφωνία με τις Βρυξέλλες» (Δερτιλής, 2020, pp. 112-113).

(Τσούγκα, 2016). Επίσης, ως γνωστόν, η εύνοια της στήριξης μεγάλων δυνάμεων εξαγοράζεται με συμβόλαια αγοράς όπλων από την πολεμική βιομηχανία αυτών των χωρών. «Και οι κυριότεροι προμηθευτές των ελληνικών και τουρκικών όπλων, Αμερικάνοι αλλά και Ευρωπαίοι, είναι ενθουσιασμένοι» (Δερτιλής, 2020, p. 113). Αυτή είναι η ουσία της ανελαστικότητας των πολεμικών δαπανών.

Έτσι λοιπόν, σε όρους ΑΠΑ πάντα, ενώ ο συνολικός τομέας του κράτους συρρικνώθηκε κατά 31,6% μεταξύ 2009 και 2017, πέφτοντας από τα 46,7 δις στα 31,9 δις, ο τομέας της δημόσιας διοίκησης, άμυνας και υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης μειώθηκε κατά 26%, ενώ ο τομέας της υγείας κατά 45%. Ακόμα λοιπόν κι αν δεν συνυπολογίζει κανείς την ακόμα πιο μεγάλη μείωση της υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης και της δημόσιας διοίκησης, η πτώση στον κλάδο της άμυνας είναι περίπου όση και το ΑΕΠ. Αντίθετα, ο κλάδος της υγείας μειώθηκε σημαντικά, όπως άλλωστε γνωρίζουν όλοι οι κάτοικοι της χώρας, πέφτοντας σε ΑΠΑ κάτω από τα 7 δις ετησίως το 2017, με κύκλο εργασιών στα 10 δις (από 12,5 δις και 17,8 δις αντίστοιχα το 2009). Σε ποσοστό, η ΑΠΑ μειώθηκε κατά 45% και ο κύκλος εργασιών κατά 42,4%.

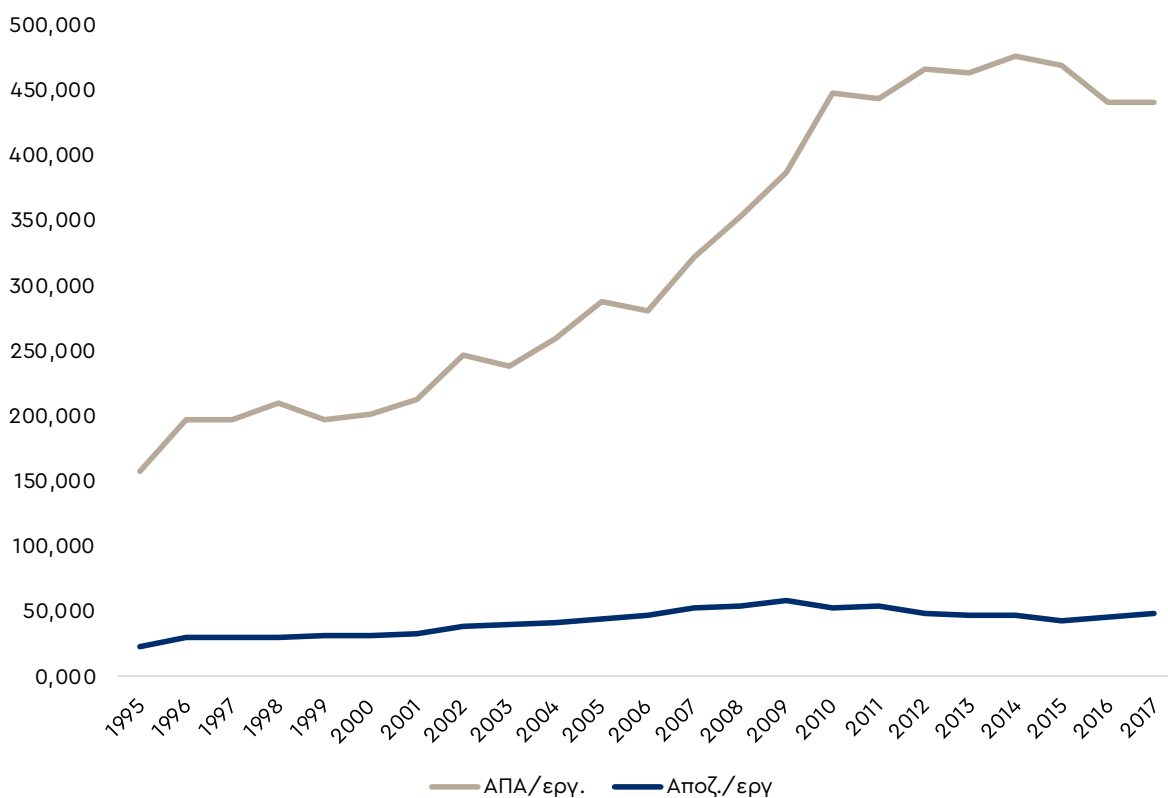
Τέλος, σε όρους απασχόλησης μισθωτής εργασίας, το κράτος συρρικνώθηκε κατά 10% περίπου, με τη μείωση να είναι μεγαλύτερη στη Δημόσια Διοίκηση (12%), μετά στην εκπαίδευση (10%), ενώ τέλος οι μισθωτοί στην υγεία συρρικνώθηκαν κατά 5%. Μετά την κρίση και την συρρίκνωση της απασχόλησης στη Βιομηχανία, το κράτος είναι πλέον (2017) ο μεγαλύτερος εργοδότης της χώρας, απασχολεί δηλαδή το 30% των μισθωτών που αναλογεί σε 824 χιλιάδες μισθωτούς εργαζόμενους στους τρεις τομείς, και συγκεκριμένα, 370 χιλιάδες στη δημόσια διοίκηση, την άμυνα και την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, 270 χιλιάδες στην εκπαίδευση και 185 χιλιάδες στην υγεία.

Ο τομέας της πίστης βρίσκεται σε ύφεση και καταστολή μετά τη χρηματική κρίση και τους αυστηρούς περιορισμούς και τα πρωτόγνωρα μέτρα στις ροές κεφαλαίων και στη μετατρεψιμότητα των μορφών χρήματος. Ο κλάδος αν και έχει πολύ υψηλή ΑΠΑ και κύκλο εργασιών απασχολεί πάρα πολύ λίγους εργαζόμενους, οι οποίοι μάλιστα μειώθηκαν στην κρίση κατά 30%, από 107 χιλιάδες το 2008 σε 76 χιλιάδες το 2017. Έτσι λοιπόν, η ΑΠΑ ανά εργαζόμενο εκτοξεύθηκε (μόνο μέσα στην κρίση 2009-2017 κατά 15%), ενώ οι μισθοί μειώθηκαν κατά 16%, όπως φαίνεται κι από το διάγραμμα 33. Επίσης, τα στοιχεία δείχνουν ότι ο μέσος μισθός, αν και έπεσε, παραμένει υψηλός στα 49 χιλιάδες ευρώ⁴⁸. Δεδομένου ότι η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων αμείβεται

48 Πρόκειται για τις μικτές προ φόρων και κρατήσεων ετήσιες απολαβές, οι οποίες αντιστοιχούν σε 14 μισθούς.

με μισθούς που δεν ξεπερνούν τις 25 χιλιάδες ευρώ, η αποζημίωση ανά εργαζόμενο κρύβει μεγάλες ανισότητες (golden boys) οι οποίες παίρνουν και τη μορφή επιδομάτων (bonus)⁴⁹. Ακόμα κι έτσι όμως, οι μισθοί στον κλάδο στην Ελλάδα ήταν το 2011 στο 76% του ευρωπαϊκού μέσου όρου με τη Γερμανία να βρίσκεται τον ίδιο χρόνο στο 106,75% του ευρωπαϊκού μέσου όρου.

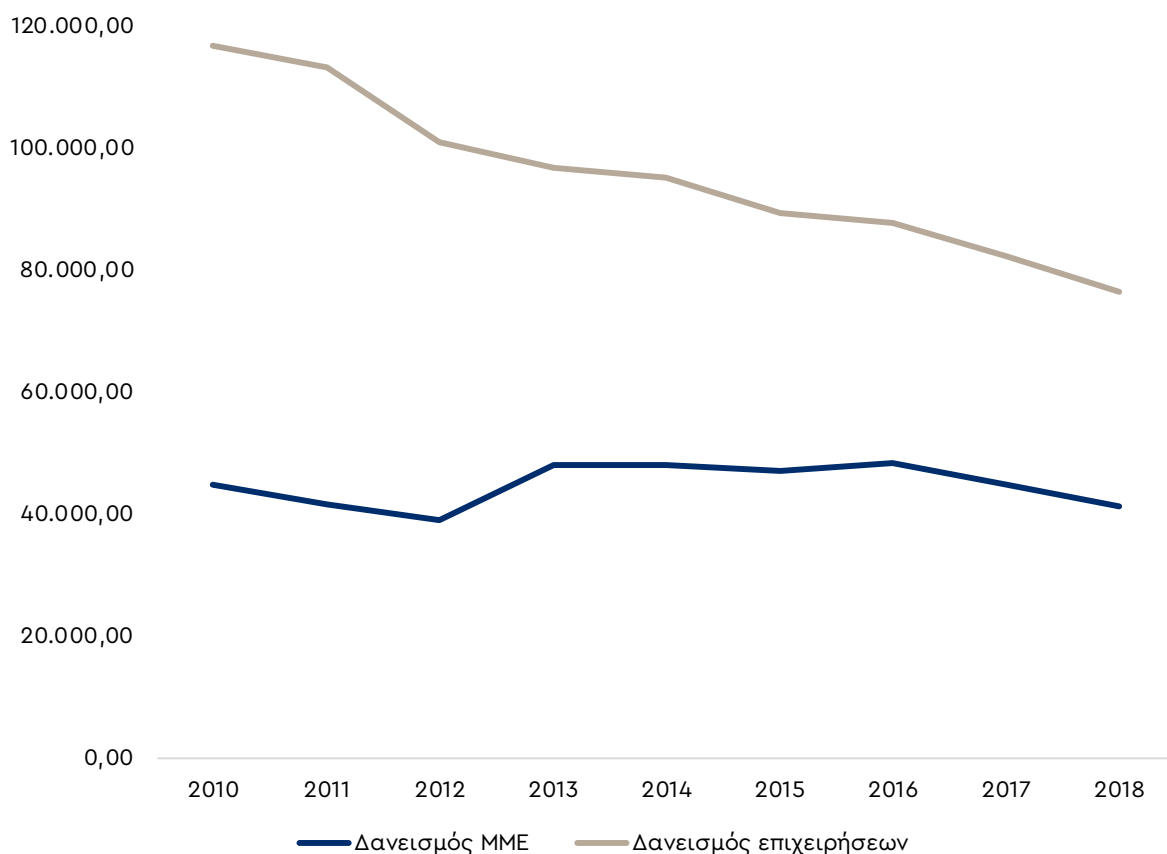
Διάγραμμα 33 Τομέας Πίστης, ΑΠΑ ανά εργαζόμενο σε ευρώ και ετήσια αποζημίωση ανά εργαζόμενο σε ευρώ.

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

Διάγραμμα 34 Δανεισμός επιχειρήσεων και ΜικροΜεσαίων Επιχειρήσεων, απόθεμα, τέλος περιόδου

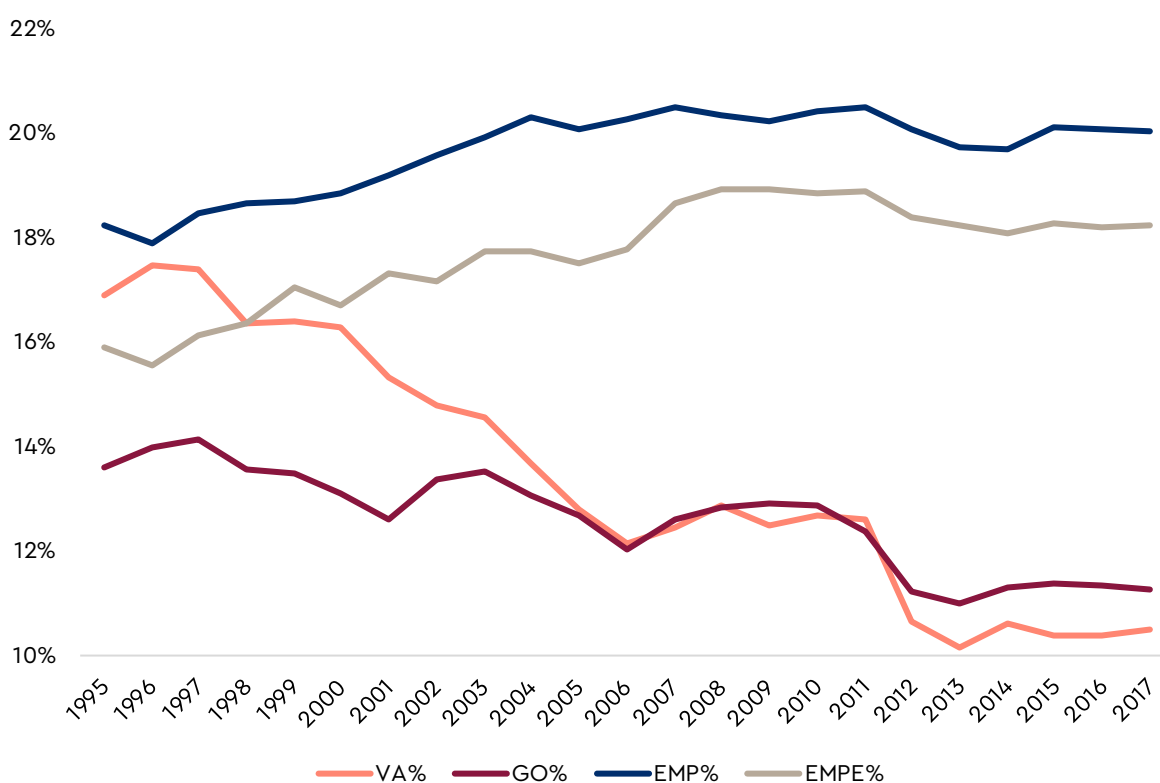
Πηγή: ΟΟΣΑ, Small Business Act

Η δυναμική του κλάδου πάντως είναι παγωμένη. Τα δάνεια δεν ανακάμπτουν και η πιστωτική επέκταση ελέγχεται αυστηρά, όπως φαίνεται και από το διάγραμμα του δανεισμού των επιχειρήσεων. Όρος του τρίτου μνημονίου ήταν το κλείσιμο και η σταδιακή απόσυρση των τραπεζών από τα Βαλκάνια και την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Προηγήθηκε η απόσυρση από την Τουρκία (Εθνική – Finanz Bank). Η μελέτη του κλάδου είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, αλλά ξεφεύγει από την εστίαση αυτής της έρευνας. Αυτό που θα πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι η χρηματική κρίση που ξέσπασε το 2015 ανέκοψε την επέκταση του κλάδου και μαζί μ' αυτό αναχαίτισε ένα μέρος της εξαγωγής κεφαλαίου. Το τελευταίο αυτό στοιχείο είχε αναδειχθεί ήδη από το διάγραμμα 30 παραπάνω, στο οποίο η χρηματική κρίση αποτυπώνεται ξεκάθαρα.

Ο έτερος κλάδος που χτυπήθηκε αρκετά από την κρίση ήταν ο κλάδος του εμπορίου. Τόσο σε όρους ΑΠΑ, όσο και σε όρους κύκλου εργασιών, αν και πιο περιορισμένα, η σχετική θέση του κλάδου στην οικονομία δυσχέρανε σταθερά μέχρι το

2006, μετά ακολούθησε μια πορεία σταθεροποίησης μέχρι το 2011 και έπειτα μια νέα πτώση το 2012. Τα στοιχεία αυτά φαίνονται περίεργα εκ πρώτης όψης. Φαίνεται σαν να ακολουθεί ο κλάδος μια δική του αυτοτελή πορεία.

Διάγραμμα 35 Τομέας Εμπορίου, ΑΠΑ (VA%), κύκλος εργασιών (GO%), συνολική απασχόληση (EMP%), μισθωτή απασχόληση (EMPE%), Όλοι οι δείκτες ως ποσοστό στο σύνολο της οικονομίας.

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

Το παράδοξο λύνεται μόλις ο κλάδος αναλυθεί στις τρεις βασικές συνιστώσες του, δηλαδή το εμπόριο οχημάτων και μοτοσυκλετών, το χονδρεμπόριο πλην οχημάτων και το λιανεμπόριο πλην οχημάτων. Από το επόμενο διάγραμμα φαίνεται ότι υπεύθυνο για την περίεργη πορεία του κλάδου είναι το λιανικό εμπόριο, το οποίο ήταν κι ο μεγαλύτερος κλάδος μέχρι την εισαγωγή του ευρώ. Το εμπόριο οχημάτων (με μεγάλο μέρος εισαγωγών κι επανεξαγωγών) καθώς και το χονδρεμπόριο αναπτύσσονται σταθερά μέχρι την κρίση (2008), ως κλάδοι κατεξοχήν ευνοημένοι από το ρόλο της χώρας ως κόμβος εμπορευμάτων και βασική πύλη εισόδου από την Ανατολή στην ΕΕ. Οι δύο κλάδοι έχουν παράλληλη πορεία και σε ένα βαθμό αυτό οφείλεται στο ότι δεν εξαρτώνται τόσο από την εγχώρια αγορά.

Οι εξελίξεις στο λιανικό εμπόριο δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο από την ΑΠΑ και προφανώς κρύβουν πολλές αντιτιθέμενες τάσεις συγκεντροποίησης και ανοίγματος νέων μικρών επιχειρήσεων. Η πιο σημαντική εξέλιξη στον κλάδο αφορά σίγουρα την αναδιάταξη στα σουπερμάρκετ, με χρονιές σταθμό α) το 2010 που έγινε η αποχώρηση της γερμανικής Aldi, χωρίς να αναλάβει κάποια άλλη εταιρεία τα καταστήματα, και η πτώχευση της ελληνικής Ατλάντικ β) το 2012, οπότε και αποχώρησε από την ελληνική αγορά, έπειτα από 12 χρόνια ο μεγαλύτερος (τότε) λιανεμπορικός όμιλος της Ευρώπης και δεύτερος μεγαλύτερος παγκοσμίως, η Carrefour, γ) και το 2016 οπότε και έγινε η συγχώνευση Σκλαβενίτη – Μαρινόπουλου, My Market – Βερόπουλου και Μασούτη – Προμηθευτικής.

Σύμφωνα με δημοσίευμα της Business⁵⁰, «οι 9 μεγαλύτερες εταιρείες του κλάδου (χωρίς την εταιρεία LINTA ΕΛΛΑΣ & ΣΙΑ ΟΕ, επειδή δεν δημοσιεύει ισολογισμό) για την χρονική περίοδο 2014 έως το 2018 διαχειρίστηκαν συνολικές πωλήσεις που ανέρχονται στα 35,16 δισ. ευρώ. Το 2018 τα συνολικά έσοδα των εταιρειών ανέρχονταν στα 8,35 δισ. ευρώ παρουσιάζοντας άνοδο 52% σε σχέση με τα 5,49 δισ. ευρώ του 2014. [...] Στους 12 μεγαλύτερους παίκτες της αγοράς, που έχουν δημοσιεύσει ισολογισμούς για το 2018 (δημοσιευμένοι ισολογισμό έως και 21/10/2019) απασχολούνται συνολικά 73.609 άτομα, στα οποία θα προστεθούν και οι 5.500 εργαζόμενοι της Lidl Ελλάς [...]»

Από τη μία λοιπόν υπήρξε μεγάλη αύξηση σε κύκλο εργασιών και απασχόλησης των μεγάλων επιχειρήσεων, ενώ από την άλλη υπήρξε πτώχευση και αποχώρηση εταιρειών από τον κλάδο και τη χώρα. Ταυτόχρονα, υπήρξε άνοιγμα νέων (μικρών κυρίως) επιχειρήσεων και πολλά λουκέτα. Το ισοζύγιο ήταν αρνητικό πλήττοντας κυρίως τα λεγόμενα μεμονωμένα καταστήματα τροφίμων (κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία, οπωροπωλεία κ.ά.) «Ο επιχειρηματικός χάρτης του λιανεμπορίου τροφίμων περιελάμβανε 2.026 λιγότερα μεμονωμένα καταστήματα τροφίμων το 2018 σε σύγκριση με το 2010, με την ποσοστιαία μείωση να διαμορφώνεται σε 31,69%» (Μανιφάβα, 2019).

Σε σχέση με το κλάδο συνολικά του λιανικού εμπορίου, ενδεικτικό είναι ότι μεταξύ των ετών 2009 και 2017 η μείωση της συνολικής απασχόλησης (9,9%) ήταν έστω και οριακά μικρότερη από τη μείωση της μισθωτής απασχόλησης (11,4%). Ενδεικτικό είναι επίσης το πολύ μεγάλο μέγεθος της μη μισθωτής εργασίας στον κλάδο. Σχεδόν ο μισός κλάδος αποτελείται από μη μισθωτούς. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην απασχόληση αυτού του κλάδου γιατί είναι ο μεγαλύτερος εργοδότης στο εμπόριο με 250 χιλιάδες

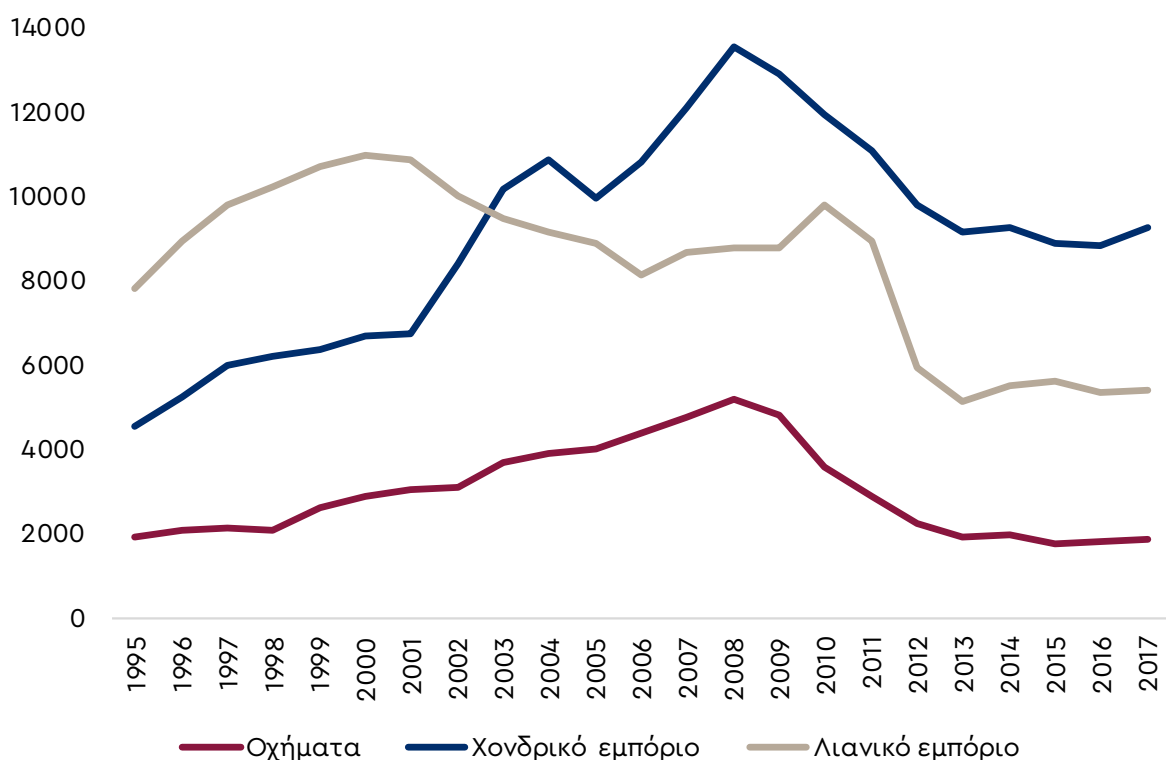
---

50 Σούπερ Μάρκετ: Δυναμική ανάπτυξη την πενταετία (2014 έως 2018), 9/1/2020, <https://bit.ly/3esNWC3>

μισθωτούς το 2017 και από τους κλάδους με τη μεγαλύτερη συνολική απασχόληση (475 χιλιάδες το 2017).

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι η διπλή κρίση έπληξε πολύ τον κλάδο του εμπορίου συνολικά, ως αποτέλεσμα της πτώσης του εισοδήματος που συμπαρέσυρε και την ιδιωτική κατανάλωση, τόσο εγχώρια όσο και διεθνώς, καθώς και ως αποτέλεσμα των διεθνών πολιτικών προστατευτισμού, υποκατάστασης εισαγωγών και, έστω έμμεσης, ενίσχυσης εξαγωγών. Εφόσον αυτός ο κλάδος είναι συνδεδεμένος τόσο με το ρόλο της χώρας ως κόμβος διαμετακομιδής εμπορευμάτων, όσο και με την ζήτηση στις δύο άκρες μεταξύ των οποίων διεξάγεται το εμπόριο, και οι οποίες αφορούν άλλες οικονομίες, η δυνατότητα εθνικού ελέγχου είναι μικρή. Από την άλλη, η συρρίκνωση του κλάδου σε προ-ευρώ επίπεδα είναι πιθανό να υπονομεύσει τις αναγκαίες υποδομές (κατασκευή), αλλά και να συμπαράσχει και τους άλλους το ρόλο της χώρας, άμεσα σχετιζόμενους κλάδους, όπως οι μεταφορές, οι τηλεπικοινωνίες και η αποθήκευση. Επίσης, είναι πιθανό να καθορίσει την ανταπόκριση της οικονομίας στην υιοθέτηση συγκεκριμένων τεχνολογιών στο πλαίσιο της Βιομηχανίας 4.0. Θα επανέρθουμε στα ζητήματα αυτά, καθώς προχωράει η ανάλυση.

Διάγραμμα 36 Εμπόριο, κλάδοι 45-47, ΑΠΑ σε εκ. ευρώ.

Οι υπηρεσίες, με κυρίαρχο πλέον σκέλος τον τουρισμό, δείχνουν ότι έχουν ένα περιορισμένο δυναμισμό, επιβεβαιώνοντας ότι αποτελούν έναν μικρό αλλά σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα του σύγχρονου καταμερισμού εργασίας της χώρας. Ο τουρισμός το 2017 πρόσθετε στην οικονομία 10,7 δις ετησίως (ΑΠΑ). Αυτό που αύξησε τη σχετική του σημασία είναι η μικρή ανάκαμψη από το 2012 και μετά. Φαίνεται λοιπόν ότι ο τουρισμός που αποτελούσε για όλη την περίοδο το 5% της οικονομίας, ανέβηκε στο 7%.

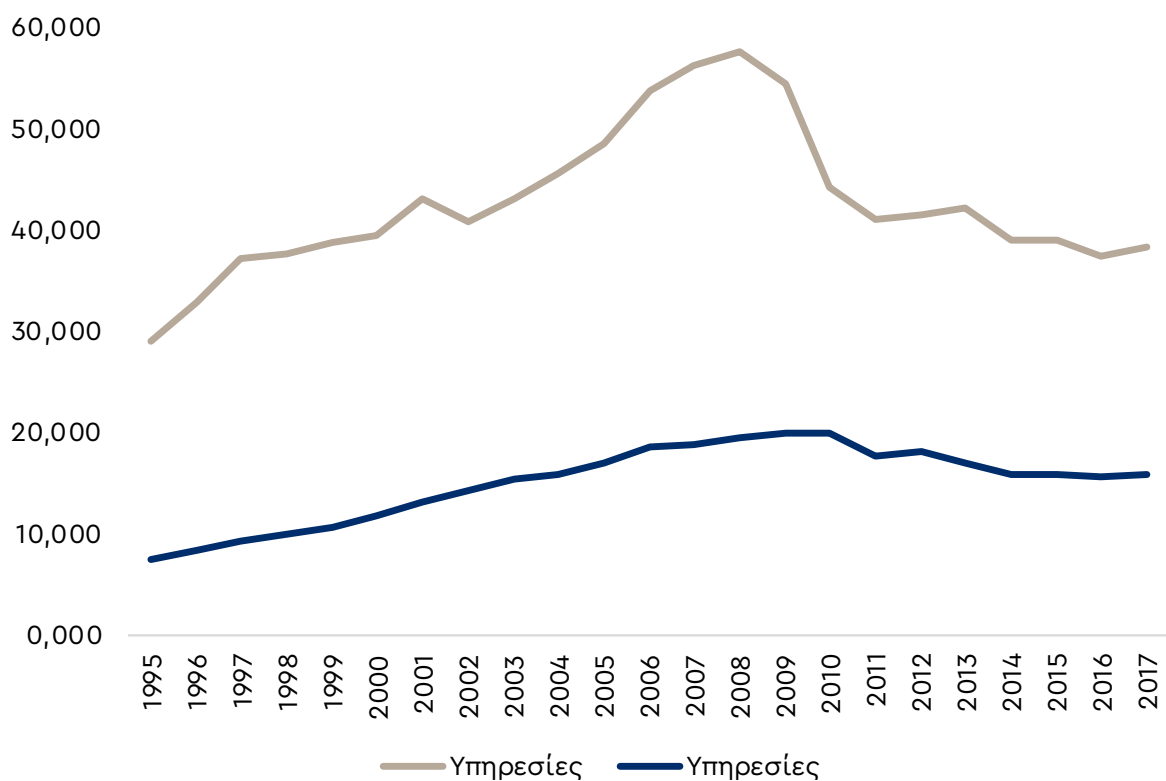
Είναι σημαντικό να σημειώσουμε τη μεγάλη άνοδο της μισθωτής εργασίας στον τουρισμό που από 48% στην αρχή της περιόδου, το 1995, έφτασε το 2017 στο 63,5%. Αυτό δείχνει μια έντονη προλεταριοποίηση η οποία έγινε σε φάσεις και σχετικά απότομα. Στον τουρισμό η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται συνεχώς και φτάνει το 2017 τους 227 χιλιάδες εργαζόμενους. Σημειώστε βέβαια ότι ο αμιγής τουρισμός περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό εποχική εργασία⁵¹. Αν και η μισθωτή εργασία αυξάνεται στον κλάδο του τουρισμού και σχεδόν διπλασιάζεται από το 1995, η σχετική σημασία είναι μικρή και δεν ξεπερνάει το 8% του συνολικού εργατικού δυναμικού που εργάζεται με σχέσεις μισθωτής εργασίας. Την περίοδο της κρίσης, η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 34% (από 169 χιλιάδες σε 227 χιλιάδες)

Ας δούμε τέλος τη συνολική απασχόληση, όπως διαμορφώνεται αν συμπεριλάβουμε αυτοαπασχολούμενους και εργοδότες απασχολούμενους με συμβάσεις έργου, χρόνου κλπ στον κλάδο των Υπηρεσιών συνολικά και του τουρισμού μόνο. Η συνολική απασχόληση στον κλάδο των Υπηρεσιών έμεινε σταθερή στο 1 εκατομμύριο. Η αύξηση που σημειώνεται στον Τουρισμό κατά 10% την περίοδο 2009-2017 αντισταθμίστηκε από τη μεγάλη μείωση της ιδιοπαραγωγής των νοικοκυριών (της μικρής οικόσιτης παραγωγής εμπορευμάτων και υπηρεσιών). Σημασία έχει εδώ ότι σε συνθήκες κρίσης και εκτίναξης της ανεργίας σε δυσθεώρητα ύψη, ο κλάδος των Υπηρεσιών με κύρια αιχμή τον Τουρισμό σημείωνε οριακή αύξηση της απασχόλησης. Παρ' όλ' αυτά, η κρίση άφησε έντονο αποτύπωμα και σε αυτόν τον κλάδο, όπως φαίνεται και από τον δείκτη της ΑΠΑ ανά εργαζόμενο. Το 2017 ο δείκτης αυτός είχε επιστρέψει στα προ ευρώ επίπεδα (38 χιλιάδες ευρώ). Οι μισθοί σημείωσαν κι αυτοί κάμψη στα 16 χιλιάδες ευρώ από 20 χιλιάδες που ήταν το μέγιστο το 2010.

---

51 Με τον όρο αμιγή τουρισμό κάνουμε αφαίρεση από το κομμάτι εκείνο του κλάδου που αφορά μεν σε διαμονή και εστίαση αλλά δεν αφορά σε τουρισμό, όπως πχ οι φοιτητές που σπουδάζουν στην επαρχία, τα επαγγελματικά ταξίδια καθώς και η ικανοποίηση της ανάγκης τηςσχόλης σε καθημερινή βάση κλπ. Η επισήμανση αυτή γίνεται γιατί στο μη αμιγή τουρισμό η απασχόληση είναι όλο το χρόνο.

Διάγραμμα 37 Τομέας Υπηρεσιών, ΑΠΑ ανά εργαζόμενο σε ευρώ (πάνω) και ετήσια αποζημίωση ανά εργαζόμενο (κάτω) σε ευρώ.

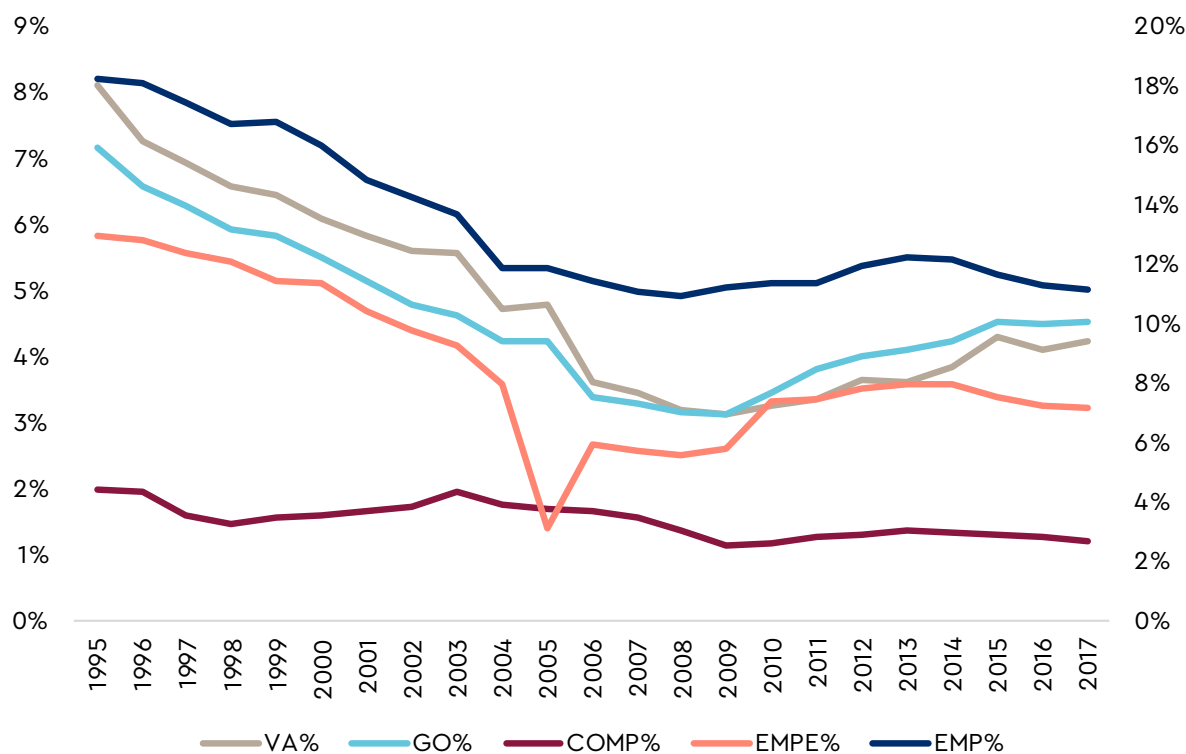

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

Η Γεωργία είναι από τους μεγάλους ευνοημένους της κρίσης. Ο κλάδος σημειώνει αύξηση σε όλους τους δείκτες (ΑΠΑ, κύκλος εργασιών και απασχόληση), σε κάποιους μάλιστα και σε απόλυτα μεγέθη. Αναλυτικά, η ΑΠΑ του κλάδου πέφτει λίγο σε απόλυτα μεγέθη μέχρι το 2013 από 6,6 δις το 2009 κι έκτοτε ανακάμπτει μέχρι που ξεναφτάνει τα 6,8 δις το 2018. Σε όρους κύκλου εργασιών όμως, αυτός αυξάνεται συνεχώς από το 2009 (11,8 δις) φτάνοντας τα 13 δις το 2017 (αύξηση 9%). Η ανάκαμψη του κλάδου ανακόπτεται την ίδια περίοδο που ξεσπά η χρηματική κρίση.

Οι συνολικές αποζημιώσεις των εργαζομένων πέφτουν ακριβώς όσο και το ΑΕΠ (25%). Ενδιαφέρον έχει και η μετατροπή μη μισθωτής απασχόλησης σε μισθωτή, αφού η συνολική απασχόληση μειώνεται (15%, από 543 χιλιάδες σε 463 χιλιάδες), ενώ η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται (6%, από 83 χιλιάδες σε 89 χιλιάδες). Φυσικά, ο κλάδος παραμένει κυριαρχούμενος από μη μισθωτές σχέσεις εργασίας, γεγονός που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξή του και τη θέση του στον καταμερισμό εργασίας της χώρας.

Διάγραμμα 38 Τομέας Γεωργίας, Αριστερα: ΑΠΑ (VA%), κύκλος εργασιών (GO%), αποζημίωση εργαζομένων (COMP%), μισθωτή απασχόληση (EMPE%). Δεξιά: συνολική απασχόληση (EMP%). Όλοι οι δείκτες ως ποσοστό στο σύνολο της οικονομίας.

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

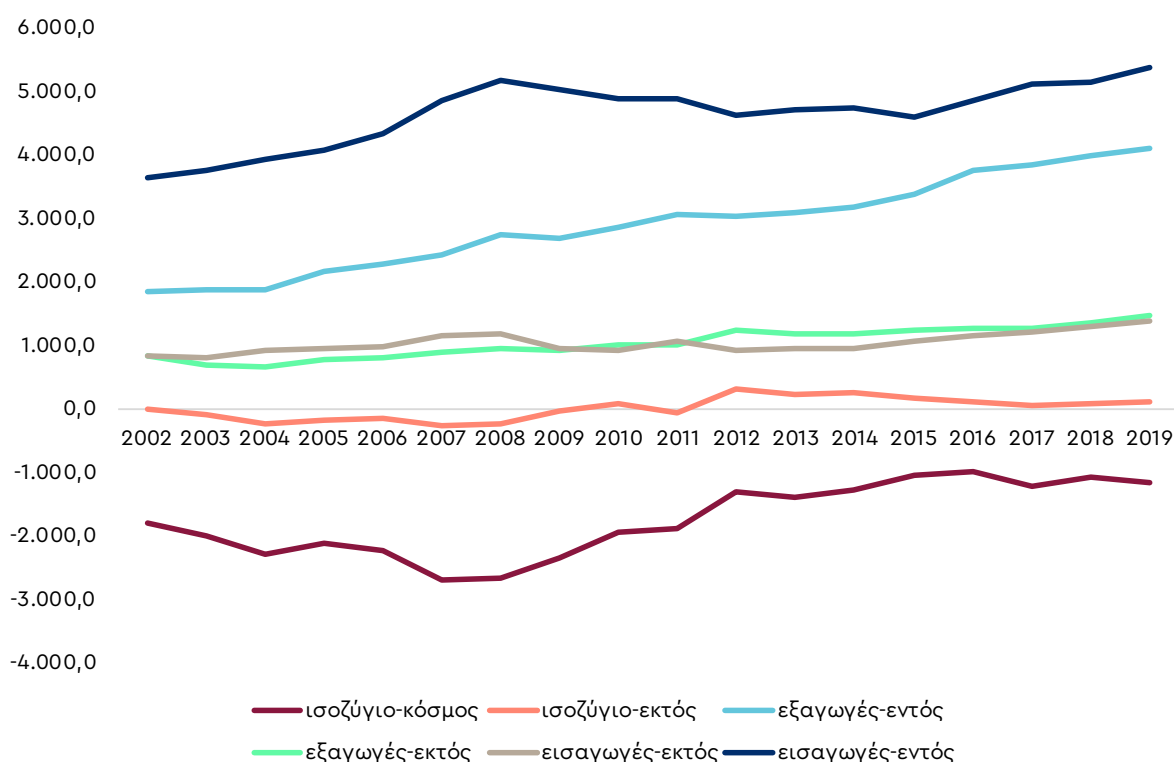
Η άνοδος του κλάδου θα πρέπει να εξεταστεί κάτω από το πρίσμα και ταυτόχρονα με τις ακόλουθες εξελίξεις: τη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου στα τρόφιμα, την εξέλιξη του κλάδου της αγροτοβιομηχανίας, την απόσυρση μεγάλων ξένων πολυεθνικών από το λιανεμπόριο τροφίμων και την αύξηση της ανεργίας στην πόλη που ξαναέστειλε εργατικά χέρια στο χωριό. Θα εξετάσουμε πρώτα το ζήτημα του εμπορικού ισοζυγίου στα τρόφιμα.

Το εμπορικό ισοζύγιο βελτιώθηκε σημαντικά κι από έλλειμμα 2,7 δις το 2008 έπεσε στα 1,17 δις το 2019 (βελτίωση ή μείωση του ελλείμματος κατά 56% ή 1,5 δις). Οι εξαγωγές το ίδιο διάστημα αυξήθηκαν κατά 52% (από 3,7 δις σε 5,5 δις), ενώ οι εισαγωγές μόλις κατά 6% (από 6,3 δις σε 6,7 δις). Η βελτίωση (αύξηση των εξαγωγών και πάγωμα των εισαγωγών) έγινε σε δύο κύματα τα πρώτα χρόνια της πρώτης κρίσης (2008–2012) και τις δεύτερης (2014–2016).

Σημασία έχει η αποσύνθεση των παραπάνω δεικτών σε δύο ομάδες χωρών, δηλαδή εντός κι εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ΚΑΠ. Κι αυτό γιατί η εξέλιξη μέσα

στην κρίση τόσο των εισαγωγών, όσο και των εξαγωγών τροφίμων διαφοροποιούνται ανάλογα με την ομάδα εμπορικού εταίρου. Μάλιστα, το εμπορικό ισοζύγιο με τις χώρες εκτός ΕΕ, από αρνητικό όλα τα χρόνια, έγινε θετικό για πρώτη φορά το 2010 κι έμεινε θετικό από το 2012 και μετά. Επίσης σημαντική παρατήρηση είναι ότι οι εξαγωγές αυξάνονται σταθερά από το 2004. Αυτή είναι μια εντυπωσιακή εξέλιξη που δείχνει τη δυναμική αυτής της ομάδας προϊόντων.

Διάγραμμα 39 Τρόφιμα, ποτά και καπνός, ισοζύγιο, εισαγωγές και εξαγωγές, έναντι χωρών εντός κι εκτός της ΕΕ, σε εκ. ευρώ.

Πηγή: Eurostat, 2020

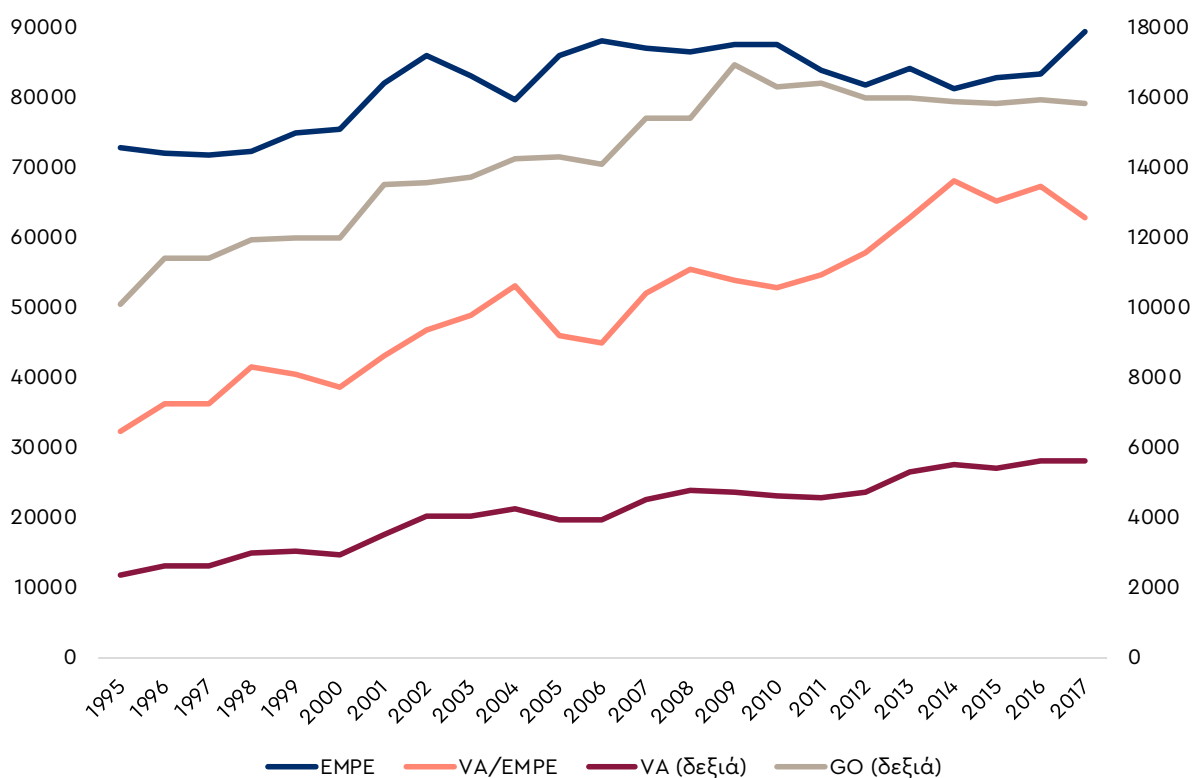
Δυστυχώς, δεν υπάρχουν συγκρίσιμα στοιχεία για το εμπόριο τροφίμων, ώστε να συναχθεί πιο μέρος της παραπάνω δυναμικής αφορά σε εισαγωγές κι επανεξαγωγές, που αξιοποιούν την προνομιακή θέση της χώρας και το ρόλο της ως κόμβος (και) εμπορευμάτων. Όπως είδαμε, στο εμπόριο συνολικά υπήρξαν σημαντικές εξελίξεις με συνολική συρρίκνωση του κλάδου και την μονοπώληση τμημάτων του.

Σημαντικά και συγκρίσιμα στοιχεία όμως υπάρχουν για τον κλάδο της αγροτοβιομηχανίας. Φαίνεται ότι έχει μια σταθερή δυναμική που δεν ανακόπτεται στην

κρίση, παρά τη μείωση της κατανάλωσης στην εσωτερική αγορά, ακριβώς λόγω των εξαγωγών. Ο κλάδος αυξάνει την συμβολή του στην συνολική ΑΠΑ, από 2,2% το 2009 σε 3,6% το 2017. Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι ότι ο κλάδος αποτελεί το 2017 το ένα τρίτο της ΑΠΑ της μεταποίησης από ένα τέταρτο πριν την κρίση. Για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος του κλάδου σε όρους ΑΠΑ, αρκεί να σημειωθεί ότι είναι ο σημαντικότερος διψήφιος κλάδος σε όλη τη βιομηχανία, μεγαλύτερος από τον κλάδο της ενέργειας και του νερού μαζί ή από τον κλάδο των τηλεπικοινωνιών και επικοινωνίας. Με τους 89 χιλιάδες μισθωτούς εργάτες και τους 112 χιλιάδες συνολικά απασχολούμενους (2017) αποτελεί το μεγαλύτερο εργοδότη διψήφιου κλάδου σε όλη την Βιομηχανία.

Διάγραμμα 40 Κλάδος τροφίμων, ποτών και καπνού. Αριστερά: Αριθμός μισθωτών εργαζομένων (EMPE), ΑΠΑ ανά εργαζόμενο σε ευρώ (VA/EMPE). Δεξιά: ΑΠΑ, Κύκλος εργασιών, σε εκ. ευρώ.

Πηγή: EUKLEMS, 2019, ίδιοι υπολογισμοί

Η αγροτοβιομηχανία δεν δημιουργήθηκε μέσα στην κρίση, όμως μέσα από την κρίση ξεχώρισε, προσδίδοντας στην ελληνική βιομηχανία και οικονομία μια εναλλακτική που δεν υπήρχε προηγούμενα. Όμως αυτός δεν είναι ο μόνος κλάδος της βιομηχανίας με αυτά τα χαρακτηριστικά.

Ο κλάδος της παραγωγής οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου έχει μεγάλο ενδιαφέρον από πολλές απόψεις. Η ΑΠΑ του κλάδου είναι σχετικά χαμηλή και δεν ξεπερνά το 1,5 δις (2017). Η σχετική θέση του κλάδου στην οικονομία σε όρους ΑΠΑ είναι μικρή αν και αυξανόμενη (1% το 2017, από 0,64% το 2009). Επίσης, η απασχόληση είναι μικρή και φθίνουσα (3,5 χιλιάδες το 2017, από 5 χιλιάδες το 2009 και 7,7 χιλιάδες το 2005) αν και από το 2008 είναι εξ ολοκλήρου μισθωτή εργασία. Το ενδιαφέρον στον κλάδο εστιάζεται στον κύκλο εργασιών και τη σημασία του στις εξαγωγές. Φυσικά, όλο αυτό το πετρέλαιο που διυλίζεται δεν προορίζεται για την εγχώρια αγορά.

Τα ορυκτά καύσιμα, λιπαντικά και συναφή υλικά είναι η κατηγορία που αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών και των εξαγωγών της χώρας. Οι εισαγωγές γίνονται ως επί το πλείστον από τρίτες χώρες (2019: 1,4 δις από χώρες της ΕΕ και 13,5 δις από τρίτες χώρες, αναλογία 1:9). Οι δε εξαγωγές γίνονται και στις δύο ομάδες χωρών, αλλά το μερίδιο των τρίτων χωρών είναι διπλάσιο (2019: 3,2 δις προς χώρες της ΕΕ και 7,5 δις σε τρίτες χώρες).

Τα χρόνια της κρίσης η δραστηριότητα του κλάδου αυξήθηκε πολύ. Ο κύκλος εργασιών αυξήθηκε από 9,3 δις το 2009 σε 14,5 δις το 2017. Οι εξαγωγές αυξήθηκαν από 3,5 δις σε 10,7 δις. Είναι σημαντικό ότι ο κλάδος δεν επηρεάζεται από την τιμή του πετρελαίου παρά ελάχιστα και έμμεσα, εφόσον πρόκειται για μεταποίηση (διύλιση) πετρελαίου που παράγεται στο μεγαλύτερό του μέρος σε τρίτες χώρες. Ίσως όμως το πιο χαρακτηριστικό του δυναμισμού του κλάδου είναι η τεράστια έκρηξη στην ΑΠΑ ανά εργαζόμενο που το 2017 ξεπέρασε τις 450 χιλιάδες ευρώ ετησίως, από μόλις 275 χιλιάδες που ήταν το 2009 και 55 χιλιάδες το 2005 (χαμηλότερο σημείο). Η σημασία του κλάδου καθορίζεται από το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι από τους μεγαλύτερους εξαγωγείς πετρελαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση προς τρίτες χώρες, φτάνοντας το 7,1% των αντίστοιχων εξαγωγών το 2019 από 4,1 το 2009.

Τέλος, η σημασία του κλάδου σχετίζεται τόσο με τις γεωπολιτικές εξελίξεις στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Μεσογείου με τα κοιτάσματα πετρελαίου, όσο και με την πολύ ισχυρή θέση του ελληνόκτητου εφοπλιστικού κεφαλαίου που συνδέεται και οργανικά με τα διυλιστήρια. Ανεξάρτητα από το πώς θα εξελιχθεί η συμφωνία για το οικόπεδο 10 στην Κύπρο, γεγονός παραμένει ότι τα ΕΛΠΕ κάθισαν στο ίδιο τραπέζι με την ExxonMobil και την Total και έφυγαν από αυτό με το δυσανάλογα μεγάλο κομμάτι του 20%. Η συνεργασία των τριών εταιρειών φαίνεται ότι επεκτείνεται και στις έρευνες υδρογονανθράκων σε δύο οικόπεδα δυτικά και νοτιοδυτικά της Κρήτης (Σώκου, 2020)⁵².

---

52 Αναλυτικά στοιχεία για τη σύμβαση που έγινε στις 27 Ιουνίου του 2019 μπορεί κανείς να βρει στον Τύπο (βλ ενδεικτικά <https://bit.ly/2W1qCoi>).

Από κοντά ακολουθεί κι ο κλάδος των χημικών, οποίος είχε αύξηση της προστιθέμενης αξίας του κατά 90% την περίοδο της κρίσης (2009: 617 εκ. ευρώ, 2017: 1,17 δις ευρώ) και των εξαγωγών κατά 85% (2009: 2,2 δις ευρώ, 2017: 4,1 δις ευρώ). Ο κλάδος έχει ενδιαφέρον επειδή οι εξαγωγές του προορίζονται κυρίως (75%) στην αγορά της ΕΕ και είναι και από τα πιο εξαγωγίμα προϊόντα της χώρας σε αυτήν την αγορά. Αυτό είναι ένδειξη ανταγωνιστικότητας του κλάδου. Η ΑΠΑ ανά εργαζόμενο διπλασιάστηκε στην κρίση από 52 χιλιάδες σε 102 χιλιάδες.

Ο κλάδος που αναπτύχθηκε πολύ δυναμικά τα χρόνια της κρίσης ήταν ο κλάδος αποθήκευσης και υποστηρικτικών προς τη μεταφορά δραστηριοτήτων. Ο κλάδος αυξήθηκε κατά 40% σε ΑΠΑ (2009: 1,6 δις ευρώ, 2017: 2,3 δις ευρώ) και κατά 70% σε κύκλο εργασιών (2009: 2,5 δις ευρώ, 2017: 4,3 δις ευρώ). Η συνολική απασχόληση μειώθηκε ελάχιστα (6%, 2017: 38,5 χιλιάδες) επηρεάζοντας περισσότερο τους μη μισθωτούς, δηλαδή τους αυτοαπασχολούμενους και τις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις. Η ΑΠΑ ανά εργαζόμενο αυξήθηκε από 50 χιλιάδες ευρώ σε 75 χιλιάδες ευρώ. Ο κλάδος είναι άρρηκτα δεμένος με το ρόλο της χώρας ως κόμβος εμπορευμάτων και με τις ξένες επενδύσεις (βλέπε Cosco).

Οι τελευταίοι δύο κλάδοι που εξετάζονται είναι οι δραστηριότητες προγραμματισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς δραστηριότητες και οι δραστηριότητες υπηρεσιών πληροφορίας. Οι κλάδοι αυτοί από κοινού είχαν αύξηση ΑΠΑ 40% από 677 εκ. ευρώ το 2009 σε 950 εκ. ευρώ το 2017, αύξηση κύκλου εργασιών 49% από 1,2 δις ευρώ το 2009 σε 1,7 δις ευρώ το 2017, αύξηση συνολικής απασχόλησης κατά 19% από 22 χιλιάδες το 2009 σε 26 χιλιάδες το 2017 και της μισθωτής απασχόλησης κατά 25% από 16 χιλιάδες το 2009 σε 20 χιλιάδες το 2017. Ο κλάδος είναι σημαντικός, ειδικά ενόψει της συζήτησης για την Βιομηχανία 4.0.

Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας στο κατώφλι της ύφεσης το 2018-2019 είχε αλλάξει. Συνοψίζοντας την παραπάνω ανάλυση, ένα βασικό μέρος του καταμερισμού εργασίας που είχε σχηματιστεί πριν την κρίση ενισχύθηκε, ενώ ένα άλλο αμφισβητήθηκε. Αναμφιβόλως ενισχύθηκε ο ρόλος της χώρας ως κόμβος διύλισης και μεταφοράς πετρελαίου, καθώς και ως χώρος αποθήκευσης εμπορευμάτων. Όμως ο κλάδος των μεταφορών παρουσίασε αξιοσημείωτη κάμψη, με εξαίρεση τις αερομεταφορές που έμειναν σταθερές και πιθανώς αυτό να σχετίζεται με τον τουρισμό κι όχι το διαμετακομιστικό εμπόριο. Η μείωση αυτού του ρόλου επιβεβαιώνεται και από την πτώση της σημασίας του χονδρικού εμπορίου.

Προφανώς, η επίπτωση αυτή σχετίζεται με την πτώση της ζήτησης μεταξύ των εμπορευόμενων χωρών λόγω της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης που έπληξε και

αυτές, την υποκατάσταση εισαγωγών και γενικώς εμπορίου με εγχώρια παραγωγή, την επιβολή μέτρων προστατευτισμού και τη βελτίωση των εμπορικών ισοζυγίων τους. Σχετίζεται και με τις πολεμικές συγκρούσεις στην περιοχή και ιδιαίτερα στη Συρία. Το επιχείρημα θα ολοκληρωνόταν με μια ανάλογη μελέτη για τους κύριους εμπορικούς εταίρους και την ανίχνευση των ροών εμπορευμάτων, αρχής γενομένης από τα αυτοκίνητα. Ο κλάδος παραμένει φυσικά σημαντικός όπως παραμένει και το βασικό επιχείρημα ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να ελέγξει την ανάκαμψη, δεδομένου ότι αυτό θα είναι το αποτέλεσμα της ανάκαμψης των κύριων εμπορικών και χρηματοπιστωτικών εταίρων της.

Οι εξελίξεις στον τραπεζικό κλάδο αμφισβήτησαν και το ρόλο της Ελλάδας ως κόμβος τραπεζικής του βορειοευρωπαϊκού τραπεζικού κεφαλαίου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ιδιαίτερη σημασία έχει η απόσυρση του γαλλικού κεφαλαίου από την τραπεζική και από το λιαν εμπόριο τροφίμων. Αντιστοίχως, η παρουσία των ελληνικών τραπεζών στο εξωτερικό συρρικνώθηκε ως αποτέλεσμα των σχεδίων αναδιάρθρωσής τους, στο πλαίσιο των προγραμμάτων διάσωσης από την ΕΕ, ιδιαίτερα μετά την χρηματική κρίση του 2015 (IMF, 2017). Η διαχείριση των εμπορικών ροών και η υποστήριξη του ρόλου του κόμβου απαιτούν άρτιες λειτουργίες του χρηματοπιστωτικού τομέα και σίγουρα δεν ευνοούνται από μια χρηματική κρίση και από την επιβολή κεφαλαιακών ελέγχων.

Ταυτόχρονα και σε αλληλεξάρτηση με τα παραπάνω, ο συνδεδεμένος κλάδος των τηλεπικοινωνιών συρρικνώθηκε κατά 28% σε ΑΠΑ και 21% σε κύκλο εργασιών. Αυτές οι εξελίξεις δυσχεραίνουν έτι περαιτέρω τη θέση της χώρας στις εμπορικές ροές. Θα πρέπει να εξεταστεί το μέρος που αναλογεί στη συρρίκνωση του εμπορίου συνολικά και στην ανάδειξη ανταγωνιστών στην περιοχή και ευρύτερα, στην ανάδειξη νέων εμπορικών δρόμων.

Ο δεύτερος ρόλος της χώρας ως ορμητήριο για την εξαγωγή κεφαλαίου ανασχέθηκε σίγουρα ως προς το τραπεζικό κεφάλαιο (Διάγραμμα 30). Η εξαγωγή παραγωγικού κεφαλαίου συνεχίστηκε και ανέκαμψε σύμφωνα με τα στοιχεία για τις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις. Όμως το κύριο όπλο γι' αυτήν την εξαγωγή αποτέλεσε η δυνατότητα δανεισμού σε ευρώ. Αυτή συρρικνώθηκε και συνεχίζει να συρρικνώνεται στην Ελλάδα. Φυσικά, οι ελληνικές επιχειρήσεις έχουν την δυνατότητα να απευθυνθούν σε όλες τις χώρες του ευρωσυστήματος και είναι πιθανό να υποκατέστησαν τον εγχώριο δανεισμό τους ή μέρος αυτού. Σε κάθε περίπτωση, οι προϋποθέσεις είναι δυσμενέστερες.

Τέλος, ο τρίτος πυλώνας του μοντέλου της εξωστρέφειας, αν μπορούμε να

χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον όρο, ο τουρισμός, αναπτύχθηκε ακόμα και μέσα στην κρίση κι εξακολουθεί να αποτελεί μικρό αλλά σημαντικό μέρος στον διεθνή καταμερισμό.

Από την άλλη πλευρά, το πλήγμα στο παραπάνω μοντέλο οδήγησε στην ανάδειξη του συμπλέγματος της αγροτοβιομηχανίας και της αγροτικής παραγωγής, με την ισχυροποίηση του κλάδου τροφίμων, ποτών και καπνού. Αυτό είναι ευχάριστο από την πλευρά ότι υπάρχουν πολλά περιθώρια ανάπτυξης του κλάδου, ειδικά αν αμφισβητηθεί η ΚΑΠ. Επίσης, είναι μια αλυσίδα αξίας που μπορεί να γίνει μεγάλος εργοδότης, δίνοντας έτσι μια μικρή διέξοδο στο μείζον και εγγενές του καπιταλισμού πρόβλημα της ανεργίας.

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία εξερχόμενη από τη δεκαετή διπλή κρίση είναι πολλές και θα εξεταστούν στο επόμενο τμήμα. Είναι όμως προφανές ότι αυτές οι προκλήσεις θα αλλάξουν ξανά τον καταμερισμό εργασίας, χτίζοντας πάνω στα αποτελέσματα των διαδικασιών που σκιαγραφήθηκαν εδώ.

Προκλήσεις

Είναι προφανές ότι η μεγαλύτερη πρόκληση στην ελληνική οικονομία το επόμενο διάστημα θα είναι μια τρίτη καπιταλιστική κρίση σε διάστημα 10 ετών. Από το στάδιο της ύφεσης που ξεκινούσε το 2019 θα περάσει σε βαθιά κρίση το 2020 με ανυπολόγιστες συνέπειες⁵³. Η κρίση που έχει προεξοφληθεί αποδίδεται στον κορονοϊό σαν έναν εξωγενή προς το οικονομικό σύστημα παράγοντα. Είναι δεδομένο ότι ο κορονοϊός πυροδότησε μια σειρά εξελίξεων, αλλά ακόμα κι αυτό σχετίζεται με το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Παρ' όλ' αυτά, δεν είναι σκοπός της παρούσης να αναπτύξει αυτό το επιχείρημα. Η κρίση παραμένει σε κάθε περίπτωση οικονομική. Αυτό που θα εξεταστεί σύντομα σε αυτό το μέρος είναι μια ποιοτική εκτίμηση των προοπτικών της ελληνικής οικονομίας, όπως περιγράφηκε στο προηγούμενο μέρος, μέσα στο διεθνές περιβάλλον, όπως διαμορφώνεται μέχρι την ώρα που διεξάγεται αυτή η έρευνα⁵⁴.

---

53 Τα σενάρια διεθνών οίκων κάνουν εκτιμήσεις για απώλειες στο ΑΕΠ το 2020 από 1,4% (Citigroup) μέχρι 5,3% (Morgan Stanley). Για την Ευρωζώνη, ο ΟΟΣΑ προβλέπει πτώση του ΑΕΠ από 9,1% σε 11,5%. Γενικά, οι εκτιμήσεις αυτών των μεγαθηρίων είναι μεροληπτικές και συχνά αποτυγχάνουν να επιβεβαιωθούν αλλά σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα υπάρξει μείωση του ΑΕΠ.

54 Η ανάλυση μπορεί να ανατραπεί άρδην μέσα στο εξαιρετικά ρευστό οικονομικό (και χρηματικό), πολιτικό και γεωστρατηγικό περιβάλλον που βρίσκεται η ελληνική οικονομία. Προς επίρρωση αυτού του επιχειρήματος, αρκεί κανείς να αναλογιστεί την ανάπτυξη του ίδιου μέρους της έρευνας πριν από λίγους μόλις μήνες.

Το διεθνές οικονομικό περιβάλλον πριν από το ξέσπασμα της τρέχουσας κρίσης μεταβαλλόταν κάτω από τις εξής ευρύτερες και αλληλένδετες διαδικασίες. Η πρώτη μπορεί να ονομαστεί ως προστατευτισμός (του «εθνικού» κεφαλαίου) ή οικονομικός εθνικισμός. Η δεύτερη αυτοπροσδιορίζεται ως 4η βιομηχανική επανάσταση. Θα τις εξετάσουμε σύντομα δείχνοντας ταυτόχρονα τη συσχέτισή τους.

Ο προστατευτισμός, τουλάχιστον στη σύγχρονη εκδοχή του, είναι μια πολιτική που ταυτίζεται στην κυρίαρχη βιβλιογραφία με το εμπόριο και τις ροές εμπορευμάτων, εκκινώντας από τους πρόσφατους δασμούς που επέβαλαν οι ΗΠΑ το 2018 κι εξετάζοντας την αποτελεσματικότητά τους έναντι του λεγόμενου ελεύθερου εμπορίου⁵⁵ (Barattieri & Cacciatore, 2019; Fajgelbaum, Goldberg, Kennedy, & Khandelwal, 2019). Οι δασμοί αυτοί θεωρήθηκαν ως μια άνευ προηγουμένου αναβίωση του προστατευτισμού, τουλάχιστον για τα μεταπολεμικά δεδομένα. Ο Bown (2018) από την άλλη δείχνει ότι οι αλλαγές στην πολιτική ξεκινούν τουλάχιστον από το 2010 και δεν αφορούν μόνο τις ΗΠΑ και την Αγγλία, αλλά όλο το γκρουπ των G20, αν και φαινομενικά δεν άλλαξαν οι δασμοί. Ισχυρίζεται ότι η πολιτική αυτή των συγκαλυμμένων δασμών δεν απευθύνθηκε μόνο στην Κίνα, αλλά και σε εισαγωγές από άλλες χώρες.

Η 21η έκθεση για τα εμπορικά και επενδυτικά μέτρα των G20 (OECD, WTO, & UNCTAD World Investment Report, 2019) επιβεβαιώνει την επιβράδυνση του παγκόσμιου εμπορίου το δεύτερο μισό και ιδίως προς το τέλος του 2018, ενώ ταυτόχρονα σημείωνε σημάδια επιβράδυνσης και των μεγαλύτερων οικονομιών. Η έκθεση δείχνει ότι όλες οι οικονομίες εφάρμοσαν 20 νέα μέτρα περιορισμού του εμπορίου το 2018, τα οποία θεωρεί ότι είναι τα λιγότερα μεν σε αριθμό από το 2012, αλλά πολύ μεγάλου μεγέθους σε όρους κάλυψης εμπορίου και επιπέδου των δασμών.

Η έξοδος της Αγγλίας από την ΕΕ θα πρέπει να ιδωθεί ως μια συνέχεια αυτών των εξελίξεων. Η συζήτηση για την έξοδο ήταν έντονα διαμεσολαβημένη από την πρόθεση και των δύο μερών να αποκτήσουν λαϊκό έρεισμα, ανεξάρτητα αν οι κυρίαρχες πολιτικές και των δύο δεν ήταν φιλολαϊκές, ούτε ισχυρίστηκαν ποτέ ότι είναι τέτοιες άμεσα. Παρ' όλ' αυτά, ξεχώρισε στη συζήτηση το επιχείρημα της ανεξαρτησίας σε δύο μορφές προστατευτισμού που ξεπερνούν το εμπόριο. Αναφορά γίνεται εδώ, πρώτον, στις κρατικές ενισχύσεις κυρίως για τη βιομηχανία και, δεύτερον, για την κατάργηση

---

⁵⁵ Οι δασμοί επί των εισαγωγών αυξήθηκαν από 2,6% στο 16,6% σε 12 χιλιάδες προϊόντα που καλύπτουν το 12,7% των εισαγωγών των ΗΠΑ. Τα αντίμετρα των εμπορικών εταίρων των ΗΠΑ περιλάμβαναν την αύξηση των δασμών από 7,3% σε 20% σε 8 χιλιάδες προϊόντα που καλύπτουν το 8,2% των εξαγωγών των ΗΠΑ (Fajgelbaum et al., 2019, pp. 1-2).

των αντιμονοπωλιακών κανονισμών της ΕΕ. Αναφέρεται ότι η ΕΕ έχει κανονισμούς που εμποδίζουν την στοχευμένη κρατική ενίσχυση μιας βιομηχανίας ή ενός κλάδου και προτρέπει την οριζόντια ενίσχυση του κεφαλαίου. Επίσης, θέτει ελέγχους σε κάποια επίπεδα συγκεντροποίησης του κεφαλαίου⁵⁶. Και τα τρία σημεία (μαζί με την πολιτική εμπορίου) έγιναν σημεία έντονης τριβής και διαπραγμάτευσης, ακόμα και στο σενάριο της ήπιας εξόδου, αφού ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, η Αγγλία θα έπρεπε να εφαρμόσει υποχρεωτικά «μια νομοθεσία που διέπει την ενιαία αγορά για τη οποία όμως το ΗΒ δεν θα έχει δικαίωμα άποψης και θα την υλοποιεί χωρίς να μπορεί να την συνδιαμορφώνει» (Βατικιώτης, 2018, p. 13).

Το ενδιαφέρον είναι ότι και η ΕΕ, τουλάχιστον από το 2013 δημόσια προωθεί αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις στους κανονισμούς της που ενισχύουν τον προστατευτισμό με την ευρεία έννοια, ενώ οι επίσημες προσπάθειες «αναγέννησης» της βιομηχανίας χρονολογούνται τουλάχιστον από το 2010⁵⁷. Η πιο χαρακτηριστική και ολοκληρωμένη τέτοια προσπάθεια είναι ο ημι-επίσημος θεσμός των Φίλων της Βιομηχανίας (Friends of Industry) που αποτελεί ένα φόρουμ του βιομηχανικού κεφαλαίου και αρμόδιων υπουργών των κρατών μελών.

Το ότι η ΕΕ και η Ευρωζώνη έχουν στον πυρήνα τους τον στρατηγικό συμβιβασμό του γαλλογερμανικού κεφαλαίου είναι κοινό μυστικό (Labrinidis, 2021). Δεν είναι λοιπόν έκπληξη η δημοσίευση από τα αρμόδια υπουργεία του Γαλλο-Γερμανικού Μανιφέστου για μια αυθεντική ευρωπαϊκή βιομηχανική πολιτική για τον 21ο αιώνα (Bundesministerium fur Wirtschaft und Energie & Ministere de l' economie et des finances, 2019). Εδώ τίθενται πιο ξεκάθαρα οι στόχοι αυτής της πολιτικής που βρίσκονται άλλωστε και στη βάση του φόρουμ των Φίλων της Βιομηχανίας. Διατυπώνεται λοιπόν η πρόθεση να ενισχυθεί το βιομηχανικό κεφάλαιο (πρωτίστως προφανώς στις δύο αυτές χώρες) ώστε να είναι μια παγκόσμια δύναμη. Και αυτό θα επιτευχθεί, ισχυρίζεται το Μανιφέστο, χάρη στην συγκέντρωση πόρων, δεξιοτήτων και εμπειρίας για να βρεθεί το βιομηχανικό κεφάλαιο στην κορυφή της τεχνολογικής εξέλιξης. Το Μανιφέστο θέτει τους βασικούς άξονες της βιομηχανικής πολιτικής, οι

56 Χαρακτηριστική ήταν η πρόσφατη απόφαση ανάσχεσης της συγχώνευσης Siemens και Alstom, αλλά και ο πολιτικός καθορισμός του αριθμού των «συστημικών» επιχειρήσεων σε ένα κλάδο που οδήγησε στην Ελλάδα σε 4 τράπεζες.

57 Τον Ιούνιο του 2013 πραγματοποιήθηκε συνέδριο με θέμα την Βιομηχανική Αναγέννηση και την Ευρωπαϊκή Βιομηχανική Πολιτική (<https://bit.ly/3fozFq7>). Είχαν προηγηθεί μια ανακοίνωση της Επιτροπής το 2010 με θέμα: «Ολοκληρωμένη βιομηχανική πολιτική για την εποχή της παγκοσμιοποίησης: η ανταγωνιστικότητα και η βιωσιμότητα τίθενται στο επίκεντρο» (<https://bit.ly/3k8G2BB>), μια επικαιροποίησή της το 2012 με θέμα: «Μια ισχυρότερη ευρωπαϊκή βιομηχανία για την ανάπτυξη και την οικονομική ανάκαμψη» (<https://bit.ly/3k0B4qt>), ενώ ακολούθησε μια ακόμα επικαιροποίηση το 2014 με ίδιο τίτλο με το συνέδριο (<https://bit.ly/31b6i5G>).

οποίοι απλώς επικυρώθηκαν από το επόμενο συμβούλιο των αρμόδιων υπουργών όλων των χωρών μελών στο πλαίσιο του φόρουμ των Φίλων της Βιομηχανίας.

Σ' αυτήν λοιπόν την τελευταία διακήρυξη μπαίνει ξεκάθαρα το ζήτημα του προστατευτισμού μέσα από μια σειρά δέσμης μέτρων στήριξης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Σημαντική θέση κατέχει η ψηφιοποίησης της παραγωγής με στόχο την άνοδο της παραγωγικότητας μέσα από την άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Ακόμα υιοθετείται η πράσινη οικονομία για την ενεργειακή απεξάρτηση των βιομηχανιών της ΕΕ. Τέλος, υιοθετούνται φραγμοί στην κυκλοφορία του κεφαλαίου και συγκεκριμένα στις εισερχόμενες ΑΞΕ για την εξαγορά ευρωπαϊκών επιχειρήσεων από επιχειρήσεις τρίτων χωρών, με το βλέμμα στην Κίνα και με την πρόφαση ότι επιδοτούνται από το κράτος (Friends of Industry, 2019).

Οι εξελίξεις αυτές γίνονται την στιγμή που οι εκθέσεις για τη Γερμανική μεταποίηση είναι πραγματικά δυσοίωνες (Arnold, 2019; Nienaber, 2019)⁵⁸. «Η βιομηχανική παραγωγή, η οποία περιλαμβάνει τον κυρίαρχο τομέα εργοστασίων της Γερμανίας, μειώθηκε 5,3% τον Οκτώβριο [του 2019, ΓΛ] από τον ίδιο μήνα το 2018, σύμφωνα με την Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η γερμανική βιομηχανική επιβράδυνση είναι πιθανό να επηρεάσει τη συνολική ανάπτυξη της ευρωζώνης το τέταρτο τρίμηνο. Σε συνδυασμό με τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν αυτή την εβδομάδα που δείχνουν τις βιομηχανικές παραγγελίες να μειώνονται απότομα τον Οκτώβριο, και με τους περισσότερους κατασκευαστές να αναμένουν περαιτέρω συρρίκνωση το Νοέμβριο, τα στοιχεία δείχνουν ότι η διετής ύφεση της γερμανικής μεταποίησης δεν είναι κάπου κοντά στο τέλος.» (Arnold, 2019)

Γυρνώντας στο ζήτημα της ψηφιοποίησης της παραγωγής και της Βιομηχανίας 4.0 (industry 4.0), αυτή έχει ούτως ή άλλως ως αφετηρία το βιομηχανικό κεφάλαιο. Ο όρος Βιομηχανία 4.0 χρησιμοποιείται ως κωδικοποιημένη έκφραση της λεγόμενης 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης που χαρακτηρίζεται από μια συγχώνευση τεχνολογιών και τη χρήση πλήρως συνδεδεμένων έξυπνων συσκευών που θολώνουν τις γραμμές μεταξύ της φυσικής, ψηφιακής και βιολογικής σφαίρας. Το 2011, η γερμανική ομοσπονδιακή κυβέρνηση εισήγαγε αρχικά τον όρο ως μια αναδυόμενη δομή. Σε αυτήν, τα συστήματα της μεταποίησης και της εφοδιαστικής (logistics) χρησιμοποιούν εντατικά το παγκοσμίως διαθέσιμο δίκτυο πληροφοριών και επικοινωνιών με τη μορφή συστημάτων κυβερνο-φυσικής παραγωγής (Cyber Physical Production Systems, CPPS)

---

⁵⁸ Αξιοσημείωτο και χρήσιμο για διάφορα συμπεράσματα είναι ότι η έκθεση του OECD για τη Γερμανική μεταποίηση μόλις ένα χρόνο πριν ήταν σχεδόν διθυραμβική (OECD, 2018).

για μια εκτενώς αυτοματοποιημένη ανταλλαγή πληροφοριών. Στην πραγματικότητα, η Βιομηχανία 4.0 παρουσιάζεται ως μια συνολική αλλαγή με την ψηφιοποίηση και την αυτοματοποίηση κάθε μέρους ενός οργανισμού, καθώς και της μεταποιητικής διαδικασίας.

Οι τεχνολογίες της Βιομηχανίας 4.0 εφαρμόζονται επί του παρόντος από όλους τους βιομηχανικούς τομείς, ωστόσο σε διαφορετικό βαθμό. Αυτό έχει να κάνει κυρίως με την τρέχουσα ωριμότητα κάθε τάσης τεχνολογίας της Βιομηχανίας 4.0, καθώς και με το εύρος και το πεδίο εφαρμογής των αντίστοιχων εφαρμογών που έχουν αναπτυχθεί μέχρι σήμερα για κάθε βιομηχανικό τομέα. Ο στόχος είναι στο εγγύς μέλλον η εικόνα αυτή να αλλάξει, καθώς θα προκύπτουν νέες, καινοτόμες υλοποιήσεις των τεχνολογικών τάσεων της Βιομηχανίας 4.0 σε ένα ευρύτερο φάσμα βιομηχανικών τομέων.

Συνοψίζοντας με μια λέξη τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις μέχρι το ξέσπασμα της πανδημίας του κορονοϊού, αυτή είναι «εσωστρέφεια»: προστατευτισμός, ενεργειακή ανεξαρτησία, έμμεσες φραγές ροής κεφαλαίου, βιομηχανική πολιτική, κρατικές ενισχύσεις. Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με τον τρόπο διαχείρισης της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης του 2008 και την παρέμβαση του εθνικού κράτους με σκοπό την απόσβεση των κραδασμών για το κεφάλαιο με ειδική αναφορά στην εθνική επικράτεια. Η κρίση και η παρέμβαση του κράτους οξύναν την ανισομετρία και αμφισβήτησαν συνολικά τον καταμερισμό εργασίας.

Στην Ελλάδα ο ΣΕΒ έχει υιοθετήσει το πλαίσιο και πρωτοστατεί για την προώθηση και εξειδίκευση των στόχων του βιομηχανικού κεφαλαίου στην ΕΕ59 (Deloitte, 2019; Ξηρογιάννης, Αθανασιάδη, & Αλέξης Νικολαΐδης, 2019). Το ίδιο και το Υπουργείο Ανάπτυξης που συμμετέχει στο φόρουμ των Φίλων της Βιομηχανίας. Μάλιστα, ο ΣΕΒ έχει συντάξει κείμενο όπου ουσιαστικά μεταφέρει στην ελληνική πραγματικότητα και τον δημόσιο διάλογο το στόχο για βιομηχανική πολιτική σε άξονα την ενίσχυση της μεταποίησης⁶⁰. Η γενική επισκόπηση της βιομηχανίας, αν και αναλυτικά θολή, συμφωνεί σε γενικές γραμμές με την ανάλυση του προηγούμενου μέρους. Ένας βασικός στόχος, που αφορά όλη την ΕΕ και τίθεται μετ' επιτάσεως και στην Ελλάδα

---

59 Οι στόχοι αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι συνοπτικά η βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των βιομηχανιών μέσω της τεχνολογικής πρωτοπορίας, η ενεργειακή ανεξαρτησία τους και ο προστατευτισμός με τη διττή έννοια των περιορισμών του εμπορίου των ανταγωνιστών και των κρατικών ενισχύσεων.

60 Όπως αναφέρεται, «το κείμενο συντάχθηκε με τη συνεργασία κλαδικών και περιφερειακών βιομηχανικών συνδέσμων της χώρας και του ΣΕΒ. Είναι δυναμικό και επικαιροποιείται συνεχώς.» https://www.sev.org.gr/Uploads/Documents/50664/INDUSTRIAL_STRATEGY_LONG%20v7.pdf

είναι η άνοδος της συνεισφοράς της μεταποίησης στο ΑΕΠ61 αλλά και η αύξηση της παραγωγικότητας. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο ΣΕΒ προωθεί τη σύσταση Υπουργείου Βιομηχανίας με συγκέντρωση όλων των συναφών αρμοδιοτήτων που θα υλοποιεί ένα Εθνικό Αναπτυξιακό Σχέδιο. Το «ελληνικό Μανιφέστο» κλείνει με την διατύπωση της πρόκλησης:

«Η οριστική και βιώσιμη έξοδο από την κρίση προϋποθέτει ένα νέο παραγωγικό και αναπτυξιακό υπόδειγμα βασισμένο στην ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής και μεταποίησης και στην αύξηση της παραγωγής διεθνώς εμπορεύσιμων εμπορευμάτων. Η απουσία έως σήμερα συνεκτικής βιομηχανικής πολιτικής έχει οδηγήσει σε αποσπασματικές παρεμβάσεις, οι οποίες δεν έχουν επιφέρει ικανοποιητικά αναπτυξιακά αποτελέσματα. Η αντιστροφή αυτής της κατάστασης πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα με πολιτικές που θα αλλάξουν τα δεδομένα ως προς την υψηλής προστιθέμενης αξίας παραγωγή στη χώρα και κατά προέκταση την ικανότητα της χώρας να εξαγει αυτά τα προϊόντα, με πρώτη προτεραιότητα στις επενδύσεις.»

Με το ξέσπασμα της πανδημίας του κορονοϊού, ο τομέας που επλήγη άμεσα και ολοκληρωτικά ήταν αυτός της εξωστρέφειας. Όπως είναι αναμενόμενο, ο τουρισμός, η εστίαση, ακόμα και το εμπόριο δέχθηκαν το μεγαλύτερο άμεσο πλήγμα. Αυτή η εξέλιξη οξύνει τις υπάρχουσες αντιφάσεις, αφού το κράτος στηρίζει άμεσα αυτούς τους κλάδους, ενώ ταυτόχρονα δηλώνει ότι προτεραιότητα είναι η βιομηχανία. Έτσι λοιπόν από τη μία, στο πλαίσιο του Εθνικού Αναπτυξιακού Σχεδίου, εγκρίνεται η σύσταση της κυβερνητικής επιτροπής βιομηχανίας που, σύμφωνα με την Καθημερινή, θα υπάγεται στο υπουργείο Ανάπτυξης με τη συμμετοχή και άλλων υπουργείων όπως το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, το Υπουργείο Εργασίας και το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, αλλά και τη συμμετοχή εργοδοτικών οργανισμών, όπως ο ΣΕΒ, το ΙΟΒΕ, ο ΣΒΕ, ενώ θα συμμετέχει και ο πρόεδρος της Κεντρικής Ένωσης Επιμελητηρίων Ελλάδος (Σ. Παπαντωνίου, 2020). Από την άλλη πλευρά και ταυτόχρονα προωθήθηκε τροπολογία από το Υπουργείο Τουρισμού για το πρόγραμμα «Τουρισμός για Όλους», ύψους 30 εκατομμύρια ευρώ.

Η αντίφαση εκφράζεται και με έναν άλλο τρόπο. Από τη μία, η ανάπτυξη της βιομηχανίας μέσω της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου οδηγεί αναγκαστικά στην άμεση μείωση των θέσεων εργασίας, άσχετα αν αυτό γίνεται με την προοπτική αύξησης του μεριδίου της αγοράς, του όγκου παραγωγής και τελικά

---

61 Στην ΕΕ, ο στόχος είναι να ανέλθει η συμβολή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ από το 15% στο 20% μέχρι το 2020, ενώ στην Ελλάδα ο πήχης μπαίνει πολύ χαμηλότερα στο 12% έως το 2020 και στο 15% μεσοπρόθεσμα (Alessandrini, Celotti, Gramillano, & Lilla, 2017).

την αύξηση της απασχόλησης. Από την άλλη, η διαχείριση της κρίσης από το κράτος στοχεύει στον άμεσο περιορισμό της ανεργίας, ανεξάρτητα με τις επιπτώσεις αυτής της πολιτικής στην μεσο-μακροπρόθεσμη ανταγωνιστική θέση του κεφαλαίου και την υπονόμευση των θέσεων εργασίας στο μέλλον⁶². Είναι τετριμμένο, αλλά επισημαίνεται και με αυτήν την ευκαιρία ότι τα αναπτυξιακά υποδείγματα δεν διαμορφώνονται από τα πάνω σε ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα σαν τον καπιταλισμό. Ο καταμερισμός εργασίας, διότι περί αυτού πρόκειται, είναι μια διαδικασία αυθόρμητη που ρυθμίζεται από τους νόμους του ανταγωνισμού σε ένα περιβάλλον αναρχίας της παραγωγής και ανισομετρίας.

Εξετάζοντας λοιπόν την κατάσταση και τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας, διαπιστώνουμε ότι, το υπόδειγμα ανάπτυξης και ενσωμάτωσης της χώρας στην ΕΕ και την Ευρωζώνη στηριζόταν στο διαμετακομιστικό εμπόριο, στην εξαγωγή κεφαλαίου στα Βαλκάνια και στον τουρισμό. Η ελληνική οικονομία έδειξε να έχει πλεονέκτημα σε αυτό το υπόδειγμα και όλοι οι κλάδοι προσαρμόστηκαν αναλόγως. Η κρίση του 2008 υπονόμωσε τον καταμερισμό εργασίας συνολικά για την ΕΕ. Στην Ελλάδα οι κλάδοι της εξωστρέφειας υπέστησαν πλήγμα τόσο από την κρίση στην Ελλάδα, όσο κι από την κρίση στις άλλες χώρες. Η πανδημία είναι άλλο ένα χτύπημα γι' αυτούς τους κλάδους. Ακόμα και ο κλάδος δύλισης πετρελαίου βρίσκεται υπό πίεση, τόσο λόγω της γενικής πτώσης της ζήτησης όσο και λόγω της μακροπρόθεσμης στροφής προς ενεργειακή ανεξάρτηση από το πετρέλαιο που η ΕΕ δεν παράγει.

Ταυτόχρονα οι ατμομηχανές της ΕΕ, κυρίως η Γαλλία και η Γερμανία είναι αποφασισμένες και ικανές να προχωρήσουν στην στήριξη του βιομηχανικού κεφαλαίου που έχει αναφορά σε αυτές τις χώρες και που ούτως ή άλλως κυριαρχεί στην ενιαία αγορά. Για τον ίδιο λόγο, και μια αναθεώρηση της ΚΑΠ μόνο προς χειροτέρευση των όρων μπορεί να οδηγήσει τις χώρες της περιφέρειας. Η ενίσχυση του βιομηχανικού κεφαλαίου θα γίνει με όρους αύξησης της παραγωγικότητας, ξεκινώντας από ένα επίπεδο που είναι ήδη μπροστά σε σχέση με την Ελλάδα. Από την άλλη, οι τρίτες χώρες επιβάλλουν δασμούς και άλλα μέτρα προστατευτισμού. Δεν θα ήταν έκπληξη αν οι πολιτικές προστατευτισμού των τρίτων χωρών επεκτείνονταν στην χρήση νομισματικών πολιτικών για την ενίσχυση των εξαγωγών τους και την αποτροπή των εισαγωγών.

Τώρα λοιπόν το κράτος, εμφορούμενο από τις αρχές, την ιδεολογία και την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού, με περιορισμένα χρήματα, πρέπει να σχεδιάσει

---

⁶² Ο Ανδρονόπουλος (2020) εντοπίζει και διατυπώνει αυτήν την αντίφαση. «Το πρώτο κρίσιμο ερώτημα που ανακύπτει εξ αιτίας αυτής της δραματικής κατάστασης είναι εάν θα εγκλωβιστούμε και πάλι σε αναπτυξιακές στρατηγικές εντάσεως εργασίας ή θα επιδιώξουμε μια ανάπτυξη διεθνώς ανταγωνιστική;»

και να εφαρμόσει μια βιομηχανική πολιτική που θα αναβαθμίσει το βιομηχανικό κεφάλαιο και θα το κάνει ανταγωνιστικό την ίδια ώρα που θα πρέπει να διαχειριστεί την πανδημία με αποδυναμωμένο σύστημα υγείας και την επερχόμενη οικονομική κρίση, την αύξηση της ανεργίας και το ακόμα μεγαλύτερο χτύπημα του προηγούμενου αναπτυξιακού υποδείγματος. Αυτή είναι πρόκληση για το καπιταλιστικό κράτος.

Συμπεράσματα

Ο βασικός στόχος αυτής της έρευνας ήταν η εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο τόσο του διεθνούς, όσο και του ειδικού ευρωενωσιακού καταμερισμού εργασίας και ανταγωνισμού με έμφαση στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, επιχειρήθηκε να αναδειχθεί το κυρίαρχο υπόδειγμα ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην ενιαία αγορά και οι επιπτώσεις της κρίσης σε αυτό το υπόδειγμα.

Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι η Ελλάδα, μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης του 2008 είχε ενσωματωθεί στην ευρωπαϊκή αγορά και την ευρωζώνη: α) ως κόμβος διύλισης και μεταφοράς πετρελαίου, διαχείρισης, τραπεζικής, μεταφορών και logistics του βορειοευρωπαϊκού βιομηχανικού κεφαλαίου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, β) ως ορμητήριο για την εξαγωγή βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου στην ίδια περιοχή και γ) ως τουριστικός παράδεισος για τους βορειοευρωπαίους (κυρίως Βρετανούς και Γερμανούς) εργαζόμενους. Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι παραπάνω είναι τρεις πυλώνες ενός μοντέλου που δίνουν ουσιαστικό περιεχόμενο στην λεγόμενη «εξωστρέφεια» της Ευρωπαϊκής και Ευρωζωνικής Ελλάδας.

Το υπόδειγμα αυτό έχει ως κοινό χαρακτηριστικό των τριών πυλώνων την αξιοποίηση της προνομιακής γεωγραφικής θέσης της χώρας και όχι την ανάπτυξη του βιομηχανικού κεφαλαίου μέσα στην χώρα. Αντίθετα, εντός των ορίων της επικράτειας, το βιομηχανικό κεφάλαιο συρρικνώθηκε και μετασηματίστηκε για να διαμορφώσει αυτό το υπόδειγμα. Παρά τη συρρίκνωση, η Βιομηχανία συμβάλλει το μεγαλύτερο μέρος της ΑΠΑ, ενώ είναι και ο κλάδος που έχει τη μεγαλύτερη απασχόληση καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μέχρι την κρίση. Η, σχετική πάντα, πτώση της μεταποίησης σε παραδοσιακούς κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία αντισταθμίστηκε από την διύλιση πετρελαίου καθώς και από την άνοδο των κατασκευών, των μεταφορών και της αποθήκευσης, ως διαδικασίες που εντάσσονται στην εμπορευματική παραγωγή και κυκλοφορία. Ταυτόχρονα, η πτώση ακόμα και σε παραδοσιακούς κλάδους όπως η ένδυση, αντισταθμίστηκε έστω εν μέρει από την μεταφορά παραγωγικής δυναμικότητας στο εξωτερικό, αξιοποιώντας την εγγύτητα σε χώρες με χαμηλούς

μισθούς και την άμεση και φθηνή πρόσβαση σε ευρώ (παγκόσμιο χρήμα). Ταυτόχρονα, και οι υπόλοιποι κλάδοι προσαρμόστηκαν, μετασχηματίστηκαν και διαμόρφωσαν αυτό το υπόδειγμα. Αυτή η διαπίστωση στέκεται στον αντίποδα της αντιφατικής θέσης περί ψωροκώσταινας που όμως ανήκει στον πυρήνα των ισχυρών κρατών.

Η αναδιάρθρωση αυτή της ελληνικής οικονομίας ήταν σημαντική για το χρέος της Ελλάδας. Η διαρθρωτική ανάγκη για χρηματοδότηση δεν ικανοποιήθηκε μέσω άμεσων επενδύσεων, αλλά με δάνεια και επενδύσεις χαρτοφυλακίου που διατηρούσαν την μεγαλύτερη δυνατή ευελιξία για αποχώρηση. Η αύξηση του δανεισμού για εξαγωγή κεφαλαίου καθώς και η πραγματική ρευστοποίηση των επενδύσεων χαρτοφυλακίου επέτειναν το ζήτημα του χρέους.

Ο τρόπος ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή και ειδικά ευρωενωσιακό καταμερισμό εργασίας προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό και τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας στην κρίση. Με βάση τα παραπάνω συμπεράσματα, η ανάκαμψη της οικονομίας στην Ελλάδα δεν θα μπορούσε να ελεγχθεί από εγχώριους πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, δεδομένου ότι αυτή η ανάκαμψη εξαρτιόταν από την ανάκαμψη των κύριων εμπορικών και χρηματοπιστωτικών εταίρων της χώρας και δεδομένου ότι το υπόδειγμα ενσωμάτωσης δεν αμφισβητήθηκε από τις κυρίαρχες πολιτικές.

Αυτό όμως που δεν έκαναν οι πολιτικές των κυβερνήσεων που διαχειρίστηκαν την διπλή μακροχρόνια κρίση, το πέτυχε η ίδια η κρίση, τουλάχιστον εν μέρει. Πράγματι, αν και ένα βασικό μέρος του καταμερισμού εργασίας που είχε σχηματιστεί πριν την κρίση ενισχύθηκε, ενώ ένα άλλο μέρος αμφισβητήθηκε. Αναμφιβόλως ενισχύθηκε ο ρόλος της χώρας ως κόμβος διύλισης και μεταφοράς πετρελαίου, καθώς και ως χώρος αποθήκευσης εμπορευμάτων. Ο τουρισμός αναπτύχθηκε ακόμα και μέσα στην κρίση κι εξακολουθεί να αποτελεί μικρό αλλά σημαντικό μέρος στον διεθνή καταμερισμό. Από την άλλη όμως, ο κλάδος των μεταφορών παρουσίασε αξιοσημείωτη κάμψη, όπως και η σημασία του χονδρικού εμπορίου. Ο ρόλος της Ελλάδας ως κόμβος τραπεζικής αμφισβητήθηκε, ενώ ο ρόλος της χώρας ως ορμητήριο για την εξαγωγή κεφαλαίου ανασχέθηκε σίγουρα ως προς το τραπεζικό κεφάλαιο.

Οι προοπτικές της ελληνικής οικονομίας θα πρέπει να εξεταστούν μέσα από το πρίσμα των κυρίαρχων τάσεων και της οικονομικής συγκυρίας. Μια βασική τάση που διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα και της κρίσης, αλλά και της διαχείρισής της από τα κράτη, είναι ο λεγόμενος προστατευτισμός (του «εθνικού» κεφαλαίου) ή οικονομικός εθνικισμός. Σε αυτό το πεδίο πρωτοστατούν οι ΗΠΑ και η Αγγλία, αλλά και οι προηγμένες χώρες του πυρήνα της ΕΕ, κοινώς ο γαλλο-γερμανικός άξονας, δεν

μένουν αμέτοχες. Οι πολιτικές που προετοιμάζουν έχουν ως στόχο την ενίσχυση της «εγχώριας» Βιομηχανίας με αιχμή την μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από την εφαρμογή τεχνολογικών μεταβολών (4η βιομηχανική επανάσταση) και την ραγδαία αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Από την άλλη, η οικονομική συγκυρία είναι πολύ δυσοίωνη, ως αποτέλεσμα της νέας επερχόμενης καπιταλιστικής κρίσης που πυροδότησε η πανδημία του κορονοϊού. Κι ενώ η 4η βιομηχανική επανάσταση μπορεί είτε να παγώσει ή να επιταχυνθεί, είναι σίγουρο ότι ο προστατευτισμός θα ενισχυθεί ακόμα παραπέρα.

Εν κατακλείδι, στην τρέχουσα οικονομική συγκυρία, το υπόδειγμα της «εξωστρέφειας» απειλείται από πολλές πλευρές. Πρώτον, η φύση της πανδημίας είναι τέτοια που δημιουργεί άμεσα πλήγματα στον τομέα της εξωστρέφειας. Δεύτερον, ο διεθνής, ταυτόχρονος και καθολικός χαρακτήρας της κρίσης, το βάθεμά της, η διαχείρισή της από το κράτος και ο συνακόλουθος προστατευτισμός από όλους τους εμπορικούς εταίρους της Ελλάδας δημιουργεί ασφυκτική πίεση στους κλάδους των μεταφορών, αποθήκευσης, χονδρικού εμπορίου και της σχετιζόμενης τραπεζικής, ενώ δυσκολεύει ακόμα περισσότερο της εξαγωγές από όλους τους μεταποιητικούς κλάδους. Τρίτον, η στρατηγική της ενίσχυσης της βιομηχανίας με σκοπό την τεχνολογική πρωτοπορία έναντι των άλλων μεγάλων κέντρων, των ΗΠΑ, της Κίνας, της Ιαπωνίας και της Αγγλίας, θα ενισχύσει κι άλλο τις βιομηχανίες των προηγμένων χωρών της ΕΕ, έναντι της ελληνικής βιομηχανίας, τόσο στο διεθνή ανταγωνισμό, όσο και μέσα στην ενιαία αγορά.

Θεωρητικά, οι παραπάνω πιέσεις θα οδηγήσουν σε μια μεταβολή του καταμερισμού εργασίας στην Ελλάδα και του υποδείγματος ενσωμάτωσης στην ΕΕ. Σε αυτή τη μεταβολή, σημαντικό ρόλο θα παίξει το μικρό μέγεθος της εγχώριας αγοράς. Σε οποιοδήποτε κενό ζήτησης δημιουργηθεί, κρίσιμες θα είναι η στρατηγική πολυεθνικών επιχειρήσεων με έδρα την Ελλάδα, καθώς και η εξέλιξη των κλάδων της μεταποίησης που έχουν περιθώρια να είναι ανταγωνιστικοί. Ένας τέτοιος κλάδος, ή καλύτερα σύμπλεγμα, είναι η αγροτοβιομηχανία και η αγροτική παραγωγή. Το σύμπλεγμα αυτό, ήδη σημαντικό και πριν το 2008, είχε αξιοσημείωτη ισχυροποίηση τα τελευταία χρόνια. Το σύμπλεγμα αγροτοβιομηχανίας και αγροτικής παραγωγής είναι διπλά σημαντικό γιατί μειώνει την εξάρτηση της χώρας σε τρόφιμα.

Φυσικά, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο οι παραπάνω πιέσεις να μην μπορέσουν να βρουν διέξοδο μέσα στα ασφυκτικά πλαίσια της ενιαίας αγοράς και το υπόδειγμα να μην μπορέσει να μετασχηματιστεί. Η έρευνα ισχυρίστηκε ότι οι βασικοί λόγοι επιδίωξης ένταξης στην ΕΕ και το Ευρώ ήταν η αξιοποίηση της ενιαίας

αγοράς και του ευρώ για τους συγκεκριμένους σκοπούς που σκιαγραφήθηκαν εδώ. Αν πλέον αυτοί οι σκοποί δεν υπηρετούνται, τότε κι ο πιο ένθερμος υποστηρικτής αυτών των πλαισίων μπορεί να γίνει ο μεγαλύτερος πολέμιός τους, κι ανάποδα, όπως έχει συμβεί στο παρελθόν με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τη στάση της Γερμανίας, και της Bundesbank ειδικότερα, απέναντι στο ευρώ.

Το ερώτημα αν η μία ή η άλλη εξέλιξη θα είναι πιο καλή ή λιγότερο κακή για την ευημερία του λαού δεν εξετάστηκε σε αυτή τη έρευνα και θα ήταν πρόχειρη μια θέση σε αυτό το κρίσιμο ζήτημα. Παρ' όλ' αυτά, το γεγονός ότι η εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας, όπως παρουσιάστηκε εδώ, δεν έλαβε ποτέ υπόψη της τη λαϊκή ευημερία, την αντιμετώπιση της ανεργίας, της κατοικίας και των άλλων σύγχρονων λαϊκών αναγκών, δείχνει ότι και η όποια νέα αναδιάρθρωση θα σταθεί αδιάφορη προς αυτές τις ανάγκες. Αυτή είναι μια απλή παρατήρηση, που αν όμως γενικευτεί, μπορεί να οδηγήσει σε σύνθετες εξελίξεις.

Βιβλιογραφία

- AEGIS. (2020). *Σχέδιο Εθνικής Βιομηχανικής Στρατηγικής*. Αθήνα.
- Alessandrini, M., Celotti, P., Gramillano, A., & Lilla, M. (2017). *The future of industry*. <https://doi.org/10.2863/709269>
- Alogoskoufis, G. (1995). The two faces of Janus: institutions, policy regimes and macroeconomic performance in Greece. *Economic Policy*, 10(20), 149–192.
- Altvater, E. (1973). Notes on some problems of state interventionism. *Kapitalistate*, 1:97-108; 2:76–83.
- Armentano, D. (2003, April 26). A Critique of Neoclassical and Austrian Monopoly Theory | Mises Institute. Retrieved July 9, 2020, from Mises Institute website: <https://mises.org/library/critique-neoclassical-and-austrian-monopoly-theory>
- Arnold, M. (2019, December 6). German industry hit by biggest downturn since 2009. *Financial Times*. Retrieved from <https://www.ft.com/content/a1a14220-1801-11ea-9ee4-11f260415385>
- Arnold, M. (2020a, June 7). Eurozone industry hit by historic 17% fall in output in April | Financial Times. Retrieved July 3, 2020, from Financial Times website: <https://www.ft.com/content/34910a1f-98ab-4672-b460-361dc2c009c2>
- Arnold, M. (2020b, June 12). German industry records historic 18% tumble in output | Financial Times. Retrieved July 3, 2020, from Financial Times website: <https://www.ft.com/content/de9a6723-51bd-4962-a410-ef0f4d210440>
- Barattieri, A., & Cacciatore, M. (2019). *Self-Harming Trade Policy? Protectionism and Production Networks*.
- Bordo, M. D., & James, H. (2006). One world money, then and now. *NBER Working Paper Series*, (12189).
- Bown, C. P. (2018). Trade Policy Toward Supply Chains After the Great Recession. *IMF Economic Review*, 66(3), 602–616. <https://doi.org/10.1057/s41308-018-0061-9>
- Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, & Ministère de l' économie et des finances. (2019). *A Franco-German Manifesto for a European industrial policy fit for the 21st Century* (p. 5). p. 5. Retrieved from https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Downloads/F/franco-german-manifesto-for-a-european-industrial-policy.pdf?__blob=publicationFile&v=2
- Busch, K. (1978). *Η Κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*. Αθήνα: Ερατώ.
- Cetkovic, P. (2011). Credit Growth and Instability in Balkan Countries : The Role of Foreign

-
- Banks. *RMF Discussion Papers*, (27).
- Chouliaras, V., & Bogas, C. G. (2011). Greek banks in the Balkan countries : Conclusion derived from the analysis of their balance sheets. *Scientific Bulletin-Economic Sciences*, 10(1), 28–43. Retrieved from http://economic.upit.ro/repec/pdf/2011_1_3.pdf
- Cocks, P. (1980). Towards a Marxist Theory of European Integration. *International Organization*, 34(1), 1–40. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2706615>
- Cohen, S. D. (2007). *Multinational Corporations and Foreign Direct Investment: Avoiding Simplicity, Embracing Complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Corliras, P. (2010). Νομισματική πολιτική και τραπεζικό σύστημα στην Ελλάδα: 1950–2000 [Monetary policy and banking system in Greece: 1950–2000]. In I. Tzavalis (Ed.), *Μελέτες για το Ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα [Essays on the Greek financial system]*. Αθήνα: Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Deloitte. (2019). *Ψηφιακή και τεχνολογική ωριμότητα οικονομίας και επιχειρήσεων*. Αθήνα.
- Desai, R. (2013). *Geopolitical Economy: After US Hegemony, Globalization and Empire*. London: Pluto Press/Fernwood Publishers.
- Engels, F. (1978). *Anti-Duhring: Herr Eugen Duhring's revolution in science*. Moscow: Progress Publishers.
- EU KLEMS. (2011). Growth and Productivity Accounts: November 2009 Release, updated March 2011. Retrieved February 15, 2020, from <http://www.euklems.net/>
- European Union. (2016). *Employment and Social Developments in Europe 2016*. Luxembourg.
- Fajgelbaum, P. D., Goldberg, P. K., Kennedy, P. J., & Khandelwal, A. K. (2019). The return to protectionism. *The Quarterly Journal Of Economics*, 1(56). <https://doi.org/10.1093/qje/qjz036>
- Fine, B. (2006). The New Development Economics. In K. S. Jomo & B. Fine (Eds.), *The New Development Economics: After the Washington Consensus* (pp. 154–166). London: Zed Books.
- Fine, B. (2011). Financialization Matters. In A. Vlachou, N. J. Theocarakis, & D. Milonakis (Eds.), *Crisis and Uneven Development in the Frame of EMU: The Current Account Balance and the International Competitiveness of the Greek Economy* (pp. 19–36). Athens: Gutenberg.
- Fine, B., & Saad-Filho, A. (2014). *Politics of Neo-liberal Development: Washington*

- Consensus and Post-Washington Consensus. In H. Weber (Ed.), *The Politics of Development: A Survey* (pp. 154–166). London: Routledge.
- Fine, B., Saad-Filho, A., & Boffo, M. (Eds.). (2012). *The Elgar Companion to Marxist Economics*. <https://doi.org/10.4337/9780857934680>
- Forges Davanzati, G., & Patalano, R. (2017). Marx on Public Debt: Fiscal Expropriation and Capital Reproduction. *International Journal of Political Economy*, 46(1), 50–64. <https://doi.org/10.1080/08911916.2017.1310474>
- Friends of Industry. (2019). "Vienna Declaration", Joint statement on the future of EU Industrial Policy. 7th Ministerial Meeting. Vienna.
- Gros, D. (2018). Convergence in the European Union: Inside and outside the euro. *Informal Meeting of Economic and Financial Affairs Ministers*, 1–16. Retrieved from https://www.ceps.eu/system/files/DG_ConvergenceEU.pdf
- Hager, S. B. (2016). *Public Debt, Inequality, and Power: the making of a modern debt state*. Retrieved from <http://repositorio.unan.edu.ni/2986/1/5624.pdf>
- Hardouvelis, G. A., & Gkionis, I. (2016). A Decade Long Economic Crisis: Cyprus versus Greece . *Cyprus Economic Policy Review*, 10(2), 3–40. Retrieved from https://www.ucy.ac.cy/erc/documents/Hardouvelis_Gkionis_3-40.pdf
- Harvey, D. (1999). *Limits to capital*. London: Verso.
- Harvey, D. (2003). *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of Global Capitalism*. London: Verso.
- Hay, C. (1999). Marxism and the state. In A. Gamble, D. Marsh, & T. Tant (Eds.), *Marxism and social science*. Chicago: University of Illinois Press.
- Hellenic Bank Association. (2011). *Το ελληνικό τραπεζικό σύστημα το 2010 [The Greek banking system in 2010]*. Αθήνα.
- Hilferding, R. (1981). *Finance Capital*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hirsch, J. (1978). The state apparatus and social reproduction: elements of a theory of the bourgeois state. In J. Holloway & S. Picciotto (Eds.), *State and capital: a Marxist debate*. London: Arnold.
- Hobson, J. A. (1938). *Imperialism*. London: Allen & Unwin.
- Hudson, R. (2003). European integration and new forms of uneven development. *European Urban and Regional Studies*, 10(1), S. 49–67. <https://doi.org/10.1177/0969776403010001539>
- ICAP. (2010). *Greece in figures: Greek Financial Directory*. Athens.

-
- IMF. (2017). Regional Economic Outlook: Europe hitting its stride. In *World Economic and Financial Surveys*. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Ivanova, M. N. (2013). *The Dollar as World Money*. 77(1), 44–71. <https://doi.org/10.1521/isis.2013.77.1.44>
- James, H. (2012). *Making the European Monetary Union*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Jessop, B. (2016). *The State: past, present, future*. Cambridge: Polity.
- Kafiris, V. (1975). The Greek economy under the dictatorship (1967–1974): An overview. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 2(3), 37–42.
- Kalemli-Ozcan, S., Papaioannou, E., & Peydró, J.-L. (2010). What Lies Beneath the Euro's Effect on Financial Integration ? Currency Risk , Legal or Trade ? *ECB Working Paper Series*, (1216), 1–49.
- Kauffer, R. (2001). *Disinformation: American Multinationals At War Against Europe*. New York: Algora Publishing.
- Konstantinidis, C., & Vlachou, A. (2016a). Appropriating Nature in Crisis-ridden Greece: Deepening Neoliberal Capitalism, Part 1. *Capitalism Nature Socialism*, 0(0), 1–14. <https://doi.org/10.1080/10455752.2016.1264712>
- Konstantinidis, C., & Vlachou, A. (2016b). Appropriating Nature in Crisis-ridden Greece: Deepening Neoliberal Capitalism, Part 2. *Capitalism Nature Socialism*, 0(0), 1–14. <https://doi.org/10.1080/10455752.2016.1264712>
- Labrinidis, G. (2013). *The Process of managing the contradictions of world money and its limits* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)). Retrieved from <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36142>
- Labrinidis, G. (2019). *Uneven Development and the EU* (A. Vlachou, Ed.). DRASI II Research Program EP 2832–01.
- Labrinidis, G. (2021). The euro as imperialist money. In D. Meacham (Ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Europe*. London: Routledge.
- Labrinidis, G., & Lindo, D. (2021). Combined but not unified: what the Greek bank crisis tells us about European banking integration. *Competition & Change*.
- Lapavitsas, C. (2009). *Financialised Capitalism : Crisis and Financial Expropriation*. (1), 1–31.
- Lapavitsas, C. (2013). *Profiting without producing*. London: Verso.
- Lapavitsas, C., Kaltenbrunner, A., Labrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., ...

- Vatikiotis, L. (2012). *Crisis in the Eurozone*. London: Verso.
- Lenin, V. I. (1963). Imperialism: the highest stage of capitalism. In *Selected Works* (Selected W, Vol. 1). <https://doi.org/10.2307/2602688>
- Lenin, V. I. (1977). The Three Sources and Three Component Parts of Marxism. In *Collected Works, Vol.19* (pp. 21–28). Retrieved from <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/mar/x01.htm>
- Maniatis, T. (2005). Marxian macroeconomic categories in the Greek economy. *Review of Radical Political Economics*, 37(4), 494–516. <https://doi.org/10.1177/0486613405280802>
- Mavroudeas, S. D. (Ed.). (2015a). *Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses*. <https://doi.org/10.4324/9781315798301>
- Mavroudeas, S. D. (2015b). *THE GREEK SAGA: COMPETING EXPLANATIONS OF THE GREEK CRISIS*. 1–38.
- McIntyre, R. (1992). Theories of uneven development and social change. *Rethinking Marxism*, 5(3), 75–105. <https://doi.org/10.1080/08935699208658024>
- McNally, D. (2011). *Global slump*. Oakland: Palgrave Macmillan.
- Nienaber, M. (2019). German manufacturing recession deepens, weakest showing in 7 years: PMI. *Reuters2*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-germany-economy-pmi/german-manufacturing-recession-deepens-weakest-showing-in-7-years-pmi-idUSKCN1UJ0RU>
- OECD. (2017). International trade, foreign direct investment and global value chains 2017. *International Trade, Foreign Direct Investment and Global Value Chains 2017*, 1–9.
- OECD. (2018). OECD Economic Surveys: Germany 2018. In *OECD Economic Surveys*. <https://doi.org/10.1787/9789264064706-uk>
- OECD. (2020). Aggregate National Accounts, SNA 2008 (or SNA 1993): Gross domestic product. <https://doi.org/https://doi.org/10.1787/data-00001-en>
- OECD, WTO, & UNCTAD World Investment Report. (2019). *21st Report on G20 Trade and Investment Measures*.
- Offe, C. (1974). Structural problems of the capitalist state: class rule and the political system: on the selectiveness of political institutions. In K. von Beyme (Ed.), *German political studies*. Beverly Hills: Sage.
- Panageotou, S. (2017). Disciplining Greece: Crisis Management and Its Discontents. *Review of Radical Political Economics*, 49(3), 358–374. <https://doi.org/10.1177/0486613417703971>

-
- Passas, C., & Labrinidis, G. (2016). *EU and the structure of the Greek Economy* (No. 2). Athens.
- Poulantzas, N. (1980). *State, power, socialism*. London: Verso.
- Radulescu, M., Banica, L., & Polychronidou, P. (2015). Greek banks profitability developments in Romania and the banking strategy of the Greek Banking Groups in the Eastern Europe : a forecasting approach. *ResearchGate*, (February).
- Semmler, W. (1982). Theories of Competition and Monopoly. *Capital & Class*, 6(12), 91–116.
- Serfati, C. (2013). The new configuration of the capitalist class. In L. Panitch, G. Albo, & V. Chibber (Eds.), *Registering class, socialist register 2013* (pp. 138–161). London: Merlin Press.
- Serfati, C. (2015). The transatlantic bloc of states and the political economy of the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP). *Work Organisation, Labour & Globalisation*, 9(1), 7–37.
- Serfati, C. (2016). *EU Integration as Uneven and Combined Development* (Vol. 30). <https://doi.org/10.1108/S0161-72302015000030B009>
- Shaikh, A. (1979). Foreign Trade and the Law of Value: Part I. *Science & Society*, 43(3), 281–302.
- Shaikh, A. (1980). Foreign Trade and the Law of Value: Part II. *Science & Society*, 44(1), 27–57.
- Shaikh, A. (2011). The First Great Depression of the 21st Century. *Socialist Register*, 44–63.
- Smith, N. (2008). *Uneven Development. Nature, Capital and the production of space* (3rd ed.). <https://doi.org/10.1126/science.15.370.195>
- Stehrer, R., Bykova, A., Jäger, K., Reiter, O., & Schwarzhappel, M. (2019). *Industry level growth and productivity data with special focus on intangible assets*.
- Stournaras, Y. (2019). Lessons from the Greek Crisis: Past, Present, Future. *Atlantic Economic Journal*, 47(2), 127–135. <https://doi.org/10.1007/s11293-019-09615-8>
- Sweezy, P. (1946). *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. London: Dennis Dobson.
- Szász, A. (1999). *The Road to European Monetary Union*. https://doi.org/10.1057/9780230599475_12
- Triffin, R. (1966). *The world money maze: national currencies in international payments*. New Haven: Yale University Press.

- Tsirigotis, D. (2019). The Greek puzzle: A socio-political analysis of the current Greek crisis. *International Area Studies Review*, 22(2), 148–167. <https://doi.org/10.1177/2233865918815004>
- Varga, E. (1928). *The decline of capitalism: The economics of a period of the decline of capitalism after stabilisation*. London: Communist Party of Gt.Britain.
- Varoufakis, Y. (2011). *The Global Minotaur: America, the True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy*. London: Zed Books.
- Vlachou, A. (2009). *Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού [Political economy of capitalism]*. Athens: Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ.
- Vlachou, A. (2012). The Greek Economy in Turmoil. *Rethinking Marxism*, 24(2), 171–200. <https://doi.org/10.1080/08935696.2012.657430>
- Vlachou, A., & Christou, G. K. (1999). Contemporary economic theory: some critical issues. In A. Vlachou (Ed.), *Contemporary economic theory: radical critiques of neoliberalism* (pp. 1–37). Houndmills: Macmillan.
- Vlachou, A., & Labrinidis, G. (2011). Κρίση και άνιση ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΟΝΕ: το Ισοζύγιο Εξωτερικών Συναλλαγών και η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. In A. Vlachou, N. J. Theocarakis, & D. Milonakis (Eds.), *Οικονομική κρίση και Ελλάδα* (pp. 229–255). Athens: Gutenberg.
- Vlachou, A., Labrinidis, G., & Passas, K. (2012). Crisis and Development: The underlying problems of the Greek Economy. *Political Economy and the Outlook for Capitalism*. Paris.
- Vlachou, A., Labrinidis, G., & Passas, K. (2013). The Greek Economy in Crisis: underlying problems. *Rethinking Marxism 2013: Surplus, Solidarity, Sufficiency*. Amherst.
- Vlachou, A., Labrinidis, G., & Passas, K. (2018). The long-standing decline of Greek manufacturing: are wages to blame? *The State of Capitalism and the State of Political Economy*. Pula.
- Wolff, R. (2011). A Marxist Analysis of the Crisis. In A. Vlachou, N. J. Theocarakis, & D. Milonakis (Eds.), *Crisis and Uneven Development in the Frame of EMU: The Current Account Balance and the International Competitiveness of the Greek Economy* (pp. 52–72). Athens: Gutenberg.
- Zolotas, X. (1978). *The positive contribution of Greece to the European Community* (No. 40). Athens.
- Ανδρονόπουλος, Μ. (2020). Τα κλειδιά της ανάπτυξης είναι... κάτω. *Tribune*. Retrieved from <https://www.tribune.gr/blog/news/article/668343/ta-kleidia-tis-anaptyxis->

einai-kato.html

Ανέστης Ντόκας. (2016, December 21). Διέξοδος για τις ελληνικές επιχειρήσεις οι επενδύσεις στο εξωτερικό | Επιχειρήσεις | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Retrieved June 30, 2020, from Καθημερινή website: <https://www.kathimerini.gr/889217/article/oikonomia/epixeirhseis/die3odos-gia-tis-ellhnikes-epixeirhseis-oi-ependyseis-sto-e3wteriko>

Απόστολος Σκουμπούρης. (2018, August 11). Πώς η κρίση στην Τουρκία επηρεάζει ελληνικές επιχειρήσεις. Retrieved June 30, 2020, from Liberal website: <https://www.liberal.gr/economy/pros-i-krisi-stin-tourkia-epireazei-ellinikes-epicheiriseis/215912>

Βαγιάνος, Δ., Βέττας, Ν., Μεγήρ, Κ., & Πισσαρίδης, Χ. (Eds.). (2017). *Πέρα από τη λιτότητα: για μια νέα δυναμική στην ελληνική οικονομία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Βαμβακίδου, Ε.-Α. (2011). *Οι εξελίξεις και οι τάσεις στην Κλωστοϋφαντουργία στην Ελλάδα από το 1995 έως το 2007*. Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βάμβουκας, Γ. Α. (2012). *Οδοιπορικό της ελληνικής οικονομίας*. Retrieved from <https://www.skroutz.gr/books/2608466.Οδοιπορικό-της-ελληνικής-οικονομίας.html>

Βατικιώτης, Λ. (2018). *Διακυβεύσεις και αντιπαραθέσεις σχετικά με την επικείμενη έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ* (No. 2). Αθήνα.

Βλάχου, Α. (Ed.). (1999). *Σύγχρονη Οικονομική Θεωρία: Ριζοσπαστικές κριτικές του Νεοφιλελευθερισμού*. Αθήνα: Τυπωθύτω- Γ. Δαρδανός.

Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν., & Μυλωνάκης, Δ. (Eds.). (2011). *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*. Retrieved from <https://www.politeianet.gr/books/9789600114256-sullogiko-gutenberg-oikonomiki-krisi-kai-ellada-205511>

Γράβαρης, Δ. Ν., Γιακούλας, Δ., Βατικιώτης, Λ., Θανόπουλος, Γ., & Δασκαλάκης, Ν. (2019). *Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019 για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις*. Αθήνα.

Δασκαλάκης, Δ. Ι. (2013). *Βιομηχανική κοινωνιολογία και βιομηχανικές σχέσεις*. Retrieved from <https://www.politeianet.gr/books/9789600227499-daskalakis-i-dimosthenis-parazisis-biomichaniki-koinoniologia-kai-biomichanikes-scheseis-230901>

Δεληπέτρος, Β. (2017). Τα οικονομικά εγκλήματα και τα σκάνδαλα της Χούντας. Retrieved June 9, 2020, from News247 website: <https://www.news247.gr/afieromata/ta-oikonomika-egklimata-kai-ta-skandala-tis-choyntas.6505525.html>

Δελλαδέτσιμας, Π.-Μ. Α., & Λουκάκης, Γ. Δ. (2013). *Η πολιτική για τα εμπορικά κέντρα στην Ελλάδα*. Αθήνα.

- Δερτιλής, Γ. Β. (2020). *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις: 1821–2016*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δημήτρης Μαρκόπουλος. (2018, February 17). Οι ελληνικές επιχειρήσεις επενδύουν, αλλά στο εξωτερικό. Retrieved June 30, 2020, from New Money website: <https://www.newmoney.gr/roh/palmos-oikonomias/epixeiriseis/oi-ellinikes-epixeiriseis-ependioun-alla-sto-eksoteriko/>
- Ελευθεράτος, Δ. (2015). *Λαμόγια στο χακί: Οικονομικά "θαύματα" και θύματα της χούντας*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Εμμανουήλ, Σ. (2018, February 28). Φεύγουν για να μείνουν οι ελληνικές εταιρείες που επιλέγουν το εξωτερικό. *Ναυτεμπορική*. Retrieved from <https://m.naftemporiki.gr/story/1324963/feugoun-gia-na-meinoun-oi-ellinikes-etairies-pou-epilegoun-to-eksoteriko>
- Ένγκελς, Φ. (2006). *Αντί-Ντίρινγκ* (Α. Ιωαννάτου-Vissee & Θ. Παπαρήγας, Trans.). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ιωακείμογλου, Η., & Μηλιός, Γ. (1990). *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*. Αθήνα: Εξάντας.
- Καζάκος, Π. (2009). *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καλαϊτζόγλου, Α. (2003, May 8). Στα Βαλκάνια μετακομίζει η ελληνική ένδυση. *Καθημερινή*.
- Κουκάκης, Θ. (2017). Η «φτωχή» Ελλάδα πληρώνει περισσότερα για το NATO από τη Γερμανία. Retrieved June 11, 2020, from CNN Greece website: <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/66994/h-ftoxi-ellada-plironei-perissotera-gia-to-nato-apo-ti-germania>
- Κουτρούλης, Α., Αθανασίου, Έ., Κανελλόπουλος, Ν. Κ., Κώτση, Α., & Χολέζας, Ι. (2018). *Ελληνική μεταποίηση: Εξελίξεις, προοπτικές και προκλήσεις πολιτικής*. Αθήνα.
- Λένιν, Β. Ι. (2009). *Ο ιμπεριαλισμός ανωτατο σταδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μανιφάβα, Δ. (2019, November 19). Σούπερ μάρκετ εναντίον παντοπωλείων. *Kathimerini*. Retrieved from <https://www.kathimerini.gr/1052153/article/oikonomia/epixeirhseis/soyper-market-enantion-pantopwleiwn>
- Μαρξ, Κ. (1978). *Το Κεφάλαιο, Τόμος III*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο, Τόμος II*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο, Τόμος I*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Μαρξ, Κ. (2010). *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (Χ. Μπαλωμένος, Trans.). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ξηρογιάννης, Γ., Αθανασιάδη, Μ., & Αλέξης Νικολαΐδης. (2019). *Βιομηχανία 4.0: Οι συμπράξεις και μια Ολοκληρωμένη Στρατηγική είναι τα κλειδιά της επιτυχίας*. Αθήνα.
- Παπαϊωάννου, Σ. (2013). *Οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα: Τάσεις και μεσοπρόθεσμες προοπτικές*. Αθήνα.
- Παπαντωνίου, Γ. (1979). *Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση του κεφαλαίου Η ελληνική εκβιομηχάνιση 1958–1973 [Income distribution and capital accumulation: The Greek industrialisation 1958–1973]*. Athens: Papazisi.
- Παπαντωνίου, Σ. (2020). Προτεραιότητα η βιομηχανία. *Καθημερινή*. Retrieved from <https://www.kathimerini.gr/1080381/article/epikairothta/politikh/proteraiothta-h-viomhxania>
- Πουλάκης, Χ., & Πουλάκης, Α. (2017). Η Πολιτική Οικονομία της Επταετίας 1967–1974. 2ο *Συνέδριο Νέων Οικονομολόγων*, 269–289. Retrieved from <http://www.eoth.eu/wp-content/uploads/2018/04/2nd-new-ec.pdf>
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2011). Ο αμυντικός κρατισμός της δεκαετίας του '80 στο παράδειγμα των προβληματικών επιχειρήσεων. In Θ. Σακελλαρόπουλος (Ed.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα* (4th ed., pp. 594–605). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/261695618_Sakellaropoulos_TH_2011_%27O_amyntikos_kratismos_tes_dekaetias_tou_%2780_sto_paradeigma_ton_problematikon_epicheireseon%27_sto_Sakellaropoulos_TH_2011_epim_Oikonomia_kai_Politike_ste_Synchrone_Ellada_4e_e
- Σαμαράς, Γ. (1985). *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Σιούτα, Β. (2010). *Ελληνική οικονομία και ανάπτυξη 1950–2010: Από την "περιφέρεια" στο "κέντρο"*; Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.
- Σκρέτα, Β. (2017). Ιδιωτικοποιήσεις: δημοπρασίες και σχεδιασμός αγοράς στη διάρκεια μιας κρίσης. In Δ. Βαγιάνος, Ν. Βέττας, Κ. Μεγήρ, & Χριστόφορος Πισσαρίδης (Eds.), *Πέρα από τη λιτότητα: για μια νέα δυναμική στην ελληνική οικονομία* (pp. 193–228). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σπαθή, Σ., Καραγιάννης, Σ., & Γεωργικόπουλος, Ν. (2010). *Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία* (No. 62). Αθήνα.
- Σπουρδαλάκης, Μ., & Παπαβλασόπουλος, Ε. (2008). Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης: πέρα από τις θεωρίες της

- κρίσης. In Ξ. Ι. Κοντιάδης & Χ. Θ. Ανθόπουλος (Eds.), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος* (pp. 291–315). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σφυρής, Γ. (2004). Ορισμένες πλευρές της εξέλιξης της ελληνικής γεωργίας. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, (4). Retrieved from <https://www.komep.gr/m-article/c6aaf5af-ff2b-11e9-95d7-3ed1504937da/>
- Σώκου, Κ. (2020, July 1). Η ενεργειακή συνεργασία Ελλάδας – ΗΠΑ και η Τουρκία. *Καθημερινή*. Retrieved from <https://www.kathimerini.gr/1085451/opinion/epikairothta/politikh/h-energeiakh-synergasia-elladas-hpa-kai-h-toyrkia>
- Τσιώνας, Ε., Κασάπης, Α., Παπαδάκης, Ε., Παπασύρου, Μ., & Πέππας, Κ. (2009). *Συλλογή/ επεξεργασία στατιστικών με στόχο την κατάρτιση των κατάλληλων δεικτών αποτελεσματικότητας και των οικονομετρικών υποδειγμάτων που θα περιγράφουν/ μετρούν/ αξιολογούν την αποτελεσματικότητα άσκησης περιφερειακής πολιτικής σε οικονομικό και κοινωνι. Αθήνα.*
- Τσούγκα, Α. (2016). Πρώτη στην Ευρώπη η Ελλάδα σε αμυντικές δαπάνες για το NATO – μόλις 5 τηρούν τη δέσμευση για 2% του ΑΕΠ. *Καθημερινή*. Retrieved from <https://www.kathimerini.gr/883842/article/epikairothta/ellada/prwth-sthn-eyrwph-h-ellada-se-amyntikes-dapanes-gia-to-nato-molis-5-throyn-th-desmeysh-gia-2-toy-aep>
- Υπουργείο Εξωτερικών. (2018). Η πορεία της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Retrieved March 19, 2020, from <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stin-ee/i-poreia-tis-elladas-stin-europaiki-enosi.html>
- Φραγκιάδης, Α. (2007). *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας: Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*. Αθήνα: Νεφέλη.

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Αθήνα

Αριστοτέλους 46, 104 33
210-8846852
info@imegsevee.gr

Θεσσαλονίκη

Κωλέττη 24, 54627
2310-545967, 2310-517843
thessaloniki@imegsevee.gr

Πάτρα

Πανεπιστημίου 170, 264 43
2610-438557
patra@imegsevee.gr

Ηράκλειο

Βασιλείου Πατρικίου 11, 71409
2810-361040, 2810-361080
iraklio@imegsevee.gr

Λάρισα

Καστοριάς 2α, 41335
2410-579876-7
larisa@imegsevee.gr

Ιωάννινα

Σταύρου Νιάρχου 94, 45500
26510-44727
ioannina@imegsevee.gr

Το παρόν ερευνητικό κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Υποέργου 1: "Μηχανισμός μελέτης και ανάλυσης οικονομικού περιβάλλοντος λειτουργίας μικρομεσαίων επιχειρήσεων" της Πράξης "Παρεμβάσεις της ΓΣΕΒΕΕ για τη συστηματική παρακολούθηση και πρόγνωση αλλαγών του παραγωγικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων" με κωδικό ΟΠΣ 5003864, του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑΝΕΚ)

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

